

Birgittinerna och deras bilder

EVA LINDQVIST SANDGREN

Birgittinerna och deras bilder

En studie av bild, rum och betraktare i
Vadstena klosterkyrka omkring år 1500

Redaktör: Hedvig Brander Jonsson
ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
ARCUS SACRI NR 5
UPPSALA 2021

Tryckt med bidrag från
Byggmästare Olle Engkvists stiftelse
Kungl. Patriotiska Sällskapet Understödsfond
Samfundet Pro Fide et Christianismo, kyrkoherde Nils Henrikssons stiftelse
Segelbergiska stiftelsen för liturgihistorisk forskning
Stiftelsen Helgo Zettervalls fond

Denna bok är utgiven i serien Acta Universitatis Upsaliensis, Arcus Sacri.
Den är samtidigt utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunnig-
granskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom
Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

© AUU och Eva Lindqvist Sandgren 2021

Formgivning och sättning:

Martin Högvall, Grafisk service, Uppsala universitet
Typsatt med Adobe Caslon Pro

Tryckning:

DanagårdLiTHO AB, Ödeshög 2021

Distribution:

Uppsala universitetsbibliotek
Box 510, 751 20 Uppsala
www.ub.uu.se
acta@ub.uu.se

ISBN 978-91-513-1228-6 (print)

ISBN 978-91-513-1290-3 (pdf)

ISBN 978-91-513-1291-0 (epub)

ISBN 978-91-513-1292-7 (mobi)

ISSN 2002-2131 Kriterium (Online)

DOI: <https://doi.org/10.51509/kriterium.29>

DiVA: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-443948>

Innehåll

1. En bildrik klosterkyrka	9
Inledning	9
Utgångspunkter, material och genomförande	14
Syfte och disposition	17
Källmaterialet och tolkningen	25
Kapell och altarstiftelser i klosterkyrkan – några utgångspunkter	35
En senmedeltida klosterkyrka	38
En annorlunda klosterkyrka	43
Nunnornas läktare	45
Läktare på olika nivåer	53
2. Bilder av och för Birgittasystrar	57
En avgränsad bildvärld	57
Bokproduktionen i klostret	58
Var skrivarskorna även illuminatriser?	65
Marginaldekorer och dekorerade initialer	72
M-rankor och hjärtan	75
Miniatyrer och bildprogram i Vadstenahandskrifterna	83
Bildprogrammen i nunnornas bönböcker	84
Bildmiljön på nunneläktaren	91
Nunneläktaren och bönboksbilderna	91
Altare och andaktsbilder på nunneläktaren	96
Bilderna i nunnornas liturgi	104
Ströornament och marginalia i handskrifter och textilier	112
Visuella paralleller till andra nunnekloster	118
Vadstenanunnornas konstkontakter	120
Ett avgränsat rum men inte en begränsad värld	125

3. Brödernas bildvärld	131
Bröderna och deras uppgift i klostret	131
Textiliernas bilder	134
Brödernas perspektiv i kyrkan	138
Brödernas altartjänst	141
Högkorets altaren	141
Mariakorets altare	147
Textilier för brödernas altare och altartjänst	151
Altarskåp och helgonbilder	156
Altarbildernas predellor och dorsalen	158
Bildhantverkare bland bröderna	161
Den bokliga aktiviteten hos bröderna	163
Bröderna och deras böcker	163
Skrivande och illuminerande bröder	169
Kontakterna med livet utanför klostret	175
Brödernas bildvärld	177
4. Lekfolkets bilder i Vadstena klosterkyrka	179
Besökarna i Vadstena klosterkyrka	179
Det birgittinska i kyrkorummet	181
Helgonskrinen och Birgittabilderna	181
Birgittaaltaret	186
Kyrkorummets struktur – Birgittinska poler	189
Avlater knutna till klostret och dess bilder	195
Pilgrimsmål och begravningsplats – men inte församlingskyrka	197
En pilgrimstur i kyrkan 1470	200
Lekfolkets altaren	203
Antalet altaren i kyrkan	206
Lekfolkets kyrka	212
5. Bildbruket i klosterkyrkan	215
Bilderna i betraktarnas närhet	215
Betraktarnas perspektiv i kyrkorummet	218
Ett birgittinskt bildbruk	222
Bilagor	225
Bilaga 1. Nio identifierade skrivarskor, fördelade per handskrift	225
Bilaga 2. Bildprogram i tretton av Vadstenasystrarnas bönböcker, rekonstruerade med utgångspunkt i textinnehåll	227
Bilaga 3. Tabell över motivförekomst i tretton av Vadstenasystrarnas bönböcker	230
Bilaga 4. Tabell över textilier från Vadstena kloster	231

Käll- och litteraturförteckning	233
Källor	233
Litteratur	237
English Summary: The Birgittines and their Images	
– Image, Place and Viewer in Vadstena Abbey Around 1500 A.D. ...	245
The nuns' gallery	246
The brethren's environment	248
The pilgrims' space in the church	249
Conclusion	251

1. En bildrik klosterkyrka

Inledning

Den 6 juni 1499 vigde biskop Henrik av Linköping fyra kvinnor och en man till klosterlivet i Vadstena. Vadstena klostrets minnesbok, det så kallade Vadstenadiariet, berättar att lika många personer i klostret avlidit under det närmast föregående halvåret.¹ Nu fyllde man åter klostrets sextio kvinnliga och tjugofem manliga platser. Givetvis präglades dagen av fest och glädje när så många som fem personer upptogs i gemenskapen, var och en efter avläggande av sina högtidliga löften inför biskopen och de församlade. Ritualen som man följde vid vinningarna berättar inte bara vad man skulle göra och hur man skulle röra sig i kyrkorummets, utan också att ett rött baner och två ljusbärare skulle leda processionen in i kyrkan.² Det röda baneret var prytt av en bild av Kristus på ena sidan och jungfru Maria på den andra. Klosterkandidaten ledsagades av betydelsefulla bilder redan när klosterlöftena skulle avläggas.

Något baner har tyvärr inte bevarats från klostertiden, men en stor mängd andra föremål från klostret finns kvar.³ Vadstenaklostret är den bäst bevarade svenska klostermiljön från medeltiden och med flest bevarade föremål knutet till sig. Trots att merparten av bilderna försvunnit finns det än idag kvar ett stort antal bilder och bildbärande föremål som betraktats av nunnor, klosterbröder och besökare i klosterkyrkan. Men, eftersom den heliga Birgittas instruktioner för klostret tydligt

¹ Vadstena kloster, *Vadstenadiariet: latinsk text med översättning och kommentar*, utg. av Claes Gejrot. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm 1996. I fortsättningen hänvisas till Vadstenadiariet med förkortningen DV (*Diarium Vadstenense*) och den aktuella notisens nummer.

² *Regula Salvatoris* kap. 11. Birgitta, *Himmelska uppenbarelser*, Band IV, övers. Tryggve Lundén, Allhem, Lund, 1959, s 22. I det följande har använts Lundéns svenska flerbandsutgåva av uppenbarelserna från 1957–1959, där klosterreglerna ingår i band IV. Vigningsritualen är publicerad av Robert Geete, *Ceremonielet vid nunneinviqning i Vadstena kloster*, Svenska Fornskriftsällskapet, Stockholm 1916.

³ Baneret fanns troligen kvar vid stängningen 1595, se Sandgren, Eva Lq, "Prosperity and poverty in Vadstena Abbey in the 16th Century", Birgitta Conference, *Continuity and change: papers from the Birgitta Conference at Dartington 2015*, Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien Konferenser 93, Stockholm, 2017, s 129–145.

separerade de tre brukargrupperna från varandra rent fysiskt i det gemensamma kyrkorummet, kan alla som befann sig där samtidigt inte ha sett samma bilder och föremål. Vissa bilder har befunnit sig i det område i kyrkans mitt där lekfolket kunde röra sig. Genom det järngaller som avgränsade lekfolket från klosterfolket kunde besökarna se en del av den bildvärld som fanns inom brödernas del av kyrkan. Brödernas del var nämligen inte bara deras avgränsade tidebönskor bakom högaltaret i den västra delen av kyrkan, utan omfattade hela högkoret med dess tretton altare samt de båda läktargångar som löpte längs södra och norra sidorna av kyrkorummet, och ledde till Mariakoret vid den östra väggen. Vad som fanns att beskåda på den en våning upp placerade nunneläktaren mitt i kyrkan skulle vara dolt för insyn från alla utomstående. Nunnornas liturgiska sång skulle höras, men de sjungande systrarna skulle inte synas, vare sig för lekfolket eller bröderna. Det är troligt att systrarna kunde se en del av kyrkorummet och dess altaren och bilder från sin upphöjda position, men hur mycket och vad beror på exakt var i kyrkorummet deras läktare var placerad och hur den var utformad. Då alla spår av den forna nunneläktaren har utplånats effektivt av senare restaureringar, har placeringen diskuterats upprepade gånger och diskussionen är kanske inte avslutad.

Kyrkorummets uppdelning i tre separerade brukarsfärer skapade ett särpräglat kyrkorum, ett multifunktionellt rum med möjlighet att utforma speciella visuella miljöer beroende på vem den avsedda bild betraktaren var. Kloster har normalt en tydlig uppdelning i två separata sfärer, dvs. en del för klosterfolket och en del för lekfolket. Eftersom klostren i den heliga Birgittas orden var avsedda att hysa både kvinnor och män, innebar det att ytterligare en rumslig separation krävdes.⁴ Könsuppdelningen fick också inverkan på hur hela klosterplanen konstruerades. Grundprincipen var konventionell för det monastiska sammanhanget så till vida att nunnornas klosteranläggning placerades på norra sidan av kyrkan medan brödernas placerades på den södra. I Vadstena präglades anläggningens utformning i hög grad av de yttre förutsättningarna på platsen, med Vättern som begränsning i väster och med den gamla kungsgården, Folkungapalatset, i norr. Dessa lokala förutsättningar blev sedan styrande för hur även en del av de andra klostren inom orden planlades. I exempelvis Mariager på Jylland skapade man en damm för att motsvara stiftarinnsans anvisning att lägga klostret med vattnet i väster och i det finska Nådendal placerades anläggningen på en udde, med Ålands hav i väster.

Att närma sig Vadstena klosterkyrka idag innebär vanligen att man kommer från söder, som man gjorde under medeltiden. Kyrkan är en högrest stenbyggnad med två ingångar, en till vänster om mittskeppet och en till höger. (Bild 1.) Fasadens mörka kalksten och höga släta murar ger ett tungt och solitt intryck. Det är en till formatet katedralliknande kyrkobyggnad, men helt utan den sengotiska arkitekturens vanligtvis rika ornamentik. Den nutida kyrkointeriören präglas i hög grad av de efterreformatoriska arrangemangen med bland annat stora sektioner av kyrkbänkar och en magnifikt stor orgel placerad mot östra väggen (mellan portarna). Långt

⁴ I birgittinklostren räknas männen inte som regelrätta munkar utan brukar istället kallas för bröder. Deras klausur var inte lika strikt som nunnornas.

Bild 1. Vadstena klosterkyrka, entrén i öst. Foto förf.

borta i väster står altaret på ett podium, på ungefär samma plats som högaltaret stod under medeltiden. Där flödar ljuset in från de höga fönstren i brödernas kor, vilket ligger bakom altaret. Av den medeltida fasta inredningen finns inga spår. De tolv apostlarnas altaren, som stod i plogform och flankerade högaltaret, är borta. Utmed kyrkans långsidor fanns murade arkader med löpgångar och ett par altaren ovanpå, men även de är borta. Borta är som sagt även alla spår av den upphöjda läktaren för nunnorna, placerad någonstans i mittskeppet, liksom av Mariakoret vid den östra väggen, där nu den stora orgeln står.

Kyrkorummet är i allra högsta grad påverkat av den restaurering som gjordes på 1890-talet. Man knackade då väggarna rena från all puts och prickhögg kalkstenen för ett enhetligt och, som man uppfattade det, mer medeltidspräglad utseende. Interiören har därför numera samma mörka nakna kalkstensmurar som exteriören. De höga stjärnvalven bär dock ännu vit puts och vid konserveringsarbeten på 1980-talet framtoogs och rekonstruerades dekorslingorna som löper längs med de röda valvribborna. Den effektiva renhuggningen av interiörens murytor gör det extra svårt att se några spår alls av väggmålningar eller de läktare som präglade det medeltida kyrkorummet.

Forskningen om heliga Birgitta och Vadstena kloster startade på allvar redan för över ett hundra år sedan i samband med bland annat "Birgittautställningen 1918", men redan under 1800-talet slut fanns ett intresse för platsen och dess efterlämnade

dokument hos forskare som biblioteksmännen och språkforskarna Gustav Edvard Klemming (d. 1893) och Robert Geete (d. 1928), liksom den produktive författaren och historikern Carl Silfverstolpe (d. 1899). Dessa herrar publicerade en mängd urkunder som är viktiga för forskarna än idag eftersom nya editioner i flera fall saknas: medeltida böner, jungfru Marie örtagård, nunnevigningensritualen, klostrets räkenskaper och dess jordebok m.m. Heliga Birgittas liv och livsverk lockar emellertid hela tiden nya forskare från olika discipliner. De senaste tjugo-trettio åren kan betecknas som ett uppsving i intresset för Birgitta- och Vadstenaforskningen, inspirerat av bland annat jubileerna 1991 och 2003,⁵ och har inneburit insatser av många forskare från ett brett spektrum av discipliner som berikar varandra. Där möts medeltidsforskare med intresse för historia, ekonomisk historia, textil-, kyrko-, spiritualitets- och musikhistoria, hymnologi, liturgik, konst, arkeologi, arkitektur, byggnadskonstruktion, medeltidslatin, fornsvenska, juridik, bokmåleri, skrift, bokhistoria, homiletik, kyrkopolitik m.fl. ämnen. Denna vitalitet står på intet sätt isolerad internationellt sett och har lett till ett ökande forskningsintresse för Birgittinorden internationellt. Det ligger även i linje med det uppvaknade intresset för medeltida kvinnokloster som har kunnat iakttas under framförallt de senaste decennierna.

Den konstvetenskapliga forskningen kring Vadstena kloster har historiskt sett i stor utsträckning behandlat frågor kring attribution av konstverk och om birgittinsk ikonografi. Andreas Lindblom (d. 1977), Aron Andersson (d. 1984), Mereth Lindgren (d. 2000) hör där till de flitigare sena 1900-talsförfattarna. Deras perspektiv och insatser har på sätt och vis dominerat fältet, men de senaste decennierna har andra fokusområden gjort sig mer gällande, exempelvis konsttillverkning, verkstäder och konsthandel.⁶ Det omfattande Vadstenamaterialet är samtidigt något som de flesta svenska medeltidsinriktade konsthistoriker och andra medeltidsforskare, kommit i kontakt med på ett eller annat sätt, vare sig man studerar bildkonst, arkitektur eller musik. Man kan säga att ”alla” har varit där, eller i dess närhet. Det internationellt sett ökande intresset för materialitetsaspekter har gjort sig gällande även inom den svenska forskningen och studier om bildbärande/konstnärligt utformade föremål och deras funktionskontext blivit vanligare. Här har bl.a. teologen Alf Härdelin inspirerat Stina Fallberg Sundmarks och Hanna Källströms medeltidsforskning som, liksom jag själv, kombinerar praktisk teologi och konstvetenskap.

För tekniska och materiella perspektiv på träskulpturen banade konservatorn Peter Tångeberg vägen i den svenska medeltidsforskningen under 1990-talet. Detta föremålsbaserade perspektiv har likaså präglat både handskrifts- och textilhistoriska forskare sedan lång tid. Den teoretiserande *material culture*-väg som på senare år

⁵ 1991 firades 600-årsjubileum av kanonisationen och 2003 firades 700-årsjubileum av Birgittas födelse.

⁶ Bonsdorff, Jan von & Kempff, Margareta, ”Vadstena kloster – ett medeltida konstcentrum?”, *I heliga Birgittas trakter*, red. Göran Dahlbäck, Stockholm, 1990, s. 259–287. Kempff, Margareta, *Attribueringarnas mångfald: Johannes Stenrat och Hans Hesse: ”den senmedeltida verkstadens produktion”* Diss. Stockholm univ., Stockholm 1994, Åkestam, Mia, ”Ego sum Regina celi, mater Dei: om några medeltida bebådelsebilder och S. Birgittas uppenbarelser”, *Fornvännen* 2004 (99):1, Stockholm, 2004, s. 33–47.

aktualiserats i bl.a. konstvetenskapen har således praktiserats sedan tidigare i näraliggande discipliner.⁷

I den textilhistoriska forskningen utgör Vadstenamaterialet ett tidigt identifierat område med en för svenska förhållanden stor samling med ett sjuttiofem föremål. I likhet med konstvetenskapen har den textilvetenskapliga forskningen visserligen studerat ikonografi, men ändå lagt störst vikt vid material och teknik, företrädd av Agnes Branting (d. 1930) vid förra seklets början och Inger Estham (d. 2016) vid dess slut. Även för handskriftsforskarna är Vadstena kloster något av en ”guldgruva” med flera hundra bevarade handskrifter i våra samlingar. Deras textinnehåll har studerats sedan länge av filologer och teologer,⁸ men handskrifternas fysiska utformning, kodikologin, ger också värdefull information till de forskare som studerar de materiella aspekterna, eftersom böckerna i så hög grad har bevarats i sina ursprungliga medeltida bokband.

Klosterplanen och kyrkans utformning har givetvis också diskuterats av flera forskare, bland annat Torvald Höjer vid tidigt 1900-tal, Bertil Berthelson vid seklets mitt, Iwar Anderson vid seklets slut och Sune Zachrisson från 1950-talet och ända fram till 2020.⁹ Även internationellt har klosterkyrkans utformning i relation till Birgittas instruktioner väckt frågor, främst i relation till andra birgittinska anläggningar såsom de i Gnadenberg, London, Nådendal, Maribo och Mariager. När det gäller Birgittinordens historia och spridning hör historikern Tore Nyberg (1931–2018) till de absolut flitigaste och viktigaste författarna.¹⁰ Nyberg var även en av dem som stod bakom utgivningen av det stora översiktsverket över samtliga birgittinska klosteranläggningar i Europa, *Birgitta atlas*, publicerad 2013.¹¹

För den föreliggande bokens tillkomst är det emellertid främst filologen Monica Hedlund (1940–2016) och teologen Alf Härdelin (1927–2014) som inspirerat till att utveckla intresset för föremål, funktion och rumslighet i Vadstena kloster. Härdelins uppmärksammande av spiritualitetshistoriens betydelse i relation till bildernas funktion har påverkat tankegångarna om bruksperspektivet. På det metodiska planet är det ett föremålnära materialitetsbaserat perspektiv som, grundat i ett textilt intresse och inspirerat av Hedlunds kodikologiska handskriftsforskning, fått en utvidgad funktion.

⁷ Av ett flertal författare kan nämnas bl.a. Gerritsen, Anne & Riello, Giorgio (red.), *Writing material culture history*, Bloomsbury Academic, London, 2015.

⁸ Viktiga insatser har gjorts av bl.a. teologerna Stephan Borgehammar, Alf Härdelin, nordisterna Roger Andersson, Ingela Hedström, Jonas Carlquist, Lars Wollin, latinisterna Monica Hedlund, Sara Risberg, Claes Gejrot, Peter Ståhl, Anna Fredriksson, Hans Aili, Birger Berg för att bara nämna några.

⁹ Iwar Anderson 1904–85, Bertil Berthelson 1902–85, Torvald Höjer 1906–62, Sune Zachrisson 1932–2020.

¹⁰ Tore Nybergs verkslista omfattar ca 150 titlar som relaterar till Birgittinorden. Hans doktorsavhandling är *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*, Diss. Gleerup, Lund, 1965.

¹¹ Sander Olsen, Ulla, Nyberg, Tore & Sloth Carlsen, Per (red.), *Birgitta atlas: Saint Birgitta's monasteries: a transeuropean project*, Societas Birgitta Europa, Uden, 2013.

Utgångspunkter, material och genomförande

Min utgångspunkt för arbetet med bilderna och deras brukskontext i Vadstena klosterkyrka är de bevarade handskrifterna. Det var som handskriftsforskare som jag först mötte det omfattande Vadstenamaterialet. Ur ett internationellt konstvetenskapligt perspektiv kan det tyckas att Vadstenahandskrifterna inte är så mycket att visa upp, eftersom de i många fall aldrig har pryts av något bokmåleri eller har förlorat betydande delar av den utsmyckning som ursprungligen funnits. Det har emellertid visat sig att bilder en gång prytt boksidorna i många av nunnornas bönböcker. Som forskare får man då ägna sig åt vad som ibland kallas för bokens arkeologi, kodikologi. Genom en kodikologisk analys av handskrifterna går det att identifiera lakuner som har uppstått och tillägg som har gjorts.¹² Genom denna fysiska analys och tillsammans med rubrikerna som inleder de flesta av texterna, går det att identifiera förlorade bildteman ur bönböckerna.¹³ Betraktar man också slitaget i böckerna kan man få fram ytterligare information om vilka passager som verkligen användes i dessa ofta tummade och nötta böcker.¹⁴ Den materiellt baserade analysen av handskriften kan således öka kunskaperna, inte bara om dess forna utseende, utan också om den funktion och det bruk som den visuella gestaltningen och skicket visar på.

Detta materiellt grundade sätt att närma sig handskrifterna, präglar också mitt förhållningssätt gentemot övriga bevarade föremål från klosterkyrkan, inte minst textilierna.¹⁵ Utformningen av föremålen och förändringarna som kan spåras i dem har något att berätta om såväl deras ursprung som bruket, och därmed även deras betydelse. Det innebär att det materiella, dvs. föremålet, även kan vittna om det immateriella, i detta fall hur det har använts. Det är ett angreppssätt som sätter det fysiska föremålet i centrum, och tolkar det enskilda objektet utifrån dess egna vittnesbörd om sin historia. Slitage, förluster och förändringar berättar sin historia om bruket, en föremålets egen historia. Därför har en sliten bönbok mer att berätta om sina brukare än en näst intill oläst prakthandskrift, hur vacker den än är.

För att kunna diskutera hur bilderna fungerat för de tre olika brukargrupperna räcker det inte att studera en enda material- eller föremålsgrupp och att placera in dem i kyrkorummet. Det materiella arvet från Vadstena kloster är komplext och

¹² "Kodikologi" se Åström, Patrik, *Medeltidshandskrifter*, se <http://www.medeltidshandskrifter.se/index-filer/Page488.htm> [läst 3 oktober 2019]. Se även Ralph W. Mathisen, "Palaeography and Codicology", *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*, ed. Susan Ashbrook Harvey, David G. Hunter, 2008, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199271566.001.0001/oxfordhb-9780199271566-e-008> [läst 3 oktober 2019].

¹³ Sandgren, Eva Lq, "Birgittinska bönboksbilder", *Iconographisk post* nr 2, 2014, Åbo Akademis förlag, Åbo 2014, s 19–48.

¹⁴ Sandgren, Eva Lq, "Christina Hansdotter Brask: Reading and pictorial preferences in the Birgittine prayer book UUB ms C 12", O'Mara, Veronica, Blanton, Virginia & Stoop, Patricia (eds.), *Nuns' literacies in Medieval Europe: the Antwerp dialogue*, Brepols, Turnhout, 2017 s 149–170, isht s 162–164. Se även Rudy, Kathryn. M., "Dirty books: Quantifying patterns of use in medieval manuscripts using a densitometer" *Journal of Historians of Netherlandish Art*, 2 (1–2), 2010, s 1–26. (<http://www.jhna.org>).

¹⁵ Textilföremål från klostret studerades av förf. i ett projekt finansierat av Berit Wallenbergs stiftelse 2016–18.

omfattar inte bara flera hundra handskrifter utan också drygt fyrtioalet träskulpturer och altarskåp, omkring sjuttio textila föremål och ett oräkneligt antal föremål av varierande material som bland annat påträffats vid utgrävningar kring kyrkan.¹⁶ Vi har också ett rikt källäge när det gäller texter om och/eller från klostret. Det är alltså ett oerhört rikt materialläge jämfört med övriga medeltida svenska kloster. Trots detta är det svårt att rekonstruera mer än möjligen något enstaka specifikt altare utifrån föremålen. Knappast något av altarskåpen och deras nuvarande predellor eller helgonbilderna och deras nuvarande dorsalen är i dagsläget sammansatta som under medeltiden. I princip är alla kombinationerna som ses i kyrkan idag resultatet av 1900-talsrekonstruktioner. Det innebär även att det totala antalet bevarade föremål från kyrkans altaren blir ännu högre, om man räknar predellor och dorsalen separat från de figurer som de nu är uppställda tillsammans med. Exempelvis har både Birgittaaltarskåpet och Rosenkransskåpet idag andra predellor än sina ursprungliga, dvs. vittnar om existensen av ytterligare två altarskåp.

För att kunna diskutera bilderna ur användarperspektivet blir det också nödvändigt att söka fastställa var de olika brukarna kunde befinna sig i kyrkorummet och vilka siktlinjer som var möjliga ur olika positioner. Därför kommer jag att diskutera de rumsliga förutsättningarna för de tre olika brukargrupperna i det senmedeltida kyrkorummet var och en för sig. Det var ett rum som i grund och botten skapades i enlighet med heliga Birgittas instruktioner, men som förverkligades i relation till rådande lokala förhållanden och praktiska byggnadstekniska lösningar. Det var dessutom ett kyrkorum som under hela 1400-talet stod under förändring, dels på grund av den långa byggnadsprocessen, dels på grund av de efterföljande mer eller mindre omfattande tilläggen och omdaningarna.

Studien kan betecknas som både källpluralistisk (den använder texter, föremål och byggnaden) och mångvetenskaplig, (den kombinerar olika discipliner) samtidigt som den är föremålsnära och materiellt grundad. Merparten av objekten är liturgiska föremål, inte bara många av handskrifterna. Det är föremål som har använts eller är avsedda att användas i detta kyrkorum, vilket gör att liturgiska och spiritualitetshistoriska perspektiv spelar en central roll i tolkningen av föremålens placering och funktion i kyrkan.¹⁷ Men undersökningen använder inte bara artefakter i form av

¹⁶ Alla föremål är inte kvar i kyrkan idag utan utspridda på olika kyrkor och museisamlingar. Merparten av handskrifterna förvaras sedan 1620-talet i Uppsala universitetsbibliotek (latinska) och Kungliga biblioteket (fornsvenska). Textilierna är utspridda på flera svenska läns- och domkyrkosamlingar, men större grupper finns i Vadstena och på Historiska museet i Stockholm.

¹⁷ På senare år har forskningsintresset för hur man använt de liturgiska föremålen under medeltiden ökat internationellt, se exempelvis utställningen *Treasures of Heaven. Saints, relics and devotion in medieval Europe*, eds. Martina Bagnoli, Holger A. Klein, C. Griffith Mann, James Robinson, Yale Univ. Press 2010, de konstvetenskapliga avhandlingarna av Skinnebach, Laura Katrine: *Practices of Perception – Devotion and the Senses in Late Medieval Northern Europe*, diss Bergen 2013, Lahti, Sofia: *Silver Arms and Silk Heads. Medieval Reliquaries in the Nordic Countries*, diss Åbo Akademi, Åbo Akademi förlag, Åbo 2019, och Laugerud, Henning: *Det haigoskopiske blick. Bilder, syn och erkjennelse i høy- og senmiddelalder*, diss Bergen, 2005, samt Robinson, James & de Beer, Lloyd (eds): *Matter of Faith. An Interdisciplinary Study of Relic Veneration in the Medieval Period*, British Museum 2014, Kroesen, Justin E. A.: ”The Altar and its Decorations in Medieval churches. A Functional Approach”, *Medievalia* 17 (2014) s 153–183. På svensk mark är det främst Hanna Källströms och Stina Fallberg Sundmarks redan nämnda forskning som svarat för detta perspektiv.

bildbärande föremål utan också en mängd textdokument, bevarade gravplaner, skisser, andra ritningar samt, inte minst, byggnaden i sig.

Viktigast bland texterna är de normativa. Först och främst de instruktioner för aktiviteterna i klosterkyrkan som heliga Birgitta ger i sin klosterregel. Den ingår i hennes *Himmelska uppenbarelser*. I det följande används huvudsakligen Tryggve Lundéns svenska utgåva av dem från 1957–59.¹⁸ Dessa regler kompletterades senare av ytterligare regelverk (*Constitutiones*) och mer praktiskt inriktade instruktioner som sedvaneböckerna *Liber usuum* och *Lucidarium*. Dessa normativa birgittinska texter väckte överbibliotekarien Gustaf Edvard Klemmings intresse under sent 1800-tal, vilket resulterade i att han gav ut dem på svenska, men tyvärr har några senare editioner ännu inte publicerats av *Lucidarium* eller *Constitutiones*.¹⁹ *Liber usuum* finns i en modern edition från 2003 av Sara Risberg²⁰ och klostrets minnesbok, Vadstenadiariet, har likaså fått en fullödlig modern edition med översättning till både svenska och engelska genom Claes Gejrots avhandling 1996.²¹ Den intressanta korrespondensen mellan Vadstenabröderna och klostret i London i början av 1400-talet har likaså presenterats i en modern edition 2011, av Elin Andersson.²²

Vadstenadiariet är naturligtvis en viktig källa för förståelsen av hur livet gestaltade sig inom murarna, men eftersom minnesanteckningarna som bröderna förde är selektiva och präglas av just deras perspektiv, måste de kompletteras med andra dokument. Diariet ger inte heller någon skildring av hur vare sig brödernas eget kor, högkoret eller kyrkorummet i stort faktiskt såg ut. Den enda bevarade medeltida beskrivningen av den medeltida kyrkans utformning ingår i berättelsen om festligheterna vid Katarina av Vadstenas skrinläggningsfest 1489. Redogörelsen skildrar ingående hur man från klostrets sida rustade kyrkan inför festen, och hur det gick till vid denna stora högtid.²³ Dessutom finns några viktiga källor från 1500-talet som vittnar om vilka föremål som har funnits i klostret. Det är reduktionsprotokollet från 1540 som räknar upp föremål av ädelmetall från olika altaren i kyrkorummet, och det är inventarieförteckningen från klostrets stängning 1595. Dessutom finns abbedissans räkenskaper från perioden 1539–70, som ibland vittnar om försäljning av föremål som tillhört klostret sedan lång tid. De tre 1500-talskällorna finns ut-

¹⁸ En fornsvensk edition ges ut av Roger Andersson, med början 2014, se Birgitta, *Heliga Birgittas texter på fornsvenska Birgittas uppenbarelser. Bok 1*, Sällskapet Runica et mediaevalia, Éditiones 6, Stockholm, 2014.

¹⁹ Editioner av sedvaneböckerna se Klemming, Gustaf. E. (red.), *Heliga Birgittas Uppenbarelser. Band 5, Bihang*, Norstedt, Stockholm, 1883–84.

²⁰ Risberg, Sara (red.), *Liber usuum fratrum monasterii Vadstenensis*. Diss. Stockholm: Univ., 2003, Stockholm, 2003.

²¹ Se not 1 ovan.

²² Andersson, Elin, *Responsiones Vadstenenses: perspectives on the Birgittine rule in two texts from Vadstena and Syon Abbey: a critical edition with translation and Introduction*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Diss. Stockholms universitet, Stockholm, 2011.

²³ *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489*, Birgitta Fritz & Lars Elfving (red.) Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Handlingar del 27, Stockholm 2004. Det mesta som skapades vid detta tillfälle var inte av permanent karaktär och kommer därför inte att räknas till den fasta kyrkointeriören o. 1500.

givna sedan tidigare.²⁴ Ytterligare en källa där bilder och deras användning stundtals nämns är i de medeltida breven, främst bevarade i *Svenskt diplomatarium*. Ibland handlar de om donationer av bilder, men de kan också innehålla avlatsinstruktioner om andaktsövningar inför specifika bilder. Bland Vadstenadiplomen finns ett tiotal omnämmanden av andaktsbilder i klosterkyrkan. De tidiga fornforskarnas intresse för gravarna i kyrkan har inneburit att gravkartor upprättats under 1600-, 1700- och 1800-tal. (Bild 2–5.) Dessa planer vittnar om bland annat sidoläktarnas utsträckning och kan vara värdefulla även för att tolka placeringen av lekmannaaltare och området kring Birgittaaltaret.

Genom att studera byggnadens inre gestaltning, gravkartor, de befintliga föremålen, dokumenterade förlorade föremål och olika textkällor går det förhoppningsvis att nå en bredare förståelse av vad som har funnits och brukats på platsen decennierna runt sekelskiftet 1500. Därifrån kan man gå vidare och tolka hur detta pussel kan betraktas utifrån de olika brukargruppernas liturgiska bruk och behov, deras olika synfält likväl som deras gemensamma.²⁵

För att integrera den tidigare forskningen i framställningen kommer relevanta forskningsinsatser att diskuteras i samband med de frågor kring Vadstena kloster där de är aktuella. Filologernas forskning berörs således i samband med att handskrifterna och deras tillkomst diskuteras, medan textil, skulptur och arkitektur diskuteras mot bakgrund av respektive föremålsgrupps tidigare forskning.

Syfte och disposition

Intentionen med denna studie av birgittinernas bildbruk är att granska bevarade och dokumenterade bildframställningar som haft sin funktion i klosterkyrkan. Därigenom går det att anlägga ett vidare perspektiv på kyrkorummet i Vadstena kloster än vad de flesta föregående konst- och arkitekturhistoriskt inriktade studierna gjort. Tidigare studier av konstföremål i Vadstena kloster och dess kyrka har oftast varit begränsade till enskilda materialgrupper och frågor om tillkomst, stil, ikonografi eller helt andra frågeställningar. Genom att se på klosterkyrkan med dess bilder och liturgiskt använda bildbärande föremål ur ett differentierat betraktar/brukarperspektiv, är ambitionen att nå en än större förståelse för den verksamhet som pågick i detta av heliga Birgitta och hennes efterföljare speciellt utformade kyrkorum. Klosterkyrkan utgjorde ett komplext multifunktionellt liturgiskt sammanhang för många personer samtidigt. Kyrkans bilder hade en spiritualitetsfrämjande och/eller

²⁴ Källström, Olle, *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*, Diss. Stockholms högskola, Uppsala 1939, Silfverstolpe, Carl (red.), *Vadstena klostrets uppbores- och utgifts-bok 1539–1570*, Ivar Hæggströms boktryckeri, Stockholm 1895, Silfverstolpe, Carl (utg.), *Historiskt bibliotek I*, Stockholm 1875–1880.

²⁵ Anabel Thomas har gjort intressanta iakttagelser om bildkonsten i kvinnliga italienska renässanskonvent. Hon påvisar tydliga strategier för hur man placerade bilder inom konventen, i beställningar av bilder och att man reflekterar konsten utanför murarna. Bildstrategierna i de olika rummen vittnar om hur man använde rummen och det fanns både funktionella och hierarkiska aspekter på placeringarna, se Thomas, Anabel, *Art and Piety in the Female Religious Communities of Renaissance Italy. Iconography, space, and the religious woman's perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

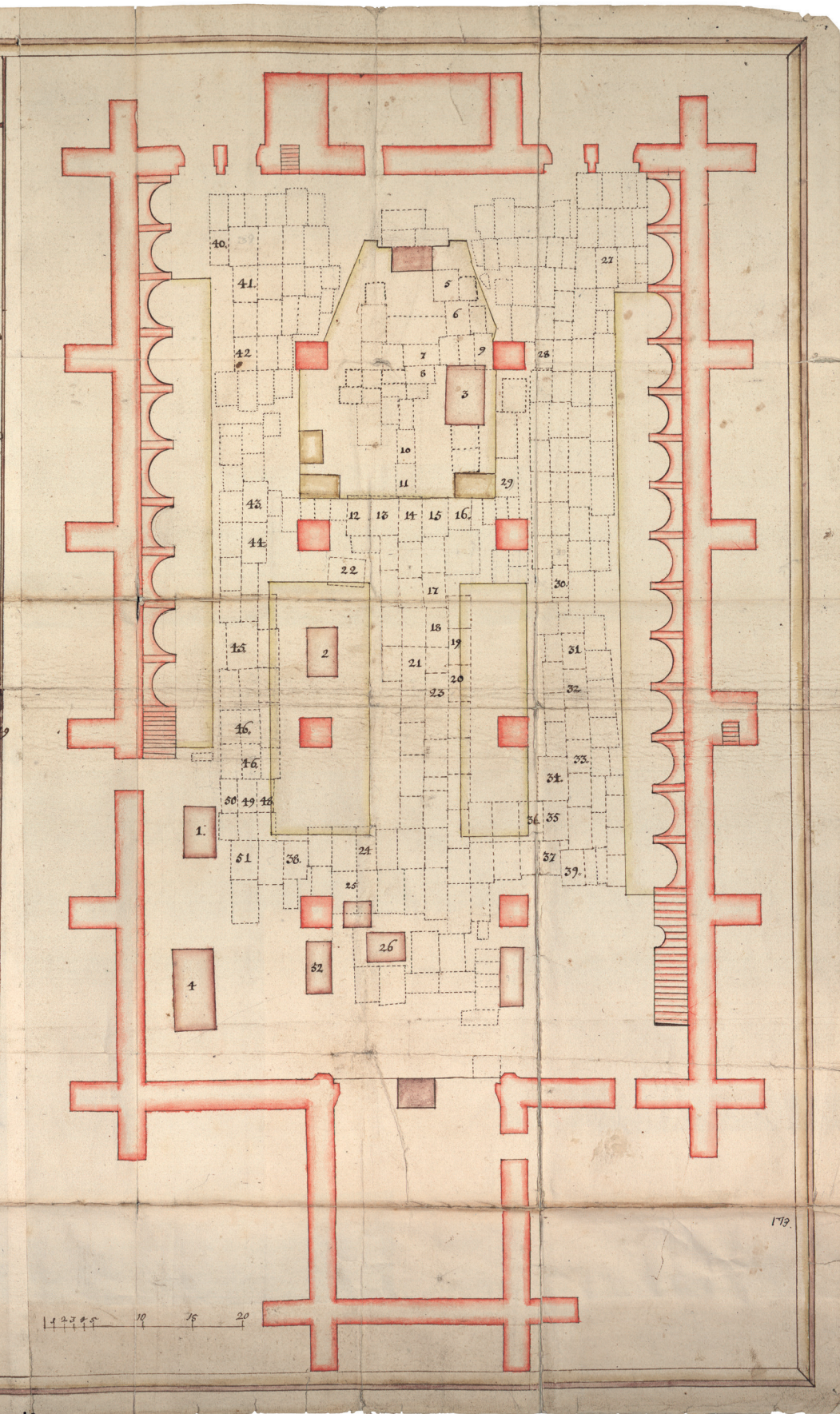

Bild 2. Gravplan över Vadstena klosterkyrka upprättad före 1692. Akvarell. UUB Palm skiöld 294 s 173. Mått 71 x 50 cm. © UUB.

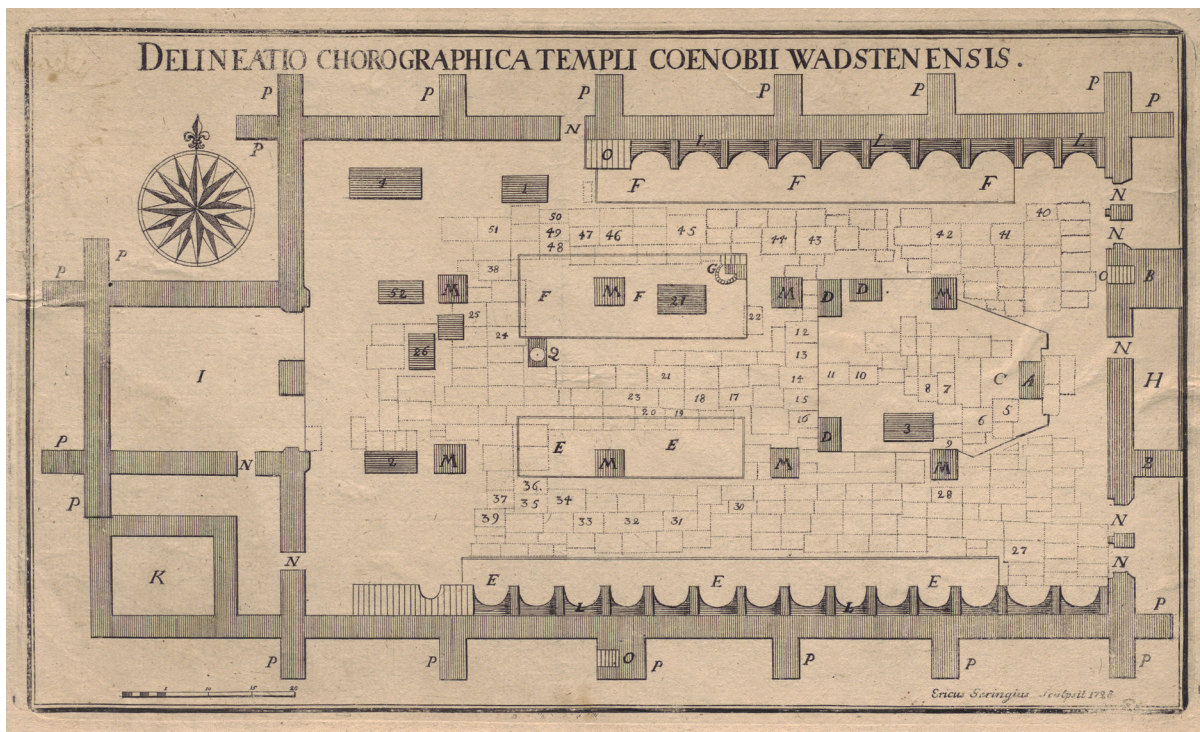

Bild 3. Gravplan över Vadstena klosterkyrka. Kopparstick av Eric Geringius 1728. Mått 31,5 x 19,5 cm. © UUB.

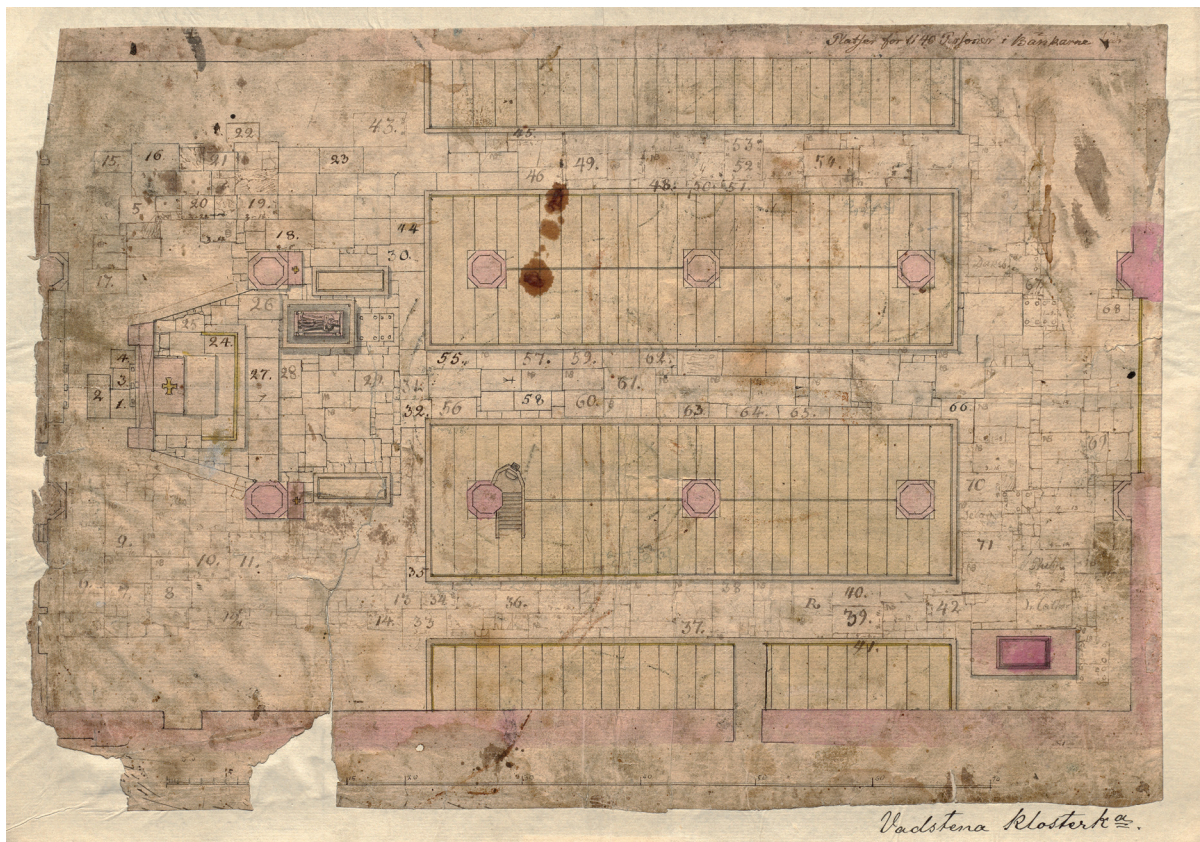

Bild 4. Gravplan över Vadstena klosterkyrka upprättad av J. F. Koch ca 1810. Färglagd teckning. ATA. Mått 44 x 31 cm. Foto Lars Kennerstedt © CC.

liturgisk funktion för dem. Bilderna var till för deras andliga väl, oavsett om de hörde till klosterfolket eller var tillfälliga besökare. Utgångspunkten är att se kyrkorummets som en skärningspunkt för dessa olika brukar- och betraktargrupper. Därför undersöks om och hur man, i den medeltida klosterkyrkan, utformade specifika visuella miljöer som var anpassade för de huvudsakligen tre olika grupperna av nyttjare som kyrkan var skapad för, dvs. nunnor, klosterbröder och lekfolk. De tre grupperna delade visserligen det större rummet, men rörde sig inom tydligt åtskilda delar av kyrkan, delvis med och delvis utan insyn mellan de olika sfärerna. Man kan beskriva det som en undersökning av ett platsspecifikt funktionsstrategiskt bildbruk. Det inbegriper vidare dels hur bilder kombineras till större eller mindre bildprogram, t.ex. i bönböckerna, dels urvalet av motiv i förhållande till övrig kontext (rumslig placering, liturgisk funktion). Bildprogram är i det här sammanhanget inte endast ett från början fastställt koncept omfattande vissa specifika motiv, som t.ex. Jesu barndomshistoria. Jag menar att man kan se den succesiva gestaltningen av kyrkointeriören som skapandet av ett bildprogram under lång tid. Heliga Birgittas skapelse gav en grundstruktur som klosterfolket sedan fyllde på och utvecklade efter aktuella behov.

I undersökningens tre huvudkapitel behandlas bilderna först inom den del av kyrkan som omfattades av klausuren, dvs. för nunnor och klosterbröder, och den tredje delen studerar det utåtriktade bildbruket, dvs. bilderna som riktades mot lek-
männen utanför klausuren. Inledningsvis kommer emellertid den fysiska kyrkomiljöns förutsättningar att diskuteras, för att ge en grund för den visuella liturgiska miljö som sedan diskuteras för de respektive brukargrupperna. Undersökningen koncentreras huvudsakligen till decennierna kring sekelskiftet 1500 (ca 1480–1520) av materialmässiga skäl. Det är från denna period som vi vet lite mer om klostrets invånare och som merparten av de studerade handskrifterna härstammar. Vid denna tid kan man också räkna med att kyrkorummets var i full funktion efter många års byggnadsarbete. Exempelvis fanns Birgittaaltaret på sin plats i den östliga mittråven sedan åtminstone 1459. Eftersom ett nytt högaltarskåp invigdes 1521 kan det vara lämpligt att sätta en tidsmässig gräns där.²⁶ Den nämnda skildringen av Katarinas skrinläggning 1489 vittnar också om kyrkorummets gestaltning under denna period.

Eftersom mitt arbete med boksamlingen varit upprinnelsen inte bara till studien utan till att jag som forskare överhuvudtaget ägnat mig åt Vadstenamaterialet, är det första steget i undersökningen att studera klostrets boksamling. I boksamlingen finns både handmålade illuminationer och bildtryck.²⁷ I praktiken var den uppdelad mellan de båda konventen, men det finns ändå fog för att i viss mån se den som helhet och som brukad av både bröder och systrar, om än i varierande omfattning. Det är känt att man lånade böcker mellan de två konventen.²⁸ Spår av utbytet kan också

²⁶ DV 704, DV 1070. Altarskåpet är inte bevarat.

²⁷ Se exempelvis Maja M. Braatens masteruppsats om bilderna i bönboken KB A 43, *Grafiske trykk i birgittinsk kontekst*, Oslo universitet, Oslo 2006, och Sandgren, Eva Lq. "Birgittinska bönboksbilder" *Iconographisk post* nr 2, 2014, Åbo Akademis förlag, Åbo 2014 s 19–48.

²⁸ Böcker kunde utbytas via en snurra i samtalsrummet som länkade samman konventen.

Notarium Explicatio

1. Sackertien
 2. Altaret
 3. Hertigh Maony Graaff
 4. Stolerne i Koren
 5. Mans stolerne
 6. Quinsfolts stolerne
 7. Prædikestolen
 8. Drottningh Catarina Caroli den 2. Graaf
 9. Drottningh Philippa Graaff
 10. Easmyr Byllenstiernes Graaff
 11. Tunnelskorhan
 12. Veth rum som belätthen ståa vthi
 13. Tinten
 14. Læsterne
 15. Dörarne
- Desinnes i Denne Claster körha vara
 wånge och helige Personer Begrafue.
16. Pelärna i Sijrlian och uthom

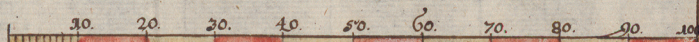
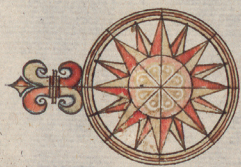
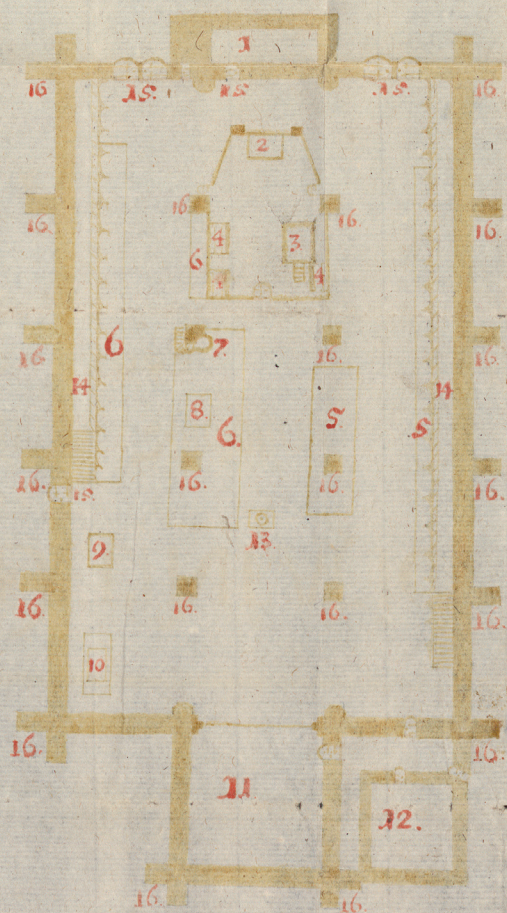
Bild 5. "Geometrica delineatio
 öfwer closter kyrkiann i Wadh-
 stena Anno 1653." Gravplan över
 Vadstena klosterkyrka upprättad
 1653. Pennteckning och gouache på
 papper. Mått 42 x 33cm. Troligen
 utförd av Elias Brenner, UUB
 Palmskiöld 294 s 171. © UUB.

TRICA DELINEATIO

Officer

Eloster Sijrkiann i Wadhstena

Anno 1653.

Scala Ulnarum.

ses i en del av handskrifterna. Brödernas bibliotek var omfattande med medeltida mått mätt, medan systrarnas boksamling var betydligt mer blygsam. Eftersom nunnorna var klostrets *raison d'être* får dock deras handskrifter och deras bönboksillustrationer här ett större utrymme än brödernas.²⁹ Brödernas illuminerade böcker var dessutom i mycket högre grad tillverkade utanför klostret, ofta inköpta för studier och senare medförda vid inträdet i klostret.³⁰ För en läsare som inte är van att röra sig med handskriftssignum kan mängden av bokstavs- och sifferkombinationer som kommer att användas i resonemanget i delar av kapitel 2 vara svärgenomträngligt, men det är tyvärr bara undantagsvis som det går att knyta ägarnamn till eller sätta titlar på de aktuella handskrifterna. För att kunna diskutera vilka nunnor som gjorde vad i de olika handskrifterna är det därför nödvändigt att använda dessa icke helt läsarvänliga beteckningar. Den som finner det besvärligt kan därför läsa avsnittet ”Var skrievskorna även illuminatriser” extensivt. I bilaga 1 finns en tabell över de identifierade nunnorna och deras verk.

För att svara på frågorna om hur bilderna användes och fördelas klarläggs givetvis vilka motiv som förekommer, hur bilderna sätts samman och hur de placeras och används i kyrkorummet. Det är alltså frågan om den funktion som bilderna och bildprogrammen får i den birgittinska kyrkomiljön. Genom att börja med att studera handskrifterna undersöks vilka bilder som omgav en nunna då hon satt i sin korstol på nunneläktaren, med bönboken uppslagen i knäet. Därefter vidgas perspektivet till inredningen på läktaren och vad hon kan förväntas ha sett från sin position. Här är siktlinjen viktig eftersom hon förväntades kunna se i riktning mot både högaltaret i väster och Mariaaltaret i öster, men utan att själv bli sedd av lekfolket.³¹

För brödernas del handlar den närmaste bildvärlden i kyrkorummet i stor utsträckning om liturgins böcker och de textila föremål som de hanterade i liturgin, de senare mestadels tillverkade av nunnorna. Från brödernas kor längst i väster öppnade sig kyrkorummet mot öster, vilket innebär att de bortom det upphöjda högaltaret kunde se bort mot den insynsskyddade nunneläktaren och skymta sidoläktarna utmed långhusets väggar. Av Birgittaaltaret och Mariaaltaret såg de sannolikt inte så mycket från sina korstolar eftersom högaltaret enligt heliga Birgittas instruktioner stod mellan dem och kyrkans långhus. När de däremot tjänstgjorde vid högaltaret eller vid något av de tolv apostlaaltarna i högkoret, hade de större möjlighet till överblick över det stora kyrkorummet.

I kyrkorummet kunde lekfolket röra sig i den centrala delen. Deras bildvärld formades i synnerhet av de med tiden många lekmanaltarna, men också av de sexton mässaltare som klosterregeln föreskrev. Järnskranket som omgärdade dem hindrade inte denna visuella tillgång till klostrets altaren. Samtidigt kunde de mer besuttna av lekfolket bidra till utformningen av klosterkyrkan genom att instifta och utrusta

²⁹ De har också undersökts mer ingående i ett forskningsprojekt om nunnornas skriptorium 2006–2009, finansierat av Riksbankens jubileumsfond, projektnr P2005–0185:1.

³⁰ Om brödernas böcker se vidare kapitel 3 nedan. För en översikt av brödernas boksamling se Fredriksson Adman, Anna, *Vadstena klostrets bibliotek: en analys av förvärv och bestånd*, Institutionen för klassiska språk, Univ., Uppsala, 1997.

³¹ *Regula Salvatoris* 10: 12, Lundén 1959 IV s 25.

altare. Antagligen bidrog de många pilgrimerna likaså till den visuella miljön genom bruket att placera votivgåvor vid de altaren som de besökte. Att exempelvis heliga Birgittas och Katarinas altaren pryddes av många sådana gåvor omvittnas i deras mirakelberättelser.³² Det framgår även av silverreduktionens protokoll 1540 att somliga lekmannaaltare hade helgonbilder som var prydda av smycken.³³

Om man jämför de tre olika brukargruppernas visuella miljö så fanns det förmodligen vissa gemensamma drag, men olika motiv kan ha stått i fokus för de skilda grupperna. Vi har två bevarade Birgittaskulpturer i kyrkan idag, men vi vet inte var de var placerade eller vilken roll som framställningar av heliga Birgitta själv spelade i detta kyrkorum. En annan fråga är om den marianska betoningen i systrarnas tidedgård (*Cantus sororum*)³⁴ hade någon motsvarighet i lekfolkets del av kyrkorummet? Man kan också undra om det går att urskilja om det specifikt ”birgittinska” visuella innehållet var mer påtagligt i den utåtriktade bildkontexten för lekfolket, än i den klosterinterna?

Källmaterialet och tolkningen

Vadstena kloster är inte bara det svenska medeltida kloster som är bäst dokumenterat och bevarat ur alla synvinklar. Det är helt unikt för svenska förhållanden med sina många föremål, dokument och bevarade byggnader. Klosterkyrkan har genomgått många förändringar genom århundradena och de dokument som har bevarats är skrivna ur skilda perspektiv. Detta skapar svårigheter för tolkningen av det senmedeltida kyrkorummets utformning och bildvärld. En av de mest samtida källorna, Vadstenadiariet, visar också på selektionens betydelse när dokument skapas. Det var bröderna som förde anteckningarna i diariet. Uppdraget vandrade mellan dem, vilket avspeglas i hur den ena broderns handstil avlöser den andra i handskriften (UUB C 89). Vissa av bröderna skildrar händelser i klostret mer ingående och andra kommenterar även samtida rikshistoriska händelser, ibland även sådant som inte direkt påverkade klosterlivet. Här finns också notiser om när vissa delar av klostret eller kyrkobyggnaden färdigställdes och när vissa altaren eller helgonbilder invigdes. Tyvärr är det ingen av skrivarna som skildrar hur något av altarna eller kapellen i kyrkan faktiskt såg ut, eller exakt var de stod. Inte ens klostrets egna altaren eller Birgittaaltaret. Den Katarinabild som köptes in 1489 omtalas bara med sitt höga pris.³⁵ För det Annakapell som drottning Filippa grundade 1425 är bara den ungefärliga

³² Om Katarinas mirakelberättelser, se ”Den heliga Katarinas av Vadstena liv och underverk”, utg. av Trygve Lundén, *Credo* nr 2, Stockholm, 1950, s 67–176.

³³ Källström 1939 s 279–285.

³⁴ Härdelin, Alf (red.), ”Birgittinsk lovsång den teologiska grundstrukturen i Cantus Sororum – den birgittinska.” *Kult, kultur och kontemplation, studier i medeltida svenskt kyrkoliv*, Artos, Skellefteå, 1998 s 249–273, Rosling, Anna Jane *Studier i den heliga Birgittas Spiritualitet*, diss Stockholm 1986 s 160–174, Piltz, Anders ”Nostram naturam sublimaverat. Den liturgiska och teologiska bakgrunden till det birgittinska mariaofficiet”, *Maria i Sverige under tusen år: föredrag vid symposiet i Vadstena 6–10 oktober 1994, del 1–2*, red. Sven-Erik Brodd, Alf Härdelin, Artos, Skellefteå, 1996, s 255–288.

³⁵ DV 884.

placeringen känd, men inget om gestaltningen. Gemensamt för diarieskrivarna är emellertid att de förhållandevis noggrant noterar vilka som invigs till klosterlivet och vilka som avlider, samt när detta sker, även om det finns lakuner. Det bröderna kunde kommentera allra minst var det som skedde i systrarnas del av klostret. Därför upptar systrarnas verksamhet väldigt lite utrymme i diariet. Några få nunnor lovprisades i diariet för sina insatser i klostrets skriptorium, men antalet skrivare har varit avsevärt högre än de som omnämns.³⁶ Bröderna varken skulle eller kunde veta mer än det de fick höra från systrarna själva genom uppdraget som nunnornas biktfäder, eller det som meddelades i samtalsrummet i närvaro av vittnen. Dödsfallen hos systrarna blev bröderna dock medvetna om eftersom det var de som gav dem de sjukas smörjelse och sjukkommunion, samt hämtade och bar de döda in i klosterkyrkan inför begravningen.

Förutom diariet är det alltså tunnsått med upplysningar om livet inne i klostret, sånär som på ett undantag: den skildring av skrinläggningsfesten för heliga Birgittas dotter Katarina som skrevs av prästbrodern Nils Ragvaldsson.³⁷ Syftet med berättelsen var att skapa en text för internt bruk i klostret till det årliga firandet av det förväntade helgonet, men den bevarade texten skrevs ned först ca 30 år senare. Det kan alltså finnas felaktigheter i den som beror på att minnet bleknat hos nedtecknaren. Att den skapats en god tid senare kan förklara att vissa saker är mer ingående skildrade än andra och att vissa uppgifter ter sig lite märkliga. Man kan dock förmoda att det som broder Nils själv upplevde hade fastnat i minnet mer än andra aspekter av festligheten. Katarina blev emellertid aldrig formellt helgonförklarad av påven, men blev saligförklarad genom translationsfesten 1489. Detta var den största festen någonsin i det medeltida Sverige. Texten skildrar vad man ändrade på i kyrkan och hur man sedan rörde sig under festens processioner etc. Den ger därigenom viss indirekt information om hur kyrkan såg ut i augusti 1489 och vilka bilder man använde vid detta tillfälle.

Det finns även en del medeltida brev, diplom, som berättar om gåvor, markbyten och andra transaktioner som berörde klostrets egendom. Diplomatariet på Riksarkivet har brev till och från såväl abbedissan som generalkonfessorn i en mängd enskilda ärenden under hela klostrets tid. Som nämndes ovan finns det också några avlatsbrev som föreskriver vissa andaktsövningar kopplade till specifika bilder i klostret, både för besökare och klosterfolk. Avlatsbrevens är intressanta ur användarperspektivet. En intressant samtida parallell ger en för ett drygt tiotal år sedan upptäckt brevsamling i Nürnberg, som vittnar om hur en nunna kunde påverka och styra utsmyckningen av det bayerska birgittinklostret Maria Maihingen i början av 1500-talet.³⁸ Tyvärr finns inga motsvarande svenska källor. Däremot kan man få

³⁶ Hedström, Ingela, *Medeltidens svenska bönböcker: kvinnligt skriftbruk i Vadstena kloster*, Universitetet i Oslo, Det humanistiske fakultet, Diss. Oslo: Universitetet i Oslo, 2009, s 347.

³⁷ Fritz & Elfving 2004. Originaltexten ingår i handskriften KB A 3, ett lektionarium för nunnornas högläsning. Se även Carlquist, Jonas, *Vadstenasystrarnas textvärld: studier i systrarnas skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse*, Svenska fornskriftsällskapet, Uppsala, 2007 s 18–24.

³⁸ Lemmel, Katerina *Katerina's windows: donation and devotion, art and music, as heard and seen through the writings of a Birgittine Nun*, eds. Corine Schleif, Volker Schier, Pennsylvania State University Press, University Park, Pa. 2008.

glimtar om kyrkans beskaffenhet genom vissa av mirakelberättelserna som samlades in inför Katarinas kanonisationsprocess.³⁹

Den heliga Birgitta föreskrev att klosterkyrkan skulle ha inalles sjutton altaren. De sexton altaren där man firade mässa fick äga en vardags- och en festuppsättning av altarutensilier, inte mer.⁴⁰ För nunnornas andaktsaltare gavs enbart direktivet att en monstrans skulle vara uppställd där.⁴¹ Av protokollet från silverreduktionen 1540 framgår att antalet altaren inom klausuren hade ökat något i förhållande till Birgittas instruktioner.⁴² Med tiden hade ytterligare ett stort antal altaren nämligen skapats i kyrkans mitt, som per definition inte hörde till klostret, utan var privata altarstiftelser stiftade av välbärgade personer som kunde finansiera underhållet för en mässpräst (prebende). Dessa altarstiftelser låg visserligen inom kyrkans murar, men eftersom de låg i lekmannadelen var de utanför klausuren och tillhörde sina grundare, inte klostret. Grundaren tillsatte lämplig präst att fira de mässor som denne stiftare önskade. Klostret hade heller inte så mycket att säga till om när det gällde dessa altarens utsmyckning och det kunde följaktligen finnas mer omfattande utrustning vid ett sådant altare, än vid de altaren som låg innanför klausuren.

Vad som skett i klostret efter reformationen är sporadiskt omvittnat i skilda källor och ofta svårtolkat. Forskningen om den perioden i klosterkyrkan är en mycket eftersatt del av historien. Det som beslagtogs av staten vid silverreduktionen 1540 respektive konfiskeringen vid stängningen 1595 noterades alltså noga, liksom det som passerade nunnornas kassör under några decennier vid 1500-talets mitt. Vad som försiggick i själva kyrkorummet är mer oklart.⁴³ Nunnorna flyttade sin tidebönsläsning till det tidigare munkkoret i väster, när bröderna tvingats bort och den lutherska lokal församlingen tillfälligt använde långhuset under 1550–70-talet. Det gjordes förändringar och vissa förbättringar av bl.a. det ojämna golvet med alla dess gravstenar, men det tillkom även gravar. De murade läktarna på långsidorna revs 1692,⁴⁴ och därmed försvann också de vapensköldar som prydde dem, men som turligt nog tecknaren och fornforskaren Elias Brenner (1647–1717) avtecknat. (Bild 6.) En viktig dokumentation över klosterkyrkan finns i form av bl.a. de nämnda gravplanerna, en daterad 1653⁴⁵ och ytterligare en något senare, samt ett kopparstick från tidigt 1700-tal. (Bild 2–5.) Kopparsticket i bild 3 är en anakronism då det är

³⁹ Se Collijn, Isak (red.), *Processus seu negocium canonizacionis B. Katerine de Vadstenis: efter Cod. Holm. A 93*, Svenska fornskriftsällskapet, Uppsala, 1942–1946.

⁴⁰ *Regula Salvatoris* kap. 21, Lundén 1959 bd IV s 32.

⁴¹ *Revelationes Extra*. bok 9 kap. 37, Lundén 1959 bd IV s 141.

⁴² Se altarförteckning hos Källström 1939 s 279–285 och Sandgren, Eva Lq. ”Prosperity and poverty” *Continuity and change: papers from the Birgitta Conference at Dartington 2015*, Stockholm, 2017 s 129–145.

⁴³ För översikt av arkitekturhistorien i klostret se Anderson, Iwar, Ljungstedt, Sune & Malm, Gunilla (red.), *Vadstena klosterkyrka vol. I, Kyrkobyggnaden*, Sveriges kyrkor vol. 213, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1991 s 72–83.

⁴⁴ Anderson 1991 s 93.

⁴⁵ UUB, Palmskiöld vol. 294 s 171, se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=-2174&searchType=EXTENDED&query=Palmski%C3%B6ld+294&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22Palmski%C3%B6ld+294%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A95972&cc=3#alvin-record%3A95972.

Bild 6. "Läktares mur i Vadstena klosterkyrka." Elias Brenner tecknade av de färglagda vapenbilderna på södra och norra sidoläktarnas murar. Läktarna revs 1692. Mått ca 36 x 22,5 cm. Kungliga biblioteket, FM 30, © Kungliga biblioteket.

daterat 1711, men avbildar de 1692 rivna sidoläktarna. De tre planritningarna är skapade som gravkartor, men de visar också att läktarna löpte utmed långsidorna under 1600-talets mitt. Ingen av planerna visar tyvärr några spår av Marialäktaren, nunnornas läktare eller den trappkonstruktion som högaltaret och de tolv altarna i väst vilat på. På gravplanerna är även brödernas kor helt tomt. 1700-talet är kanske den minst kända perioden i klosterkyrkans historia. De övriga klosterbyggnaderna utnyttjades för nya ändamål och övergick bl.a. till krigsmannahus och senare även sinnessjukhus. Kyrkan användes inte mer av lokalförsamlingen förrän man på 1820-talet rev församlingskyrkan S Per och flyttade in i klosterkyrkan.⁴⁶

Det var gott om gravstenar i kyrkgolvet. Ganska snart efter klosterstängningen 1595 kom det klagomål över kyrkgolvets ojämnheter och riskerna med att beträda det. Det resulterade i att man redan på ett tidigt stadium flyttat om gravstenarna och kanske även ändrat på golvnivåerna. Redan på den äldsta planen från 1653 (bild 5) saknas som sagt varje spår av högkorets sex trappstegsavsatser. Vissa ändringar framgår om man jämför gravkartorna från 1600-talet med en gravkarta från 1800-talets början.⁴⁷ (Bild 4.) Den kanske mest radikala förändringen när det gäller gravstenarna i golvet ser man resultatet av idag. Den innebar att gravstenarna flyttats ut till sidorna. Sedan 1890-talets omfattande renovering ligger de nu huvudsakligen längs långsidorna på kyrkan, i många fall på platsen för de forna sidoläktarna.⁴⁸

Det som har präglat klosterkyrkans utformning som den ter sig idag är främst 1800-talets två restaureringar. Den första 1800-talsrestaureringen ägde rum inför stängningen av lokalförsamlingens kyrka S Per 1829 och det därigenom påkallade behovet att istandsätta klosterkyrkan för församlingsbruk. Vissa föremål från S Per flyttades då över till klosterkyrkan. Det innebar att några av dem fick ett nytt hem och andra återbördades till sin tidigare hemvist. En del av föremålen hade nämligen flyttats i motsatt riktning, dvs. till S Pers kyrka, efter klosterstängningen.⁴⁹ Inför istandsättandet som församlingskyrka 1826–32 var det inte bara stengolvet som förbättrades. Hela klosterområdet var till stor del i nedgånget skick, liksom kyrkointeriören.⁵⁰ Flera rumsliga förändringar gjordes, varav några avlägsnades redan på 1890-talet.⁵¹ (Bild 7–8.)

Den andra restaureringen leddes av arkitekten Gustav Pettersson på 1890-talet och har redan nämnts. En åtgärd med bestående resultat var den tidigare nämnda

⁴⁶ Tornet från S Pers kyrka finns kvar ännu – ”rödtornet”.

⁴⁷ Bennett, Robert & Gustafsson, Evald (red.), *Vadstena klosterkyrka vol. 3 Gravminnen*, Sveriges kyrkor vol. 196, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1985, bilaga 2 och 3. Anderson 1991 fig. 58, 59.

⁴⁸ Bennett & Gustavsson 1985 s 10. Klosterkyrkan har hitintills inte undersökts ingående av arkeologer. En sådan undersökning skulle troligen ge viktig information till tolkningen av byggnadens medeltida utformning.

⁴⁹ Lindblom, Andreas, *Kult och konst i Vadstena kloster*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1965, s 22 not 1, nämner ett visitationsprotokoll från S Per 1827 som noterar att två av kyrkans altartavlor och ett krucifix tidigare befunnit sig i klosterkyrkan. Redan 1595 flyttades vissa textilier till S Per enligt stängningsinventariet, se Silfverstolpe 1895 s 153.

⁵⁰ Anderson 1991 s 97–100.

⁵¹ Anderson 1991 s 109–114.

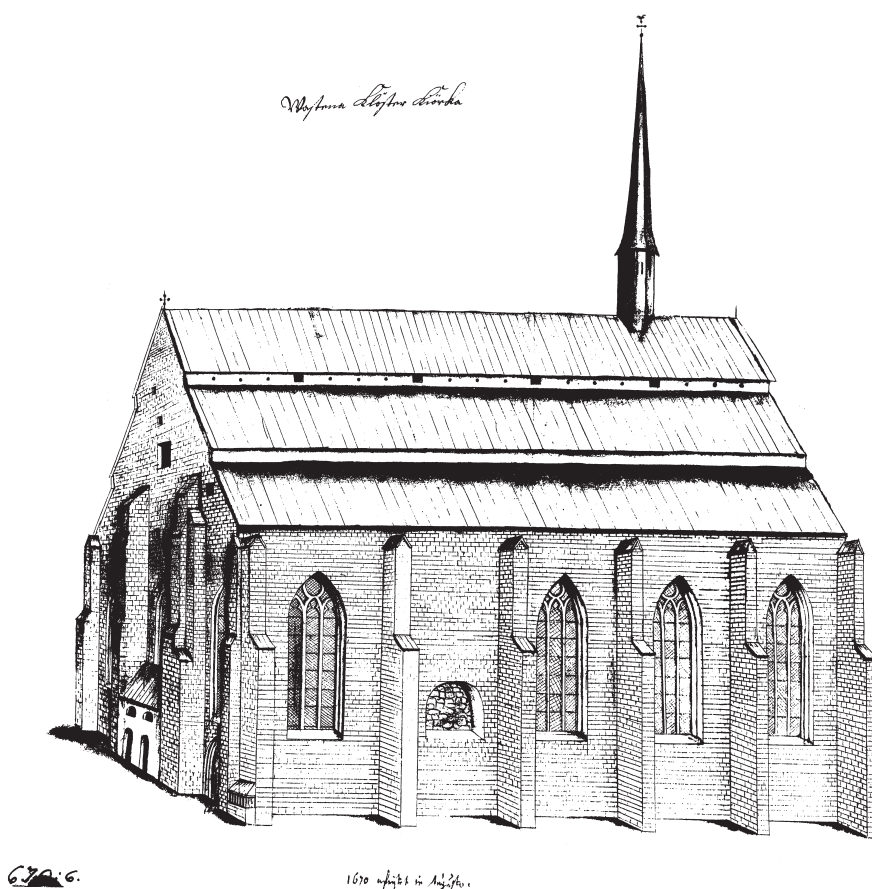

Bild 7. Vadstena klosterkyrka, tecknad av Elias Brenner 1670. Brenner avbildar den nedrivna östra sakristian som en slätputsad byggnad i två våningar med ingång från kyrkogården. Ingången till nunneläktaren är utelämnad på den norra fasaden. Notera det lilla benhuset vid det nordöstra hörnet av kyrkan. Ingår i Kungliga biblioteket, Nescher: "Ritade kyrkor i Vadstena län 1669–70". Foto av förf. efter kopia i ATA.

renknackningen av innerväggarna. Alla spår av puts på innerväggarna avlägsnades och därigenom förmodligen även mycket av spåren av de murade sidoläktarna. Sannolikt undanröjdes även spåren av de murade medeltida altaren som varit placerade vid pelarna i mittskeppet. Professorn och restaureringsarkitekten Carl Georg Brunius (1792–1869) skrev att tydliga rester av två altaren fanns kvar på västra sidorna om det östligaste pelarparet i kyrkan ännu 1849.⁵² De är även belagda med foton tagna före 1890-talet. De två altaren som står där nu är en 1800-talsrekonstruktion utifrån de bevarade resterna. (Bild 8.)

Från 1800-talets restaureringar finns en hel del dokument, men det är ändå svårt att komma åt vad man har tagit bort och hur man resonerat. Mellan restaureringarna, vid mitten av 1800-talet, gjorde Brunius en del skisser från Vadstena, men dessa dokumenterar endast exteriören.⁵³ Intressanta tidsdokument från 1800-talet

⁵² Brunius, Carl Georg, *Konstanteckningar under en resa år 1849 från Lund om Linköping och Strengnäs till Fablun och åter om Upsala, Stockholm och Vexjö*, Gleerup, Lund, 1851 s 92. Foto från 1889 se Anderson 1991 s 82, fig. 84.

⁵³ Brunius' Vadstentekningar ingår i den Mandelgrenska samlingen i Lunds universitet, delvis publicerad på webben. Vadstena klosterkyrka finns i Mandelgrens 4:e serie, "Bilder kyrkor, Lin-

Bild 8. Interiörfoto taget före 1890, från östra delen av kyrkan. Pelaraltarna användes för trappsteg till psalmnummertavlor. Foto C. P. Curman, ATA.

utgör också Johan Fredrik Martins "Bilderkammaren" från sent 1700-tal/före 1807 (bild 9),⁵⁴ och ett foto taget strax före 1890. (Bild 10.)⁵⁵ Båda bilderna visar många av de kulturföremål som bevarats, främst träskulptur. I några avseenden överensstämmer bildernas innehåll, men flera figurer i Martins bild saknas på fotot taget mindre än hundra år senare. Martins bild är förvisso inte att betrakta som en ögonvittnesskild-

köpings stift", se http://luf.ht.lu.se/MANDBILD/4/Link%C3%B6pings_stift/Vadstena_kloster/index.htm.

⁵⁴ *Utsikt över Vadstena kyrka där flera lämningar från katolska tiden förvaras.* Akvatint över kontur- etsning och rouletterbete på papper, av Johan Fredrik Martin. Mått: 24,5 x 18,3 cm. National- museum, inv.nr NMG 62/1884.

⁵⁵ Originalfoto i Stockholm, ATA, Topografiska arkivet, Vadstena klosterkyrka, dossier F 1. Lind- blom 1965 s 223, 225 (bild 83, 84).

Bild 9. "Bilderkammaren i Wadstena kyrka" visar ett stort antal undanställda skulpturer och föremål från medeltid och renässans, placerade i den gamla sakristian. Några föremål har förkommit sedan bilden gjordes, men många av dem är idag uppställda i klosterkyrkan. Akvatint på papper, av J. F. Martin. Tidigt 1800-tal. Mått 18,3 x 24,5 cm. NMG 62/1884. © Nationalmuseum.

ring, men ett intressant dokument där merparten av de idag bevarade skulpturerna avbildas. Martins bild är dessutom utförd innan man 1829 flyttade över föremålen från S Pers kyrka till klosterkyrkan.

Trebandsverket om Vadstena klosterkyrka i "Sveriges kyrkor" är oundgängligt för en Vadstenaforskare, men för den som vill få en uppfattning om det medeltida bildbeståndet och kyrkorummet saknas en del. Robert Bennett och Evald Gustavsson har gjort en förtjänstfull katalog över gravarna i volym III, medan Aron Andersson och Inger Estham i del II presenterar beståndet av såväl träskulpturer som liturgiska textilier. Ingen av de sistnämnda presenterar några omvälvande forskningsrön, utan vilar på föregående forskning. Den kanske mest betydelsefulla volymen för en klosterkyrkoforskare är den av Iwar Anderson postumt utgivna, som behandlar kyrkobyggnaden (del I). Trots förtjänsterna är det många saker som faller bort i hans resonemang, men som borde ha uppmärksamrats. Ett sådant problem är den sakristia som fanns vid östra gaveln fram till 1800-talet. (Se bild 2, 3, 6, 7.) I likhet med 1800-talets forskare som rev den, avfärdar Anderson byggnaden som efter-

Bild 10. Uppställningen av skulpturer och begravningsvapen i klosterkyrkan före år 1890 års restaurering. Bilderna var då placerade framför den nordöstra porten. Foto ATA.

reformatorisk på grund av att den murats med tegel.⁵⁶ Här hade en jämförelse med andra birgittinkloster kunnat stödja byggnadens existens redan under medeltiden. Tegelargumentet håller inte eftersom det finns hela birgittinska klosterkyrkor som byggts av tegel, och i Vadstena var både sidoläktarna och nunneläktaren av tegel. Dessutom finns det goda skäl att ha en sakristia i anslutning till Mariaaltaret, vilket kommer att diskuteras nedan. De liturgiska praktiska aspekterna på kyrkorummet är överhuvudtaget oftast förbisedda av såväl Iwar Anderson som föregångaren Bertil Berthelson.

Det är vanligt att man, när den birgittinska klosteranläggningen diskuteras, riktar intresset mot hur planlösningen utformades. Ett träsnitt från Nederländerna används ibland som ”skolexempel” på hur det skulle ha sett ut om man följde byggnadsinstruktionerna. Bilden kan eventuellt tolkas som argument för hur det såg ut i en birgittinsk kyrka.⁵⁷ (Bild 11.) I vissa avseenden ligger bilden nära Birgittas instruktioner. Träsnittet går däremot inte att använda som grund för hur det faktiskt såg ut i Vadstenakyrkan. Man bör troligen se den som en på instruktionerna grundad prototypbild, inte en avbildning av en faktisk byggnad. Kyrkobyggarna i

⁵⁶ Anderson 1991 s 87–88.

⁵⁷ Se exempelvis Andersson, Aron, *Vadstena klosterkyrka vol. II, Inredningen*, Sveriges kyrkor vol. 194, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1983, s 12, fig. 2. Träsnittet ingår i Kungliga bibliotekets raritetssamling i Stockholm och har signum 288 Et 1/V:15.

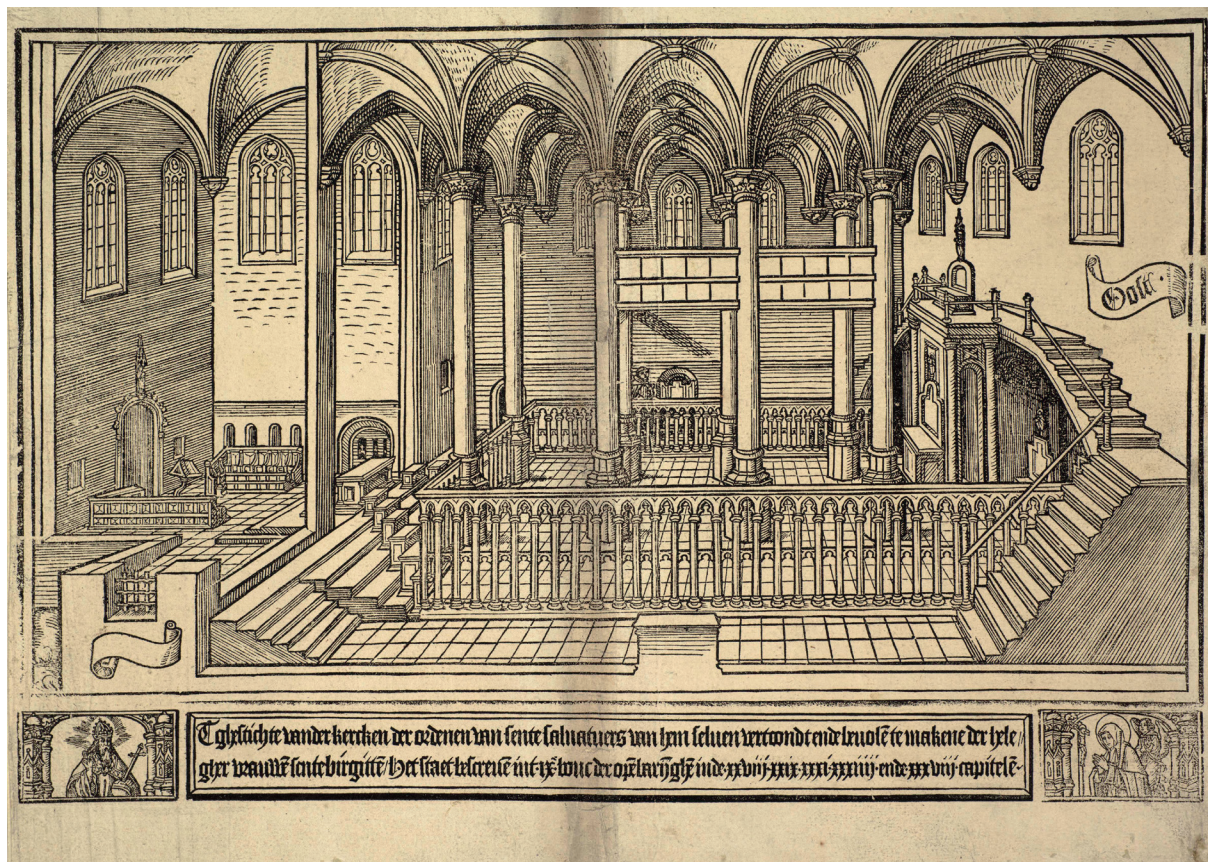

Bild 11. En birgittinsk klosterkyrkas interiör enligt heliga Birgittas instruktioner i "Himmelska uppenbarelser". Holländskt träsnitt från 1500-talets början. Mått 39,6 x 25,8 cm. Kungliga biblioteket, Ettbladstryck och fragment, 288 Et 1/V:15. © Kungliga biblioteket.

Vadstena kom inte till exakt det resultat som heliga Birgitta tänkt sig, i det praktiska byggandet. Allt som hon beskrev gick inte att genomföra till fullo i praktiken. I träsnittet finns t.ex. inga murade sidoläktare på långsidorna, utan bilden följer Birgittas beskrivning av sidogångarnas placering i golvnivå. Porten till nunnornas konvent, "Nådens och ärans port", har hamnat på annan plats i träsnittet, än vad den gjorde i Vadstena, liksom nivån på bikt- och kommunionnischerna i väst. Sannolikt måste man vara försiktig i tolkningen av exakt var nunnornas läktare i realiteten var placerad. På träsnittet har den placerats som en ö i mittskeppet, med en lång, smal gångbro från dörröppningen i norra muren. Andra placeringsalternativ är dock tänkbara och kommer att diskuteras nedan.⁵⁸

⁵⁸ Se Anderson 1991 s 78–79.

Kapell och altarstiftelser i klosterkyrkan – några utgångspunkter

När det gäller altarstiftelserna i klosterkyrkan är det viktigt att, som nämnts, klosterregeln inte reglerade de enskilt förvaltade lekmanastiftelsernas utformning och utrustning. De var inte inordnade i klosterstrukturen men redan i klosterregeln gavs utrymme för dem.⁵⁹ Begränsningarna om utrustning kunde enbart gälla de altaren som tillhörde klostret, vilket i praktiken var långt mindre än hälften av alla de altaren som fanns i kyrkan vid medeltidens slut. Det kan ha funnits upp emot sextio lekmanaltaren, och säkert var de över fyrtio, men exakt hur många de var är svårt att avgöra och diskussionen om dem kommer att fortsätta i kapitel 4. Vid de privata altarstiftelserna fanns troligen tydliga signaler om vem som ägde/instiftat dem, eftersom det var vedertaget att uttrycka detta konkret visuellt. Den absoluta merparten av stiftarna kom ur frälset och förde heraldiska vapen.⁶⁰ Budskapet om deras identitet har förmedlats genom deras vapensköldar, inte bara de vapen som funnits på sidoläktarna och relieferna i gravstenarna i golvet, utan sannolikt även i annan utsmyckning och på de liturgiska föremålen. Läktarmålningarna är kända genom de avbildningar Elias Brenner gjorde på 1660–80-talen,⁶¹ men sviten kan vara ofullständig eftersom den endast har sex vapen på södra läktaren och fyra på den norra.⁶² (Bild 6.) Båda sidoläktarna hade fler arkadbågar än i Brenners bild, fjorton respektive tio, och därmed ytterligare svicklar på båda långsidorna, men om dessa ytor också hade någon dekor är inte känt.

Ett av de tidigaste och viktigaste kapellen på privat initiativ utanför klausuren var drottning Filippas omnämnda Sankta Annakapell.⁶³ Det var dessutom ett fristående kapell som grundades 1425, och när drottningen avled 1430 begravdes hon där.⁶⁴ Av allt att döma hade det sin plats invid järngallret i det norra sidoskeppet, nära systrarnas ingång ”Nådens och ärans port”. Vadstenadiariet nämner kapellet ett par gånger i samband med vigning av lekbröder/systrar, men det finns ingen beskrivning av hur det såg ut.⁶⁵ Då Filippa var engelsk prinsessa kan det vara relevant att söka efter engelska jämförelseobjekt för gestaltningen. Filippas gravhäll hör till de gravar som markeras på gravkartorna från 1600-talet, men den har senare flyttats till ett läge längre åt väster.⁶⁶ I samband med en mindre arkeologisk utgrävning 2005, norr om de två nordvästligaste pelarna, fann man tegelmurar som uppfattades

⁵⁹ *Revelationes Extra*. bok 9 kap 28. Lundén bd IV 1959 s 132f.

⁶⁰ Se prebendeförteckning hos Lindblom 1965 s 234–241.

⁶¹ Stockholm, Kungliga biblioteket, Brenner HS FM 30 (=DG Nescher 89).

⁶² Placeringen av vapenbilderna i relation till gravarna antyder att Brenner kan ha komprimerat bågarna, se vidare nedan kap. 4.

⁶³ Kapellet invigdes den 27 december 1427 enligt DV 374.

⁶⁴ DV 406.

⁶⁵ DV 379, DV 698.

⁶⁶ På den handritade planen i samlingshandskriften UUB Palmskiöld 294 från 1653 har graven nr 9, men på de senare planerna är det nr 1. Koch gav den inget nummer alls på sin plan (1807–11), Bennett & Gustavsson 1985 nr 167, s 125–127, 187.

som rester av ett gravvalv. Dessa murrester daterades tentativt till 1600-talet,⁶⁷ men hamnar nära det område som på gravkartorna markerar drottning Filippas grav, och som i förlängningen även placerar in hennes Sankta Annakapell. Bland föremålen i klostermuseet finns ett par objekt som det blir anledning att återkomma till i samband med utformningen av Filippas kapell.

Det gravtäckte som prydde Katarina av Vadstenas grav vid skrinläggningen 1489 (ÖLM 3070) har flera broderade vapensköldar som berättar vilka som bekostat det dyrbara föremålet,⁶⁸ men frågan är i vilken utsträckning det går att koppla några fler av de bevarade textilierna till enskilda kapell eller altaren? En viss hänvisning om textiliernas hemvist i kyrkorummet kan möjligen hämtas från deras mått, eftersom ett större altare krävde ett längre altarbrunn än ett litet altare. Textiliernas ikonografiska teman och de ibland förekommande inskriptionerna skulle också kunna ge viss ledning i lyckliga fall.

När det gäller de bevarade skulpturernas placering är en intressant fråga huruvida det funnits privata lekmannekapell under läktargångarna. Att det varit kapell under valvbågarna i Maribo och Mariager *efter* reformationen räcker inte för att dra slutsatsen att det varit kapell före reformationen. Frågan om kapell under sidoläktarna hänger intimt samman med frågan om var klostret begravde sina döda och var järngallret löpte. Om Vadstenafolket begravde sina döda på samma sätt som man på Vadstenas rekommendation gjorde i Syon Abbey, dvs. utmed kyrkans långsidor, kan valven under läktarna inte ha använts till lekmannekapell. Gravarna omfattades i så fall av klausuren. För att lekfolket ska ha haft tillgång till området under läktarna krävs att det inte omfattats av klausuren. Följaktligen, om klosterfolket begravdes någon annanstans och om man lät läktargångarna ersätta järngallret som avgränsning utmed långsidorna, då kan lekfolket haft tillgång till utrymmet under sidoläktarna. Några omfattande arkeologiska undersökningar har inte gjorts av kyrkans inre, så det går inte att uttala sig utifrån arkeologiska resultat som i Syon Abbeys fall.⁶⁹ Däremot gjorde Erik Lundberg (1895–1969) och Carl M. Fürst en utgrävning i den sydöstra delen av kyrkan 1922. Syftet var att lokalisera drotsen Bo Jonssons (Grip) grav (1330–86). Detta misslyckades, men man påträffade mansgravar i flera lager. Fotografier i ATA visar en placering som skulle kunna tyda på att det rör sig om brödernas gravar.⁷⁰ Det är även känt att klosterfolkets lekbröder/systrar

⁶⁷ Feldt, Ann-Christin, *Under golvet i Vadstena klosterkyrka*, Vadstena stad och kommun, Östergötlands län: arkeologisk förundersökning, Avdelningen för arkeologi, Östergötlands länsmuseum, Linköping, 2008.

⁶⁸ Bilder se <https://digitaltmuseum.se/021026155738/gravtacke>. Mörner, Stellan, Sárkány, Tamás & Waldén, Bertil, *Ódeby kyrka: Glanshammars härad, Närke band I:4*, Sveriges kyrkor vol. 129, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1969 s 670–671.

⁶⁹ Forbes, Stuart, "The Birgittine Abbey of Syon: The Burials of the Sisters and Brothers in the Abbey Church", i Gejrot, Claes, Åkestam, Mia, Andersson, Roger (red.), *The Birgittine Experience*. Papers from the Birgitta Conference in Stockholm 2011. Kungl. Vitterhets- historie- och antikvitets akademien, Konferens 82, Stockholm, 2013, s 73–92.

⁷⁰ Foto se Stockholm, ATA, Topografiska arkivet, Vadstena klosterkyrka, dossier F 1. Utgrävningen och dess påträffande av enbart mansskelett nämns av Rosman, Holger, *Bjärka-Säby och dess ägare: biografiska skildringar kring en gårds historia. 1*, Svenska kyrkans diakonistyrelse, Stockholm, 1923 s 256–257.

(”ab extra”), dvs. icke fullvärdiga medlemmar, ibland har begravts i lekmanadelen av kyrkan. De omfattades inte av klausuren och deras gravar placerades gärna i östra området av kyrkan, nära Maria- respektive Birgittaaltaret.

På samma sätt som formatet på t.ex. ett altarbrun eller altarskåp kan indikera storleken på det altare som det tillverkats för, kan storleken på träskulpturerna indikera deras forna placering i kyrkorummet. Utrymmet för eventuella altare under arkaderna var begränsat, vilket en jämförelse med klosterkyrkan i Maribo bekräftar.⁷¹ För att få plats på eventuella altaren under läktarna måste bilderna ha varit små, helst inte mycket mer än en halvmeter höga. Endast några få tillräckligt små skulpturer har bevarats. Merparten av skulpturerna har istället ett format som omöjliggör en placering under läktarna. Att de små bilderna är så få idag skulle kunna bero på att de som förvaltats altarna tagit bort sina föremål från kyrkan för att inte riskera plundring. Greve Per Brahe d.ä. (1520–1590) vittnar om ett plundringstillfälle då han skriver att ”beläten” på såväl högaltaret som i ”omgångarna” hem-söktes av bildstormande besökare i samband med kröningen av drottning Katarina Stenbock 1552.⁷² De nämnda ”omgångarna” kan inte vara något annat än de rivna sidoläktarna, men därmed är det inte självklart att altarna stod inne under läktarna. De kan ha stått längs med dem. Det förhärskande bruket att alltid vända altaret mot öster innebär att dessa altaren kan ha varit placerade i 90° vinkel mot sidoläktarnas arkadstöd.⁷³ Det är en fråga som kommer att tas upp igen i kapitel 4 nedan.

Några av de bevarade träskulpturerna passar med sina mått alldeles utmärkt för en placering vid någon av pelarna i långhusets mitt. Där hindrades de inte av höjdbegränsningar, och bredden på deras respektive dorsalen överstiger inte pelarens bredd.⁷⁴ Det handlar om enskilda träskulpturer som exempelvis Johannes döparen. Detta är också en placering som är i linje med medeltida bruk. I klosterkyrkan fanns sex pelare där det gick att placera altaren orienterade mot öster, varav två sådana rekonstruerade altare alltså kan ses i kyrkan idag.

En svårare lokaliseringsfråga är de altartavlor och predellor till sådana som fanns eller finns kvar, t.ex. Rosenkransaltarskåpet. Deras mått passar varken bra till pelarplacering eller arkadens korkapell. Möjligen har de haft en helt annan placering i kyrkorummet. Den nämnda vinkelplaceringen utmed sidoläktarna är ett möjligt alternativ, men altarskåpen kan också hört till de fristående kor som drottning Filip-pas Annakapell är ett exempel på. Att det dessutom funnits en mängd av icke fasta installationer/kor avslöjar broder Nils Ragvaldssons nämnda skildring av Katarinas skrinläggningsfest 1489. Då städade man undan ”... stolar, bänkar, kistor och små

⁷¹ Nuvarande djupet ca 90 cm var under medeltiden troligen det dubbla, se Norn, Otto, Roussel, Aage & Købke Knudsen, Gertrud (red.) *Danmarks kirker 8, Maribo amt*, Nationalmuseet, København 1948 s 34, 36, 47–48, 52.

⁷² Lindblom 1965 s 217, Lindblom, Andreas, *Vadstena klostets öden: till 600-årsminnet av Birgittas död*, Finspångs bokhandel, Finspång, 1973 s 126.

⁷³ Se exempel på liknande arrangemang i Kroesen, Justin E. A. *Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen: Standort-Raum-Liturgie*, Schnell & Steiner, Regensburg, 2010.

⁷⁴ Lindblom 1965 s 20.

och stora träbyggnader samt små kor, där det inte fanns vigda altaren ...” för att kunna gå i processionerna.⁷⁵

En senmedeltida klosterkyrka

Vad kan man förvänta sig av ett senmedeltida kloster när det gäller den visuella gestaltningen? I äldre litteratur förekommer stundtals tämligen pejorativa omdömen när det gäller konsten som producerades i de medeltida nunneklostren. Den karaktäriseras av omdömen såsom provinsial, amatörmässig och ingen riktig konst. Beteckningen ”Nonnenarbeit” har varit ett samlingsbegrepp för denna ”dåliga” konst. Så är det dessbättre inte längre. De senare decenniernas forskning har börjat betrakta nunnornas verksamhet ur andra perspektiv och kunnat lyfta andra kvaliteter.⁷⁶ Ett exempel på det ger breven från den tyska birgittinnunnan Katerina Lemmel. Omkring 1520 skrev hon ett antal brev till sin bror utanför klostret, uttryckande värderingar om vad hon ansåg vara passande att dekorera det bayerska birgittinklostret i Maihingen med. Hon behövde pengar för att bland annat smycka klosteromgången med glasmålningar där vapensköldar var ett av inslagen.⁷⁷

2000-talets första decennier har visat en växande litteratur om och intresse för främst nunneklostren och deras visuella värld. Konsthistorikern Jeffrey F. Hamburgers studie av ett tyskt nunneklostrets andaktsbilder i *Nuns as Artists: The Visual Culture of a Medieval Convent* (1997), liksom hans *The Visual and the Visionary: Art and Female Spirituality in Late Medieval Germany* (1998) banade delvis väg för detta.⁷⁸ Den stora utställningen *Krone und Schleier* 2005 hör likaså till de verk som pekat ut relevansen och intresseriktningen tydligt.⁷⁹ En mer teologisk prägel har medeltidshistorikern Caroline Walker Bynums texter från sent 1900- och tidigt 2000-tal, där spiritualiteten och dess materiella uttryck ofta står i fokus ur genusperspektiv.⁸⁰ Hamburger tenderar att se på nunnornas bilder såsom konst, vilket är lite problematiskt. Bynum lyfter däremot fram bildernas funktion utan att diskutera ett eventuellt konstnärligt bakomliggande syfte, vilket jag ser som en mer fruktbar väg till förståelse av bildernas funktion. Det är också ett perspektiv som fått större genomslag

⁷⁵ Fritz & Elfving 2004 s 31.

⁷⁶ Se exempelvis Martin, Therese (red): *Reassessing the Roles of Women as 'Makers' of Medieval Art and Architecture*, vol 1–1, Brill 2012.

⁷⁷ Se Lemmel 2008.

⁷⁸ Hamburger, Jeffrey F, *Nuns as Artists: The Visual Culture of a Medieval Convent*, Univ. of California Press, Berkeley 1997, densamme *The Visual and the Visionary: Art and Female Spirituality in Late Medieval Germany*, Zone Books, New York, 1998.

⁷⁹ *Krone und Schleier: Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern; Ruhrlandmuseum: die frühen Klöster und Stifte 500–1200, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland: die Zeit der Orden 1200–1500*, utg. Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn och Ruhrlandmuseum Essen, Hirmer, München, 2005.

⁸⁰ Exempelvis Bynum, Caroline Walker, *Jesus as mother: studies in the spirituality of the high Middle Ages*, Univ. of California Press, Berkeley, 1982 och densamma, *Wonderful blood: theology and practice in late medieval northern Germany and beyond*, Univ. of Pennsylvania Press, Philadelphia, Pa., 2007.

under 2000-talet, exempelvis hos de nordiska forskarna Henning Laugerud, Laura Katrine Skinnebach, Kristin B Aavitsland och Stina Fallberg Sundmark.

Internationellt sett har nunneforskningen på senare år blivit mycket omfattande och täcker ett brett spektrum av tid, rum och forskningsämnen. Det har också hållits ett flertal internationella tvärvetenskapliga tematiska konferenser som exempelvis *Nuns' literacies I–III*, *Mulieres religiosae*, *Female monasticism*, *Words and Matter*. Inom det specifikt birgittinska och vadstenensiska forskningsfältet har det hållits både liturgihistoriska och mer tvärvetenskapliga konferenser i Sverige under 2000-talet.⁸¹ Det är framförallt det mångvetenskapliga förhållningssättet som visat sig fruktbart i den här utvecklingen och som passar bäst för att studera den medeltida konstens och arkitekturens rika kontext. För t.ex. handskriftsforskare är diskussionerna med andra forskningsämnes företrädare inte bara givande utan också nödvändiga för att föra forskningen framåt.

För birgittinskt vidkommande är det i de tyska områdena som man finner de mest intressanta jämförelserna när det gäller Vadstena kloster och den heliga Birgittas klosterskapelse. Skillnaderna mellan de sydeuropeiska kvinnoklostren och den fromhet som Birgitta ivrade för förefaller större än om man jämför med de tyska områdenas nunnekloster. Även en sådan förment typisk detalj som den birgittinska nunnekronan framstår som mindre unik om man riktar blicken mot nordtyska kloster. Redan Hildegard av Bingen (1098–1179) bar troligen en snarlik krona,⁸² och på 1300-talet förekom en vit nunnekrona med fem röda sårmärken i nordtyska området, dvs. en krona mycket snarlik den birgittinska nunnekronan.⁸³

De nämnda brev som Katerina Lemmel från skrev från sitt kloster saknar tyvärr motstycke i det svenska materialet. De klosterkrönikor och systerböcker som bevarats från vissa kloster på kontinenten och vittnar om aktiviteterna hos systrarna, har inte heller några motsvarigheter i det svenska materialet.⁸⁴ Den information som går att utläsa genom klostrets nämnda minnesbok, Vadstenadiariet, är tyvärr mycket knapphändig både när det gäller vardagslivet och hur det såg ut i klostret. De få kultföremål som nämns ges ytterst knapphändiga beskrivningar och de liturgiska händelser som överhuvudtaget kommenteras av skrifvarbröderna är de som avviker från det normala, exempelvis den nämnda skrinläggningsfesten och några få större vagningshögtider. De mer genealogiska släktkrönikor som några av klostrets abbedissor författat ger inte heller den typen av insides klosterinformation.⁸⁵

⁸¹ Även i samband med kanonisationsjubileet 1991 och födelsejubileet 2003 hölls konferenser.

⁸² Bild på 1100-talsnunnekrona se <https://abegg-stiftung.ch/collection/das-hochmittelalterliche-europa/> [access 19022020].

⁸³ Schlothueber, Eva, "Die Bedeutung der Jungfraulichkeit für das Selbstverständnis der Nonnen der alter Orden", *Frauen – Kloster – Kunst* (red.) J. F. Hamburger, C. Jäggi, Brepols, Turnhout 2007, s 49, 54. Även bilderna i den s.k. *Codex Gisle* (Osnabrück, Diözesanarchiv Osnabrück, Inv.-Nr. Ma 101) är exempel på detta bruk.

⁸⁴ Se exempelvis Lewis, Gertrud Jaron, *By women, for women, about women: the sister-books of fourteenth-century Germany*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1996. Ulla Sander Olsen påträffade en Birgittinska krönika från klostret i Marienwater, se Sander Olsen, Ulla, "The late medieval chronicle of Abbess Maria von Oss", *The medieval chronicle*, ed. E. Kooper, Amsterdam, 1999, s 240–50.

⁸⁵ Skrivna av var och en av abbedissorerna Margareta Clausdotter (d. 1486) och Anna Fickesdotter

Skildringarna av festligheterna i samband med kung Karl Knutssons (Bonde) dotters (Birgitta) invigning i klostret 1455⁸⁶ och Katarinas skrinläggning 1489 visar på en pompa och ståt av internationell klass. Den unga kungadottern förärades en festlighet som kunde mäta sig med de vigningsriter och därpå följande jungfrufester som var brukliga i nunneklostren på kontinenten.⁸⁷ Det var en fest som passade en kandidat ur hennes samhällsklass. Det som herrskapsfolket av högsta rang kom i kontakt med vid klosterbesöken i Vadstena var annars främst den läktare i norra kyrkmuren som hade separat ingång från kyrkogården. Detta herrskapsrum föreskrevs av heliga Birgitta för att de skulle kunna åhöra nunnornas sång. Det skulle enligt Birgitta vara ett ”prydligt inrättat” rum,⁸⁸ dvs. bör ha haft en för brukarna passande utformning och inredning med viss komfort, men det finns inga vittnesbörd om hur det såg ut eller vad man eventuellt kunde se av kyrkorummet från denna plats. Byggnaden fanns kvar fortfarande vid början av 1700-talet,⁸⁹ men idag finns få spår förutom markeringen i det yttre murverket och den breda nischen/muröppningen inne i kyrkan.⁹⁰ (Bild 12.)

På samma sätt som Katarina Lemmels sociala bakgrund påverkade hennes förväntningar på den visuella utformningen i Maihingen, bör kungadottern Birgitta Karlsdotter (Bonde) och hennes medsystrar ha haft vissa förväntningar på den visuella miljön i klostret och klosterkyrkan. Som Mia Åkestam lyft fram i sin konsthistoriska forskning kring Vadstena fanns en adlig medvetenhet om att markera sin närvaro i klostrets närhet.⁹¹ Heliga Birgitta påbjöd enkelhet och ödmjukhet, och förbjöd dekorativ utsmyckning i kyrkan. Folkungapalatset ”ödmjukades” för att bättre passa som kloster, när det byggdes om för att inhysa nunnorna. De utrymmen som vanligen försågs med bilder i klostren och som nunnorna rörde sig inom, var framför allt klostergången och kapitelsalen.⁹² Att Birgittas bildrestriktioner inte gällde lika mycket för alla utrymmen framgår av de delvis bevarade kalkmålningarna i det rum som nu benämns kapitelsalen, mitt i det forna Folkungapalatset.⁹³ Hur det såg ut i de gångar som en trappa upp ledde från dormitoriet till nunneläktaren i kyrkan, och som på marknivå mer eller mindre omgav klostergården, finns det inga synliga rester av. Arkeologiskt kan de dock beläggas, även om inte ens de äldsta av-

Bülöw (d. 1519) samt syster Birgitta Andersdotter från Lödöse (d. 1532).

⁸⁶ DV 658.

⁸⁷ Schlothueber 2007 s 53–54.

⁸⁸ *Revelationes Extra*. kap. 29. Lundén bd IV 1959 s 134.

⁸⁹ Anderson 1991 s 51, fig. 55.

⁹⁰ Det finns också tröskelstenar kvar nere i marken som visar var ingången till huset var.

⁹¹ Se Mia Åkestams forskning om Folkungapalatset och adelns roll i Vadstena, <https://stiftelser.wallenberg.com/bws/projekt/reportage/vadstena-en-tummelplats-medeltidens-maktelit> (axess den 22 mars 2019).

⁹² Siart, Olaf, ”Der Kreuzgang des Klosters Himmelkron. Liturgie, Fürbitte und adlige Selbstdarstellung im Spiegel der künstlerischen Ausstattung”, *Frauen – Kloster – Kunst* J. F. Hamburger, C. Jäggi, (eds.). Brepols publishers, Turnhout, 2007 s 347.

⁹³ Benämningen är missvisande. Nunnornas kapitelsal var i kapitelhuset, vilket låg i anslutning till kyrkan.

Bild 12. En rad medeltida skulpturer är nu uppställda vid den norra väggen. Den större nischen markerar herrskapsläktaren och den mindre markerar nunnornas ingång till deras läktare. Foto förf.

bildningarna och planerna från 1600-talets mitt visar några spår ovan jord av dessa konstruktioner.⁹⁴ (Bild 2, 3, 5.)

Klostergången användes normalt till olika processioner, så även i Vadstena. Enligt exempelvis fredagsliturgin hörde en procession till rutinerna. Under fredagsprocessionen reciterades de sju botpsalmerna, och den skulle avslutas i nunnekoret med läsandet av litanian.⁹⁵ Eftersom klostergången var i markplan och nunneläktaren en trappa upp måste de trettio paren av gående systrar någonstans ta sig upp för en trappa, medan de fortfarande reciterade psalmerna. Klostergångens utformning i Vadstena är ett av många frågetecken som återstår att besvara, men berör inte kyrkorummet i sig och lämnas därför utanför detta arbete.

Trots att den heliga Birgitta föreskrev dekorativ återhållsamhet i klosterkyrkan, har kyrkorummet i Vadstena ändå dekorerats i någon mån, vilket de framtagna dekorslingorna i valven omvittnar. Birgittas restriktioner för utsmyckningen i kyrkorummet gav i praktiken utrymme för skildringar av Jesu lidande och helgonens liv, men inget mer. Det ger visserligen en bred bildrepertoar att ösa ur, men de ursprungliga målningsrester som påträffats i valven i Vadstena är rent dekorativa, och följer således inte föreskrifterna.⁹⁶ Växtrankorna som nu pryder valven har åter-

⁹⁴ Planer är utförda mellan 1642 och 1655, samt 1655 se Anderson 1991 fig. 78, 79.

⁹⁵ *Revelationes Extra.* kap. 9. Lundén bd IV 1959 s 120. Processionen gällde även klosterbröderna.

⁹⁶ *Revelationes Extra.* kap. 31. Lundén bd IV 1959 s 135. Fragment av kalkmålningar med passions-

skapats utifrån det måleri man funnit på senare år, medan Mariamonogrammet på slutstenen i den östra valvkappan är ett fritt tillägg av 1980-talets konservator.⁹⁷ Enligt heliga Birgitta skulle inte heller kyrkfönstren innehålla glasmåleri utan skulle vara enfärgade vita eller gula.⁹⁸ De glasmålningar som finns i Vadstenakyrkan idag är från 1800-talets slut, men det finns ett vittnesmål om att glasmålningar utfördes redan på 1420-talet, trots Birgittas restriktiva formuleringar.⁹⁹ En av mycket få konkreta upplysningar om bilder i kyrkan överhuvudtaget ger Elias Brenners nämnda vapenteckningar från kyrkan på 1660–1670-talen. (Bild 6.) Han avbildade de vapensköldar som fanns på sidoläktarna utmed nord- respektive sydväggen. På samma sätt som i exempelvis Maria Maihingens glasmålningar i korsgången, var således frälset representerat i Vadstenakyrkan genom sina vapen. Det var i enlighet med vad som ansågs passande, men inte riktigt i linje med heliga Birgittas instruktioner för kyrkorummet.

Hur kyrkväggarnas insidor såg ut under klostertiden eller de närmast efterföljande seklerna, finns inga kända anteckningar om. När kyrkan iståndsattes för församlingsbruk på 1820-talet är det dessutom möjligt att man putsade om vissa murytor. All puts på innerväggarna togs emellertid bort i och med renoveringen på 1890-talet. De byggnadsarbetare som knackade ned putsen var (tyvärr) mycket noggranna i sin iver att få en enhetlig yta. Det är troligt att de inte bara knackade bort det tidiga 1800-talets puts utan även äldre lager. Syftet var som nämnts att kyrkorummet skulle ges ett mer medeltida intryck enligt dåtidens smak, genom att man frilade och prichhögg kalkstensytan. Att det medeltida kyrkorummet skulle ha haft den råa kalkstensytan synlig på väggarna som nu, är osannolikt om man betraktar byggnaden ur en allmän kyrkobyggnadstradition. Att man under senmedeltiden följde tidens smak för vad som var passande får betraktas som självklart i en av landets mest betydelsefulla kyrkor. Det hörde till de medeltida kyrkointeriörernas dekorum att vara vitputsade och försedda med måleri. Vadstena klosterkyrka har förmodligen inte avvikit från detta. Tanken att de använda byggnadsmaterialen skall exponeras är en modernistisk idé, otänkbar för medeltiden.

De mest näraliggande jämförelserna för hur det en gång såg ut i Vadstena kloster kan förmodligen hämtas i första hand från de kloster som grundats av Vadstenafolket själva eller som de varit starkt involverade i etablerandet av.¹⁰⁰ De tre kloster som ger de bästa jämförelserna är Nådendals kloster utanför Åbo, och de danska Maribo (Lolland) och Mariager (Jylland). I Mariager är merparten av kyrkan och klostret rivna.¹⁰¹ I både Nådendal och Maribo är kyrkobyggnaderna dock välbevarade, men

motiv från 1400-talet finns i Mariagers f.d. klosterkyrka på Jylland.

⁹⁷ Andersson 1983 s 19.

⁹⁸ *Revelationes Extra*. kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 133.

⁹⁹ Silfverstolpe, Carl, *Klosterfolket i Vadstena: personhistoriska anteckningar*, Norstedt, Stockholm, 1898 s 15, 82, Anderson 1991 s 66 använder Silfverstolpes referens.

¹⁰⁰ Bertil Berthelsons studie från 1947 bygger på sådana jämförelser, se Berthelsson, Bertil, *Studier i Birgittinerordens byggnadsskick. 1, Anläggningsplanen och dess tillämpning*, Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitets-akademien, Handlingar 63, Gleerups, Lund, 1947.

¹⁰¹ Krongaard Kristensen, Hans, *Mariager Kloster*, Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, 2018.

med förändrade interiörer. Trots förändringarna kan i synnerhet Maribos kyrka erbjuda lämpliga jämförelsepunkter i vissa viktiga avseenden.¹⁰²

En annorlunda klosterkyrka

Den birgittinska klosterplanen i följer i huvuddragen den utformning som dominerade de medeltida klostren, men själva kyrkobyggnadens interiör har en så pass särpräglad utformning att det är svårt att hitta paralleller utanför orden. Den till synes omvända orienteringen med högkor i väst och ingång i öst syns redan från utsidan, medan den tredelade differentierade interiören inte avslöjas förrän man stigit inför portarna. Detta både omvända och för brukarna nivådifferentierade kyrkorum gör det extra intressant att undersöka och förstå ur ett brukarperspektiv.

De instruktioner för anläggningen som den heliga Birgitta förmedlade från Kristus i Uppenbarelserna följer inte riktigt den plan som kyrkorna normalt sett uppfördes efter. Öst-västorienteringen av själva byggnaden överensstämmer med vad som är standard, men inte mycket mer. Birgitta levererade dessutom en skarp kritik mot 1300-talets klosterväsende. På sätt och vis föregrep hon de reformrörelser som kom att prägla inte minst de tyska nunneklostren under 1400-talets senare del. Hennes klosterambitioner låg inte bara långt från de jungfrustiftelser med privatsviter och privategendom som förekom på kontinenten, och som blev vanligare ju längre söder ut man reste. Hon valde också att förlägga klosterinträdet till vuxen ålder med en kortare prövningstid, i motsats till de ofta långa förberedelsestiderna för de mycket unga kandidaterna som var brukligt. Klosterlivet blev därmed i större utsträckning fråga om ett personligt val hos den birgittinska kandidaten än när föräldrarna valde livsväg åt sina barn. Nunnorna skulle enligt klosterregeln ha fyllt 18 år och bröderna 25 år.¹⁰³

Det är omdebatterat huruvida de medeltida birgittinklostren är att betrakta som dubbelkloster eller inte.¹⁰⁴ Ser man på konstruktionen med två separata konvent för olika kön, så är det dubbelkloster. Det är två konvent i en och samma organiska enhet och de samsas om samma kyrka. Om man däremot anser att det ska råda någon form av nominell balans mellan de båda konventen så stämmer det inte med birgittinklostren. Då är de ”något annat” med sina sextio nunnor och tjugofem bröder.¹⁰⁵ I det praktiska livet skiljde sig grupperna åt även genom att kvinnorna levde helt i klausur, dvs. är nunnor, medan männen (bröderna) inte levde under samma stränga restriktioner för mobiliteten. Bröderna var nunnornas resande ombud och röst mot

¹⁰² Horskaer, Erik (red.), *De danske kirker, Lolland Falster, Møn, bd 6*, 1968 s 11–16, 69–71, Henrik B. Frederickson (red.) *Maribo Domkirke, Kloster-, by og domkirke gennem 600 år 2016*, Norn, Otto, Roussell, Aage & Købke Knudsen, Gertrud (red.), *Danmarks kirker. 8, Maribo amt*, bind 1, Nationalmuseet, Köpenhamn, 1948 s 29–88.

¹⁰³ *Regula Salvatoris* kap. 1, 12. Lundén bd IV 1959 s 16, 25.

¹⁰⁴ Tore Nyberg diskuterar frågan ingående i ”Den heliga Birgitta och klostertanken”, *Birgittinsk festgåva: studier om Heliga Birgitta och Birgittinorden*, Uppsala, 1991, s. 69–89.

¹⁰⁵ *Regula Salvatoris* kap. 1. Lundén bd IV 1959 s 16.

omvärlden. Ser man till Birgittas instruktioner för hur klostret skall organiseras så låg den styrande makten hos abbedissan, dvs. hos nunnorna. Rent numerärt var nunnorna helt dominerande i klostret, men de var beroende av bröderna för det andliga livet: mässa, bikt, kommunion, sjukas smörjelse, begravning och predikan. Bröderna skall vara där för att betjäna systrarna andligen.¹⁰⁶ Innehållsmässigt är ett birgittinkloster därför att betrakta som ett nunnekloster, men med ett tillhörande brödrakonvent.

Det var inte bara intagningsåldern för kandidaterna som avvek från praxis inom den senmedeltida katolska kyrkan. I likhet med de ortodoxa klostren ställde Birgitta det enskilda klostret under den lokale biskopens makt. Han skall även inviga klosterkandidater och bekräfta och viga abbedissa. Den lokala anknytningen märks också genom att bröderna ska följa det lokala stiftets liturgi.¹⁰⁷ Birgitta hade inte heller tänkt sig någon övergripande ordensorganisation i form av ordensgeneral, generalkapitel eller likande.¹⁰⁸

Heliga Birgitta föreskrev ett spatialt differentierat kyrkorum med möjlighet till såväl uppdelade liturgiska aktiviteter som gemensamma. Det ställde vissa krav på hur kyrkorummet skulle organiseras, eftersom det skulle fungera som liturgiskt rum för både klostrets två egna grupper och för det besökande lekfolket. De olika grupperna skulle ha sina avgränsade ytor men ändå kunna följa med i vad som skedde i de andras rumsliga sfärer. Nunnornas tydliga företräde märks i rumsgestaltningen av kyrkan. Birgitta placerar nunnorna högt och med riktning mot öster, medan brödernas kor placeras lägre och i väster. Det upphöjda Mariaaltaret står i blickfånget för nunnorna i öst, men de kan se ned mot högaltaret och de tolv apostlaaltarna i väster.¹⁰⁹

Brödernas och systrarnas sång skulle avlösa varandra i ett kontinuerligt flöde över dagens tideböner, från matutin till kompletorium.¹¹⁰ De sjöng inte samma tidegård men deras tideböner och mässor avlöste varandra. Bröderna följde alltså stiftets tidegård, men nunnorna hade en egen specialsammansställd djupt marianskt präglad tidegård, *Cantus sororum*, som de följde oavsett vilket stift som klostret befann sig i. Nunnornas sång skulle kunna höras av kyrkobesökarna, men nunnorna fick inte synas, varken från kyrkgolvet eller från herrskapsläktaren.¹¹¹

Förmodligen kunde den heliga Birgitta inte föreställa sig mängden besökande pilgrimer som kom att söka sig till kyrkan och inte eller de många altaren som med tiden kom att resas i kyrkans lekmannadel, även om hon förutsåg att det skulle finnas flera lekmannaaltaren där. När det gäller lekmannaaltarna kom Vadstenakyrkan

¹⁰⁶ *Regula Salvatoris* kap. 1, 12. Lundén bd IV 1959 s 16, 25.

¹⁰⁷ *Revelationes Extra.* kap. 18. Lundén bd IV 1959 s 125.

¹⁰⁸ Höjer, Torvald, *Studier i Vadstena klostrets och Birgittinordens historia intill midten af 1400-talet*, Diss. Uppsala: Univ., Uppsala, 1905 s 189–196.

¹⁰⁹ *Regula Salvatoris* kap. 12. Lundén bd IV 1959 s 25.

¹¹⁰ Se t.ex. Urberg, Michelle, *Music in the Devotional Lives of the Birgittine Brothers and Sisters at Vadstena Abbey* (C. 1373–1545), opubl. PhD Thesis, Chicago University 2016, s 269, table 4:6. Se även Strinnholm Lagergren, Karin, *Birgittine Chantscape. Chant and Liturgy in the Order of the Birgittines 14th – 20th Centuries*, utges 2021.

¹¹¹ *Revelationes Extravagantes* kap. 29. (Lundén bd IV 1959 s 134.)

att bli unikt med sitt höga antal, betydligt fler än i någon nordisk domkyrka, vilket vi får anledning att återkomma till senare.

Nunnornas läktare

Både nunneläktaren och Mariakoret är borta sedan länge, och det finns inga avbildningar eller planer som ger tillräckliga anvisningar för att kunna avgöra exakt placering. Ofta låg nunnornas kor en våning upp i den västra delen av en medeltida klosterkyrka.¹¹² Där kunde man ha olika typer av avskiljande anordningar som gjorde nunnorna hörbara men osedda. Heliga Birgitta föreskrev att nunnornas läktare skulle vara av trä och tegel, med en kopparundersida som skydd mot eld. Hon påbjöd också att den skall vara på en viss nivå från golvet,¹¹³ men tyvärr angav hon inte hur långt åt ena eller andra väderstrecket som den skulle resas, eller hur stor den skulle vara. Däremot gav hon instruktioner om såväl placeringen som storleken på Mariakoret och dess altare i öster.¹¹⁴ Bertil Berthelson och Iwar Anderson har presenterat flera olika alternativ för placeringen av nunneläktaren. Den i det birgittinska sammanhanget oftast förekommande tolkningen, inspirerad av det tidigare nämnda nederländska träsnittet, är att läktaren var fristående i mittskeppet. (Bild 11.) En sådan helt fristående läktarkonstruktion, med bara en smal gångbrygga, är unik i de kyrkliga sammanhangen.

Det finns flera olika faktorer som tyder på att placeringen av nunneläktaren var något annorlunda än den som visas i träsnittet. Om Mariakoret är placerat på kyrkgolvets nivå fyller den föreskrivna avgränsningen runt Mariaaltaret en klausuravskiljande funktion. Anvisningen om att inhägnat ett upphöjt Mariaaltare med ett järngaller är onödig, om Mariakoret, lekfolkets yta och nunneläktaren är tydligt nivåseparerade enheter. Däremot får inhägnaden runt Mariaaltaret en separerande funktion om nunne- och Marialäktarna exempelvis var sammanlänkade konstruktioner. Birgitta säger alltså inget om måtten på nunneläktaren, men hon relaterar höjden på den till kyrkportarna i östra väggen. Dörrarna i portarna ska nämligen vara så höga att de når upp till golvet på systrarnas läktare.¹¹⁵ Höjden på läktarens golv specificeras vidare till 11 alnar, dvs. ca 6 m ovanför kyrkgolvet.¹¹⁶ Om läktaren hade en fristående placering, exempelvis en travé in i rummet, så blir kopplingen mellan dörrarnas och läktarens höjd mindre relevant ur praktisk synvinkel. Ifall nunneläktaren däremot anslöt indirekt till östra väggen får höjdjämförelsen mer relevans.¹¹⁷ Ytterligare en indikation på de olika läktarnas placering ger spåren i murverket. Den noggranna renknackningen av interiören avslöjar både de regelbundet

¹¹² Se tex. Zimmer, Petra, *Die Funktion und Ausstattung des Altares auf der Nonnenempore, Beispiles zum Bildgebrauch in Frauenköstern aus dem 13 bis 16 Jahrhundert*, Köln 1990.

¹¹³ *Revelationes Extra*. kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

¹¹⁴ Berthelson 1947 s 80.

¹¹⁵ Anderson 1991 s 77, *Revelationes Extra*. kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

¹¹⁶ En medeltida aln kan beräknas till mellan 54 och 59 cm. Beräkningarna i *Sveriges kyrkor* bygger på 54 cm.

¹¹⁷ Anderson 1991 s 77, 79.

fördelade märkena från de medeltida byggnadsställningarna och spår av de bjälkar som burit upp de rivna läktarna. Vid de östra portarna finns spår av rejäla bjälkar i överkanten på portalomfattningarna som avslöjar att läktargången till Mariakoret löpte strax över portarna. Bjälkfästena visar också att det var en nivåskillnad mellan läktarkonstruktionen på den östra väggen och de båda läktargångarna utmed kyrkans långsidor. Nivåskillnaden avhjälpptes genom några trappsteg på vardera sidan om den östra läktargången. Emellertid uppstår en mindre nivåskillnad mellan Mariakorets läktare och ingången till den andra våningen på den östra sakristian. Det är möjligt att man kan ha löst detta med hjälp av antingen en kortare trappa vid sakristidörren eller en upphöjd plattform för just Mariakorets 10x10 alnar.

Den östra sakristian avbildas som en våning hög i exteriören av Jacob Wulff 1787 och Johan Fredrik Koch 1806, men båda tecknarna markerar dessutom en igensatt dörröppning en våning upp.¹¹⁸ Även Elias Brenner tecknade av den i sin bild från 1670-talet. (Bild 7.) Till höger om mittskeppets fönster finns det idag en markering i muren, som anger anslutningen av ett takfall tätt över denna övre sakristidörr. Den översta punkten på detta tak ligger strax över höjden på portarnas spetsbågar, vilket ger utrymme för två lägre våningsplan i sakristian (drygt 3 m höga). Därmed kan man få en sakristia i två våningar, där den övre kan betjäna Mariaaltarets präster och den undre de präster som tjänstgjorde vid lekmanaltarna. Man kunde därmed tillgodose behovet av sakristia för både de utifrån kommande altarprästerna och de egna klosterpräster som firade mässa vid Mariaaltaret. Det sneda takfallet kan vara en antydning att andra våningen inte hade samma area som undervåningen, utan var betydligt mindre. (De två fönster som nu är markerade i murverket mellan strävpe-larna har inget med den medeltida sakristian att göra.)

En annan aspekt på nunneläktarens placering hänger samman med den anslutande gångbron mellan ingången och nunneläktaren. Om läktaren placeras som i träsnittet (bild 11) hamnar gångbron ungefär mitt på norra långsidan av läktaren. Det är ett mindre praktiskt arrangemang vid in- och utgång sett till den liturgiska praktiken och den troliga möbleringen av läktaren. Om nunneläktaren däremot placeras med förankring i östra väggen och/eller Mariakoret, skulle processionen kunna ledas in och ut på läktaren via den bakre/västra delen av läktaren på ett smidigt sätt. Placeras nunneläktaren istället huvudsakligen i kyrkans mittersta travé, eventuellt med viss utvidgning mot öster, så hamnar gångbron istället i läktarens främre del. Även det arrangemanget skulle ha kunnat fungera praktiskt för nunnorna. På läktaren behövdes sextio korstolar och ett andaktsaltare, samt en pulpet för försångare och textläsningar.¹¹⁹ Från sin läktare skulle nunnorna vidare ha möjlighet att se sakramentet, dvs. på högaltaret i väster och det egna andaktsaltaret samt eventuellt även Mariaaltaret i öster.¹²⁰ På den västra sidan av läktaren fanns,

¹¹⁸ JF Kochs teckning avbildas hos Anderson 1991 fig. 62, originalet i ATA. Jacob Wulffs teckning avbildas av Anderson 1991 fig. 69, originalet finns i Överintendentämbetets arkiv på Riksarkivet.

¹¹⁹ Enligt *Revelationes Extra.* kap. 35 skulle inte leksystrarna vistas i nunnekoret. Lundén bd IV 1959 s 139.

¹²⁰ *Regula Salvatoris* kap. 12. Lundén bd IV 1959 s 25.

enligt ett avlatsbrev från 1496, även en passionssvit med femton bilder.¹²¹ Det innebär att en placering av korstolarna med ryggarna mot väster är osannolik. Istället har de varit placerade i rader med ryggarna mot söder respektive norr. På så vis stod de på traditionellt vis mittemot varandra, samtidigt som korstolarnas ryggstycken kunde fungera som extra avskärmning mot insyn från kyrkorummet, sidoläktarna och herrskapslogen. Det var dessutom en daglig rutin att vid vespern hälsa varandra, den ena korhalvan stående mittemot den andra i korstolarna. Den i klosterregeln föreskrivna fredagsprocessionen med botpsalmernas reciterande, som enligt avlatsbrevet från 1496 skulle avslutas vid en av bilderna på västra sidan av läktaren,¹²² får dessutom ett bra flöde på detta vis. Processionen och knäfallet under litanian inför den avlatsförknippade bilden kunde sedan följas av att systrarna i tur och ordning intog sina platser i korstolarna. Enligt normal praxis och Birgittas instruktioner satt abbedissan längst fram på ena sidan och priorinnan mitt emot. De senast intagna i klostret gick sist i raden och hade sina platser längst bort på läktaren.¹²³

Det är inte känt hur gångbron var utformad, men påbudet om att inte synas (från kyrkgolvet eller herrskapsläktaren) gällde även på denna passage. Även för stabilitetens skull är det rimligt att bron hade höga täckta sidor. Murverket ger tyvärr inte längre någon god vägledning till hur detta kan ha varit förankrat. De två tydliga ”bomhål” som nu ses i interiörens murverk i höjd med portens övre del, är svårtolkade. En hel del murstenar har bytts ut och hela interiörens renhuggning har effektivt utplånat alla spår. Det finns därför anledning att vara försiktig med slutsatserna om den medeltida gångbrons omfattning och väggförankring utifrån vad som kan ses idag. Det enda som ser ut som om det funnits på platsen under lång tid är tröskelstenen på portens insida. Stenen når tvärs över dörrens bredd och lite till, och är lätt avfasad för att passa i nivå, jämfört med stenens höjd i murverket intill. Det skulle kunna vara en indikation på att den suttit på samma plats sedan klostertiden.

Bertil Berthelson argumenterade för en placering av nunneläktaren i öster, med anslutning till Mariakoret.¹²⁴ Han ansåg att denna placering även har stöd i hur man skapade lösningar i några av de andra klostren, t.ex. Maribo och Mariager.¹²⁵ Det som gör Berthelsons tolkning problematisk är framförallt att han hävdar att nunnorna gick till sin läktare via den norra läktaromgången, genom den breda (herrskaps)öppningen i nordväggen, och att vid den mindre och lite högre placerade dörren bredvid fanns abbedissans egen balkong. Tyvärr saknar hans idé om abbedissans läktare helt förankring i dokument, klosterregeln och birgittinsk praktik, men Berthelson ansåg sig märkligt nog ha funnit fler exempel på denna anordning i de birgittinkloster som han studerade, bland annat Gnadenberg.¹²⁶ När han utnämner den breda muröppningen till nunnornas ingång förbiser han Birgittas tydliga

¹²¹ Riksarkivet, Diplomatariet, SDHK 33406.

¹²² Ibid.

¹²³ *Regula Salvatoris* kap. 11. Lundén bd VI 1959 s 25.

¹²⁴ Berthelson 1947 s 59.

¹²⁵ Berthelson 1947 s 253. Sloth Carlsen, Per *Mariager kloster, Birgittinerordenen og bygningshistorien*, Randers amts historiske samf., Randers, 2010 s 68, 74–78. Norn 1948 s 29–52.

¹²⁶ Berthelson 1947 s 72, 252.

instruktioner om herrskapsläktaren. Hans tanke att nunnorna kom in via norra sidogången grundar sig på tolkningen av förhållandena i Maribo.¹²⁷ Där, liksom i Gnadenberg, saknas nämligen herrskapsläktaren.

Om Vadstenanunnorna hade sin koringång via norra läktargången och bröderna kunde nå Mariakoret endast från den södra, så uppstår några problem som Berthelson förbigår. Det första problemet är att systrarna då kommer att passera framför näsan på herrskapsfolket, vilket inte stämmer med att nunnorna inte fick synas. Även den långa sträckningen av norra sidoläktaren, från "Nådens och ärans port" fram till den breda muröppningen i nordväggen reser frågor. Trappan upp till norra sidogången började mycket nära "Nådens och ärans port" och avståndet från trappan till järngallrets klausurgräns var kort. Det är inte troligt att man hade murat en tio bågar lång arkad om det bara behövdes en arkad som var hälften så lång. Arkadsträckningen måste ha haft en praktisk funktion. Om nunnorna skulle gå in via "Nådens och ärans port" upp till läktargången, skulle de under sin passage in dessutom bli mycket synliga för lekfolket genom järngallret. Det skulle också krävas ett högt massivt räcke som insynsskydd utmed norra sidoläktarens kant för att hindra insyn. Gravkartan från 1653 visar tvärtom ett glest räcke som inte ger något insynsskydd. (Bild 5.) Inte heller det påträffade låga genombrutna stenräcket från Mariagers klosterkyrka kan ha gett det insynsskydd som krävdes.¹²⁸ En försvarande omständighet är dessutom att genom "Nådens och ärans port" passerade man enligt föreskrifterna enbart två gånger om man var nunna: vid klostervigningen och den egna begravningen.

För att vidmakthålla separationen mellan bröder och systrar i Berthelsons föreslagna arrangemang skulle också krävas ytterligare ett galler och en grind i närheten av "Nådens och ärans port", men någon sådan nämns varken i vigningsritualet eller andra dokument. Enligt Birgittas instruktioner skulle det bara finnas en enda grind i järngallret kring kyrkorummet, och den enda grind som nämns är den mitt framför högaltaret. Den omtalas genomgående i singular bestämd form i källorna. Ytterligare problem med det av Berthelson föreslagna könsdifferentierade bruket av sidoläktargångarna är, att bröderna inte skulle komma åt Johannes döparens altare på norra sidogången och inte heller ha möjlighet att använda läktargångarna för sina processioner inuti kyrkan. Om både systrar och bröder skulle använda samma läktargång innebär det ett frekvent klausurbrott, vilket är osannolikt eftersom konstruktionen av hela anläggningen går ut på att undvika detta genom tydligt separata sfärer.

Berthelsons tolkning av kyrkobyggnaden och dess byggnadshistoria innebär att man under byggnadsarbetena har haft tre olika planer för hur man tänkt placera läktaren för nunnorna och Mariaaltaret. Han menar att lösningen blev att man till sist slog ihop båda läktarna till en gemensam yta med två avdelningar, placerad i mittskeppets östligaste travé.¹²⁹ Den föreslagna sammanslagningen och placeringen

¹²⁷ Norn 1948 s 29–52, isht 48–50.

¹²⁸ Bild se Sloth Carlsen 2010 s 137.

¹²⁹ Berthelson 1947 s 77, 79,

är tänkbar, men inte ingången till densamma. Utsträckningen av plattformen bör dessutom ha varit mer omfattande än bara den enda travé som Berthelson skisserade.¹³⁰ Varje travé i kyrkan omfattar 20 alnar i kvadrat, dvs. 400 aln² eller knappt 140 m². Eftersom Mariakoret skall omfatta 10x10 alnar, dvs. 100 aln² så återstår 300 aln² till de sextio nunnornas korstolar. Utrymmesmässigt borde det räcka till för nunnornas sextio korstolar, men Berthelsons läktarplacering fungerar inte i relation till hur nunnekoret användes och de siktlinjer nunnorna skulle ha. Sträcker man däremot ut läktaren ytterligare en travé mot väster så ges inte bara bättre plats för de sextio nunnorna, deras andaktsaltare och passionsvägen på västväggen utan även för Mariaaltarets inhägnad.¹³¹ Om man räknar med en utsträckning på sammanlagt två travéer för nunne- och Mariakor tillsammans, blir det möjligt att betrakta den mindre dörren i nordväggen som ingång via nunneläktarens västra (dvs. bakre) del. Då kan den bredare men något lägre placerade öppningen i muren få den föreskrivna funktionen av åhörarplats för herrefolk.¹³² Höjdplaceringen av den mindre dörren på nordväggen stämmer dessutom överens med de mått som Birgitta angav för läktaren samt med dormitoriets golvnivå i Folkungapalatsets andra våning. Denna lösning står också i överensstämmelse med hur det troligen sett ut i Nädendal, Maribo och Mariager.¹³³

En georadarundersökning av delar av kyrkans golv gjordes 2018.¹³⁴ Den ger nya möjligheter att förstå det förlorade läktararrangemanget för nunnorna. Analysen visar på två pelarfundament i öst-västlig riktning i mittgångens tredje travé, samt ytterligare två pelarfundament i nord-sydlig riktning i den andra travén från öster. Det innebär att nunnornas läktare har haft extra pelarstöd mitt under sig för att klara av att spänna över de 11 m vida travéerna, och extra stöd i den östra delen. Genom att placera större delen av läktaren i tredje travén, med en överskjutande del mot öster, som stöds av det nord-sydligt placerade pelarparet i den andra travén, skapas en läktare på en och en halv travé mitt i kyrkan. Det ger bra utrymme för nunnornas korstolar. Konsekvenserna för logistiken på läktaren blir att nunnornas gångbro hamnar i läktarens östra del, vilket innebär att de hälsar altaret som de går förbi, innan de når sina korstolar. Fredagsprocessionen bör ha tagit vägen ned till västra sidans passionsbilder innan systrarna intog sina platser i korstolarna. De nya rönen om läktarens placering och omfattning skapar också förutsättningar för att nunnorna tack vare nivåskillnaderna faktiskt kunde se både Mariaaltaret och delar av Birgittaaltaret från sin läktare. (Bild 13, 14.) Pelarfundamenten under nunneläktarens östra del visar att den var fristående från Mariakorets läktare. Det är inte

¹³⁰ Berthelson 1947 fig. 26–27 s 74–75.

¹³¹ Berthelson 1947 s 58, *Revelationes Extravagantes* kap. 28, Lundén bd IV 1959 s 133.

¹³² Placeringen motsvaras av fig. f hos Anderson 1991 s 79.

¹³³ Norn 1948 s 29–52, Sloth Carlsen 2010 s 68, 74–78.

¹³⁴ Den gjordes på uppdrag av forskningsprojektet "Multisensoriska aspekter på Vadstena kloster". De båda pelare som ses flankera Birgittaaltaret på gravkartorna har sin särskilda funktion att stödja det 10x10 alnar breda Mariakoret, men pga den nutida inredningen kunde inte det aktuella området undersökas med georadarn, se Rossi, Matteo, *Survey: Vadstena Abbey Church*. GPR-undersökning i Vadstena klosterkyrka 2018, opubl. undersökningsrapport. Teknisk geologi, LTH, Lund 2019.

Bild 13. Digital rekonstruktion av interiören sedd mot öst från nunneläktaren. © förf. & Carolina Ask.

uteslutet att de stora bjälkhålen intill nunnornas läktaringång har haft en funktion för gångbron. (Bild 12.) Gångbron bör ha varit bredare än dörren, så att nunnorna kunde gå två och två efter att de passerat dörren. En bredare gångbro kan få plats och bli stabil om den förankras vid pelaren i nunneläktarens nordöstra del.

Till skillnad från nunneläktaren specificerar den heliga Birgitta inte vilket material Mariakoret skulle vara gjort av. Anslutningarna från sidogångarna till Mariakoret är inte heller inritade på någon av de planer som bevarats från tiden innan sidoläktarna revs 1692. (Bild 2, 3, 5.) Det kan tyda på att de anslutande gångarna på östväggen utgjorde en konstruktionsmässig enhet med Mariakoret, kanske konstruerade på samma sätt som nunnornas läktare. En notis från Johannes Messenius (d. 1636) ger eventuellt stöd för tanken på en i öst förankrad läktare.¹³⁵ Det var vid bröllopet 1580 mellan greve Pontus de la Gardie och kungadottern Sofia Gyllenhielm som en läktare av trä i öster rasade ned pga. överbelastning.¹³⁶ Mer explicit om vilken läktare det var eller dess exakta placering är inte Messenius. Drygt hundra år senare nämner även Vadstenakyrkoherden Pehr Kylander (d. 1793) samma händelse, men han placerar den nedrasande läktaren på norra sidan, med en förbindelse in till klostret.¹³⁷ Kylanders uppgifter om placeringen kan ifrågasättas eftersom den norra

¹³⁵ Messenius, Johannes, *Scondia illustrata, liber VII*, Stockholm, 1702 s 58.

¹³⁶ Lindblom 1973 s 133.

¹³⁷ Anderson 1991 s 80 citerar kyrkoherde Pehr Kylanders (d. 1793) text i "Utkast till beskrifning om Wadstena stad" som förvaras i Linköpings stifts- och länsbibliotek, ms G 39.

sidoläktaren var murad och fanns kvar till 1692. Messenius uppgifter ligger betydligt närmare händelsen i tid och har sannolikt större relevans. En tänkbar tolkning av uppgifterna är att det var Mariakorets läktare som rasade. Det kan möjligen ha varit både nunneläktaren och Mariakoret som rasade samtidigt eftersom ingen av de två läktarna hade använts sedan 1550. (Hur Birgittaaltarskåpet kunde överleva raset är i så fall en gåta eftersom det stod kvar och fungerade som högaltare ända till 1820-talet.) Under lokalförsamlingens tillfälliga övertagande av kyrkan 1550–70 förpassades de allt färre nunnorna till brödernas tidigare kor i väster.

Att både Mariakorets läktare och nunneläktaren saknas på den äldsta planen (1653) gör det å ena sidan tänkbart att det var just dessa eventuellt sammanlänkade läktarkonstruktioner som rasade vid det kungliga bröllopet. Å andra sidan är det fullt möjligt att nunneläktarens nedrivande inte alls har med läktarraset 1580 att göra. Det kan ha varit en för bröllopet tillfällig rest läktare som rasade.¹³⁸ En nedmontering av nunneläktaren redan under sent 1500-tal eller tidigt 1600-tal är fullt möjlig, men veterligen inte dokumenterad. Eftersom läktaren inte ens antyds på någon av gravkartorna eller i deras ledsagande kommentarer var den förmodligen borta redan när den äldsta planen upprättades 1653 (se bild 5). Läktaren upplevdes sannolikt som störande i den förändrade efterreformatoriska interiören. Dessutom kunde läktarens många kopparplattor, tegel och trä användas till andra aktuella nybyggnationer, t.ex. på Vadstena slott.¹³⁹

Ytterligare ett dokument belyser frågan om nunnornas läktare. Det är ett avlatsbrev från Linköpingsbiskopen Henrik Tidemanson från 1496, som föreskriver vissa andaktsövningar som nunnorna kan utföra antingen inför de femton passionsbilderna på nunneläktaren, inför nunneläktarens altare, samt utanför eller i sakristian inför dess relikier.¹⁴⁰ Det är en avlat som riktas till enbart nunnorna och det är formuleringen om sakristian som är relevant. Frågan är vilken sakristia som avses? Den sakristia som låg bredvid brödernas kor i väster hade systrarna inte tillgång till, vilket givetvis deras biskop kände till. För att nå dit måste man passera genom både högkoret eller brödernas kor. Den var enbart tillgänglig för dem som fick röra sig inom brödernas klausur. I den östra delen av kyrkan fanns däremot Mariaaltaret, dvs. nunnornas huvudaltare, vilket var ett mässaltare som krävde vissa utensilier. Dessutom finns en handfull omnämmanden av kvinnliga sakristaner i Vadstena-diariet.¹⁴¹

Tidigare nämndes att 1800-talets tolkning av den nedrivna östra sakristian (se bild 7) kan ifrågasättas utifrån både jämförande byggnadshistoriska och liturgiska

¹³⁸ Den katolske kyrkohistorikern Augustin Theiner (d. 1874) skriver (betydligt senare) att det var en läktare (*tribune*) i mitten av kyrkan, till vänster om högaltaret, som störtade ned när man kommit till mässans Gloria. Tribunen var avsedd för rikets högsta personer och deras anhöriga. Theiner, Augustin, *Schweden und seine Stellung, zum heiligen Stuhl unter Johan III, Sigismund III und Karl IX*, Vol 1 Augsburg 1838 s 608.

¹³⁹ Det finns uppgifter om att så var fallet med material från brödernas kor, enligt Anderson 1991 s 91.

¹⁴⁰ af Ugglas, Carl, "En svensk korsväg med målade stationsbilder", *Fornvännen* nr 33 1938, s 269. Artikeln återger hela texten ur avlatsbrevet, SDHK 33406.

¹⁴¹ DV 436, 650, 919, 990, 1004.

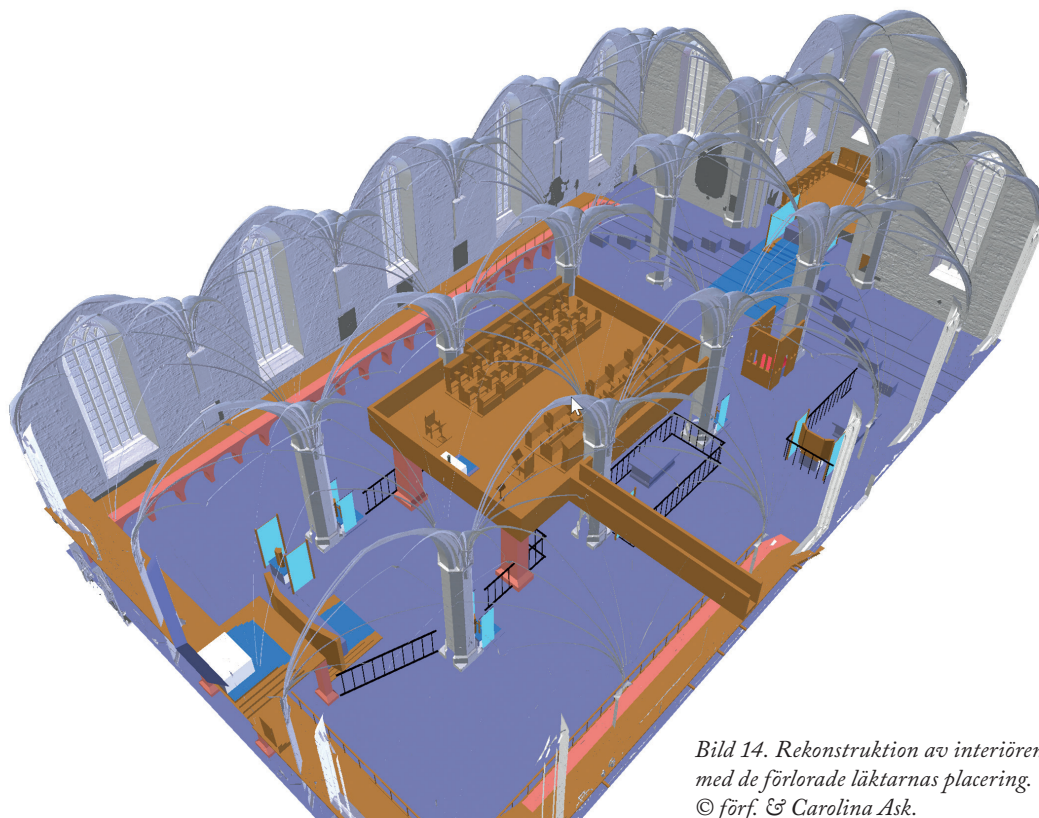

Bild 14. Rekonstruktion av interiören med de förlorade läktarnas placering. © förf. & Carolina Ask.

skäl.¹⁴² Att den var av tegel är inget entydigt argument för en eftermedeltida datering eftersom både läktargångarna och nunneläktaren var mer eller mindre av tegel. Samma typ av östlig utbyggnad har dessutom funnits även i Maribo, Mariager och Nådendal,¹⁴³ vilket tyder på att det var ett utrymme som fyllde en funktion för klostret. Det fanns behov av förvaring av liturgiska kärl någonstans i närheten av Mariaaltaret. Dessutom behövdes den undre våningen av sakristian för de präster som tjänstgjorde vid de olika altarna inom lekmännens del av kyrkan. De nämnda exteriörbilderna från 1700- och 1800-talen visar att den rivna byggnaden i markplan hade en dörr från insidan och en dörr mot kyrkogården, dvs. var tillgänglig för icke klostervigda. Elias Brenners teckning från 1670 (Bild 7.) är visserligen inget oproblematiskt sanningsvittne, men den antyder två våningar på byggnaden, vilket stämmer med de muröppningar man funnit spår av.¹⁴⁴ Det är till och med rimligt att sakristian hade två våningar om den skulle betjäna både Mariaaltarets präster en trappa upp, och de präster som tjänstgjorde vid lekmännens altaren på kyrkgolvet. Att byggnaden inte nämns av Birgitta och att den inte var av kalksten, utan av tegel, visar inget annat än att hon inte tänkte på den praktiska detaljen.¹⁴⁵ (Hon säger inte så mycket om

¹⁴² Anderson 1991 s 87–88, Berthelson 1947 s 60, 254–55.

¹⁴³ Berthelson 1947 s 255, 348.

¹⁴⁴ Murverket visar idag spår efter två sekundära spetsbågiga fönster som satts igen efter 1890-talets renovering. De har inget samband med den medeltida sakristian, vilket däremot en igenmurad dörr vid den norra strävpelaren har.

¹⁴⁵ De flesta svenska medeltida sakristior är från 1400-talet, dvs. senare än S Birgittas egen tid.

brödernas västra sakristia heller.) Med en sakristia öster om Mariaaltaret och med nunneläktaren placerad i andra och tredje travén av mittskeppet (från öster), blir det också möjligt för nunnorna att förrätta de avlatsförknippade andakterna i närheten av sakristian. Huruvida nunnorna i praktiken kunde gå in i denna sakristia för att utföra dessa andaktsövningar (när bröderna lämnat platsen), är en annan fråga.

Läktare på olika nivåer

De förlorade läktarna påverkade kyrkans inre i stor utsträckning. De inramade och gav det vidsträckta rummet avgränsningar mot norr, söder, väster och uppåt. (Bild 14.) Från de olika läktarna hade man olika perspektiv på kyrkorummet och dess många altaren och bilder. På de olika läktarna fanns dessutom möjligheter att placera bilder, både på in- och utsida av läktarbröstningarna.¹⁴⁶ Hur de olika läktarna var placerade sinsemellan spelar därför en roll även för bildmiljön.

Det finns till att börja med intressanta spår av nivåskillnader mellan de försvunna läktarna. Den östra gaveln pryds bland annat av ett högt spetsbågigt mittfönster vars bas är på ungefär samma nivå som ingången till nunnornas läktare på nordväggen. (Bild 12.) Dörren mellan Mariakoret och den östra sakristian har en något lägre placering än nunnornas ingångsdörr i norra muren. Detta är en nivådiskrepans som måste ha en praktisk förklaring. Birgitta föreskrev att Mariaaltaret skulle vara placerat mot den östra väggen, hur stort altaret respektive inhägnaden runt det skulle vara, och att lekfolket skulle nå Mariakoret via trappor vid ingångarna.¹⁴⁷ Det sista var något som man inte följde i Vadstena eftersom ingångarna och golvnivån i kyrkan är på samma nivå, inte åtskild som i instruktionerna. Höjden på Mariakorets golvnivå antyds av nivån på dörren till östra sakristian. Om sakristidörrens placering används som riktmärke för Marialäktarens nivåplacering så kan Mariaaltaret få plats under fönstret, om än med viss överlappning av fönstrets bas.

Ytterligare nivåer som ska passa ihop med golvnivåerna i Maria- och nunnekor är höjden på såväl sidoläktarna som de östra portarnas övre del. (Bild 14.) Portarnas övre inramning ligger på samma nivå som den östra sakristidörrens tröskel. Det innebär att Marialäktaren kan ha haft samma golvnivå utmed hela östväggen. Vid förbindelsen mellan Mariakoret och sidoläktarna blir det däremot nödvändigt med en kort trappa, eftersom sidoläktarnas golv var lägre än Marialäktarens. Nivåerna på andra byggnadselement kan samtidigt användas som ledtrådar även här. Fönsteromfattningarnas nedre del på fönstren i långhuset är något högre än 3 meter. Den enda höjduppgiften på sidoläktarna som finns belagd stämmer med detta eftersom den anger höjden till 5,5 alnar, dvs. knappt 3 meter.¹⁴⁸ Det innebär att sidoläktarnas golv har varit placerat strax under fönstren och något lägre än Mariakorets golv, vilket låg strax ovanför portarna. Likaså måste sidoläktarna varit utformade så att

¹⁴⁶ I samband med Katarinafesten 1489 sattes ljus upp utmed sidoläktarnas räcken, se Fritz & Elfving 2004 s 35.

¹⁴⁷ *Revelationes Extra*. kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 133.

¹⁴⁸ Berthelson 1947 s 76 not 71 refererar till lantmätare Gabriel Nilssons plan över klosterkyrkan 1691. Enligt denna var sidoläktarna 5,5 alnar höga och bestod av 10 respektive 14 valvbågar.

bröderna kunde gå under nunnornas gångbro, när de gick på den norra sidoläktaren. Anpassningen till nunnornas ingång och herrskapslogen innebär även att varken bröderna eller herrskapet skulle kunna se nunnorna. Däremot måste bröderna passera framför herrskapets läktare när de antingen gick i procession eller gick på norra sidoläktaren för att ta sig till Mariakoret. Klausuren var ju betydligt hårdare för nunnornas del än för brödernas del. Därför är en synlig passage framför herrskapsläktaren acceptabel för brödernas del.

Resonemanget leder till att kyrkans försvunna läktare bör hamna på tre olika nivåer. (Bild 14.) Placeringen av deras olika nivåer påverkar i sin tur hur de olika brukargrupperna kunde röra sig mellan olika delar av kyrkorummet och vad de därigenom kunde ta del av för bildvärld. Nunneläktaren blir placerad högst upp och brödernas omgångar på långsidorna längst ned. På mellannivån, strax över dörrkarmarna på portarna, har troligen Mariakorets golv befunnit sig. Det innebär att för att nå Mariakoret gick bröderna först uppför en trappa i den västra delen av sidoläktarna. Där sidoläktarna slutade vid den östra väggen ledde ytterligare några trappsteg upp till Marialäktaren och fram till Mariaaltaret. (Bild 13.) Bröderna passerade då strax över kyrkans ingångsportar innan de kom till Mariakoret. Mellan Mariakoret och nunneläktaren fanns också en nivåskillnad, men där behövdes ingen anslutande trappa. Där gick konventgränsen mellan bröder och systrar.

Den differentierade nivåplaceringen av de olika läktarna innebär att nunnorna kan ha betraktat kyrkorummet från den högsta positionen, och att det skulle kunna innebära att Mariakorets golv var lite lägre placerat. Det är inte optimalt liturgiskt sett, men kan i praktiken ha avhjälpats med ett altarpodium med flera trappsteg, för att höja upp Mariaaltaret i relation till nunneläktaren. Det ger också herrskapet en ganska fri vy över kyrkorummet, samtidigt som de kunde höra nunnornas sång från ovan. Herrskapet får då även möjlighet att från sin plats se Birgittakapellet i mittskeppets östra del. Det var en synnerligen lämplig placering av det altare som heliga Birgitta inte själv kunde förutse, men som blev det mest betydelsefulla altaret för besökarna i klosterkyrkan. De många kyrkobesökarna omgavs i sin tur av läktarna genom att de rörde sig på golvytan mellan sidoläktarna och under Maria- respektive nunneläktaren. De kunde se alla de för klostret påbjudna mässaltarna och Birgittaaltaret.

Ytterligare en indikation på placeringen av Mariakoret och eventuellt även nunnornas läktare, syns i de diskuterade gravplanerna. (Bild 2–5.) Vid den tid då dessa kartor upprättades har Birgittaaltaret använts som kyrkans ”högaltare” i det lutheriska kyrkorummet. Gravkartorna markerar tydligt Birgittaaltarets plats på golvet i den östligaste travén av mittskeppet. De visar samstämmigt att man har skapat ett femsidigt kor med hjälp av en avskärmning. Inhägnaden bestod då av ett staket/galler som gick diagonalt från altaret till det östligaste pelarparet och vidare in och runt nästa travé åt väster. För de ursprungliga läktarkonstruktionernas del är det intressant att planerna visar att ett par smalare pelare flankerade Birgittaaltaret på den östra sidan. Pelarnas placering och proportioner är inte motiverade av korinhägnaden. Placeringen av dem stämmer överens med heliga Birgittas måttangivelser för Mariakorets avgränsning (10x10 alnar). Med denna placering är det troligt att

pelarna varit stöd för Mariakorets läktarkonstruktion och de kan ha utnyttjats för att även stödja det stora altarskåpet baktill. De båda pelarna och den femkantiga korinhägnaden togs bort vid 1800-talets första restaurering, dvs. på 1820-talet. Då omgestaltades den östliga mittravén radikalt och försågs med inbyggd sakristia och upphöjt altarområde. (Bild 8.)

För nunnornas del innebar den centrala och upphöjda läktarplaceringen att de osedda kunde se mot Mariaaltaret i öster (Bild 13.) och högkoret i väster, dvs. mot de viktigaste altarna i kyrkan. Från sin centrala och upphöjda placering hade de visuell tillgång till väsentliga delar av kyrkorummet. Samtidigt var de i sitt avgränsade kor omgivna av en bildvärld som bara de själva hade tillgång till. Nunneläktarens rumsliga position förstärker heliga Birgittas avsikt att skapa ett kloster särskilt för kvinnor. I nästa avsnitt flyttas därför perspektivet till nunnorna och till frågan om vilka bilder de omgav sig av, när de befann sig i på nunneläktaren, och hur dessa bilder kan ha använts av dem.

2. Bilder av och för Birgittasystrar

En avgränsad bildvärld

Nunnorna i Vadstena kloster levde inom ett i högsta grad fysiskt avgränsat område, som i alla nunnekloster. Nunneläktarens avskilda och originella placering mitt i klosterkyrkan kan till och med ses som en betoning av klausuren. Den gjorde dem på en gång avgränsade och upphöjda från omvärlden, samtidigt som den gav dem en central position både rent konkret och idémässigt. Läktarplaceringen gjorde nunnornas sång hörbar för alla i kyrkan, samtidigt som de var osynliga.¹⁴⁹ Att de inte kunde ses av utomstående betydde emellertid inte att de inte kunde se något. Ovan nämndes att de kunde rikta blicken mot altarna i både öster och väster, men även inom läktarens avgränsade område fanns en hel del att vila ögonen på. Heliga Birgittas restriktioner mot dekorativa utsmyckningar i kyrkan tillät visuell gestaltning anpassad till systrarnas andliga behov, precis som i andra nunnekloster. Frågan är i vilken mån vi kan återskapa något av hur den sedan flera århundraden försvunna nunneläktaren var utformad och inredd, och därigenom också försöka förstå bildernas syfte och hur de var tänkta att användas av systrarna.

Hur såg den bildvärld ut som nunnorna omgavs av på läktaren? I vilken mån var denna bildvärld specifikt utformad för dem, och i vilken mån var den gemensam med de andra kyrkobesökarna? Klosterregeln och nunnornas sedvanebok, *Lucidarium*,¹⁵⁰ ger viss information, medan bland annat avlatsbrev och bevarade föremål ger oss glimtar från deras forna bildvärld. Texterna i avlatsbreven talar ofta om vad man ska göra i vissa situationer och ger därför värdefull information om hur bilderna var tänkta att brukas. Många populära senmedeltida motiv var dessutom starkt förknippade med vissa andliga aktiviteter. En del av de andliga övningarna framgår även av bönböckerna. Ett sätt att komma nära nunnorna och deras bildsfär är därför att

¹⁴⁹ För ljudrekonstruktion se artikel av H. Autio, M. Barbagallo, C. Ask mfl "Historically based room acoustic analysis and auralization of a church in the 1470s", *Applied sciences* 11, February 2021.

¹⁵⁰ *Lucidarium* gavs ut av Gustaf Edvard Klemming redan på 1880-talet men ingen senare edition har ännu publicerats. Se *Heliga Birgittas Uppenbarelser, efter gamla handskrifter, utgifna af G.E. Klemming*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1, Svenska skrifter 14:1–5, Stockholm 1857–1884, band 5 innehåller *Lucidarium* och gavs ut 1883–1884.

börja med att studera deras olika böcker. Böckerna var handskrivna och nästan utslutande tillverkade i klostret av nunnorna själva. De bestod främst av bönböcker, liturgiska böcker och uppbyggelseläsning avsedda att brukas av nunnorna. Genom att undersöka handskrifterna kodikologiskt utifrån tillverkningsperspektivet i skriptoriet, är tanken att öka förståelsen av böckernas utformning och funktion. Därefter diskuteras bildinnehållet: Vad var det som nunnorna valde att framställa visuellt i sina bönböcker? Vilka motiv förekommer? Vid vilka textavsnitt placerades bilderna? Hur kan man tänka sig att de använde dessa bilder? I detta sammanhang är det inte bara de figurativa framställningarna som är relevanta att identifiera. Det är också värdefullt att ta i beaktande den ornamentik som de prydde sina alster med. Ornamentiken vid en text kan ha en fördjupande och/eller associativ funktion för den bedjande/läsande. Detta bokbetraktelsesätt kan även tillämpas på de textila föremål som nunnorna tillverkade. En teknik- och materialundersökning av textilierna kan i likhet med den kodikologiska handskriftsundersökningen ge mer information än en enbart ikonografisk analys. På så vis kan det materiella ge information om det immateriella, dvs. om bruket av föremålen.

Miljön uppe på nunneläktaren var knappast bildfattig, men för den enskilda nunnan var kanske de bilder viktigast som hon hade närmast sig under tideböerna eller mässan, dvs. de som fanns i bönböckerna. En del av böckerna låg framför henne under tideböerna och andra bar hon med sig i processionerna. I processionerna kunde systrarna även bära med sig ljus, kors och relikvarier, dvs. föremål som de således flyttade mellan kyrkan, sakristian och klosterbyggnaderna. Enligt klosterregeln skulle nunneläktaren också vara utrustad med ett andaktsaltare på vilket en monstrans var uppställd.¹⁵¹ Där fanns också en Mariabild som bars med i en del av processionerna. Genom dessa föremål ökade bildframställningarna genast, och det fanns förmodligen mer. I det följande kapitlet diskuteras därför gestaltningen av nunnornas läktare som helhet, men med början i utformningen av de handskrifter som de själva tillverkade och använde.

Bokproduktionen i klostret

Oc hwar een syster haffui siin psaltara ypnan fore sik, at ey warde maärkelikin willa ällir oliwdh j chorenom, Alla de systra som sionga j chorenom skul haffua siin öghon oc akt til notonar oc sangin oc til bökrena j hwilkom de sionga, thy at the skulu altidh sionga j bokomen oc enkannelika the wngo.¹⁵²

Citatet ovan ur *Lucidarium*, sedvaneboken som kompletterade klosterregeln för systrarna, visar att de alla, och särskilt de unga, dvs. ovana/nya, förutsattes ha tillgång till böcker att sjunga och läsa ur, så att de inte gjorde störande ljud (*oliwdh*) i koret. Med tanke på att det under 1400-talet i stort sett hela tiden var fullt hus i klostret med sextio nunnor, innebär det att det måste ha varit gott om bönböcker att

¹⁵¹ *Revelationes Extra.* kap. 37. Lundén bd IV 1959 s 141.

¹⁵² Klemming 1883–84 s 65–66.

tillgå och att man behövde ha en kontinuerlig produktion. Idag finns det kvar ca 165 illuminerade Vadstenahandskrifter, varav merparten är från nunnornas konvent.¹⁵³

Böckerna var skapade utifrån användningsområde/funktion. En del var avsedda för enskilt bruk, andra för den gemensamma liturgin. Bland de illuminerade handskrifterna från Vadstenasystrarna finns drygt tjugo bevarade *Cantus sororum*, fyra psalterier, några så kallade *directorium chorii* samt cirka tjugo andra bön- och tideböcker.¹⁵⁴ Nunnornas psalterier och andra liturgiska böcker har ibland påkostade initialer i guld, silver och olika färger, men inga figurativa utsmyckningar.¹⁵⁵ De bönböcker som har försetts med miniaturer eller andra figurativa framställningar är inte de som innehåller systrarnas tidedärd, *Cantus sororum*, utan är andra varianter av bönböcker. Nunnornas bevarade andaktsböcker förvaras huvudsakligen på Kungliga biblioteket (KB) i Stockholm (ingår i A-samlingen) och i Uppsala universitetsbibliotek (UUB, de ingår i C-samlingen).¹⁵⁶ Dessa böcker förvarades hos och brukades av nunnorna ända fram till stängningen 1595. Enstaka böcker följde även med några av de sista nunnorna till Gdansk 1596.¹⁵⁷ Till skillnad från brödernas ursprungligen mycket omfattande bibliotek hölls den mindre boksamlingen hos nunnorna troligen huvudsakligen intakt under reformationsårhundradet, eftersom nunnorna var kvar. 1557 drabbades klostret emellertid av ett inbrott, då sextiofyra böcker stals. Abbedissans klagoskrivelse till kungen anger inte explicit från vilken del av klostret böckerna blev stulna, men engagemanget för böckerna skulle kunna antyda att de var ur nunnornas samling. Att döma av det övriga stulna som listas kan böckerna emellertid lika gärna ha tagits från brödernas bibliotek.¹⁵⁸

Enligt Birgittas instruktioner hörde skrivarbetet/boktillverkningen till de dagliga arbetsrutinerna i klostret.¹⁵⁹ *Lucidarium* stadgar att "... the systra som kunno scriffua, gangin til at scriffua, Oc de som skulu owirläsa, gangin til at rätta bökir,"¹⁶⁰ Andra systrar som kan sy, brodera eller spränga¹⁶¹ går dagligen till sina arbetsuppgifter, var och en efter sin kompetens.¹⁶² Av nunnornas bokföring, som är bevarad

¹⁵³ Databasen *Illuminerade handskrifter i Sverige* omfattar 97 illuminerade handskrifter av Vadstenanunnorna medan 68 anses vara skrivna av bröderna. Det totala antalet Vadstenahandskrifter är över 300.

¹⁵⁴ *Directorium chorii* är enligt muntlig uppgift från musikvetaren docent Karin Strinnholm Lagergren en för Vadstena kloster unik boktyp som inte påträffats i andra sammanhang.

¹⁵⁵ Undantag är de med Vadstenadelar sammanbundna engelska 1200-talspsalterierna C 460 och C 465.

¹⁵⁶ Andra samlingar med fler än enstaka exemplar är Linköpings stifts- och länsbibliotek och Riksarkivet i Stockholm.

¹⁵⁷ Tre handskrifter finns nu i Tyskland: Staatsbibliothek zu Berlin, Preussiger Kulturbesitz, MS Germ. 726 folio, Theol. Lat. No. 71 8°, Giessen, Grossherzogl. Universitätsbibliothek MS 881 8°.

¹⁵⁸ Sandgren "Prosperity and poverty" 2017 s 236, Silfverstolpe 1895 s XIII–XIV. Fredriksson 1996 och Walta 2014 har behandlat brödernas bibliotek, se Fredriksson 1996 och Walta, Ville, *Libraries, manuscripts and book culture in Vadstena Abbey*, University of Helsinki, Diss. Helsinki, 2014.

¹⁵⁹ *Regula Salvatoris* kap. 23. Lundén bd IV 1959 s 33.

¹⁶⁰ Klemming 1883–84 s 81.

¹⁶¹ Sprängning var en vanligt förekommande garnteknik.

¹⁶² "Oc hwarie enne systir skipis the gerning oc ärffuode som hon är bätstz qwämmelik til, äpter

från 1500-talets mitt, framgår att man fortsatte köpa in skrivmaterial även när bröderna tvingats ut från klostret.¹⁶³ Det var en skivartradition som upprätthölls av nunnorna, trots tryckkonstens stora expansion i samtiden.¹⁶⁴

De bröder som skrev diariet var sparsamma när det gäller kommentarer om systrarna, men en handfull av nunnorna uppmärksammas vid sitt frånfalle ha varit skickliga i skrivkonsten. En av de första som inträdde i orden och vars kompetens nämns i diariet är Ramborg Staffansdotter som avled på askonsdagen 1410. ”Hon var skicklig i skrivkonsten och i annat som hörde till systrarnas tjänst,”¹⁶⁵ noterade diariets skrivare. Betydligt fler systrars bokliga kompetens är kända från decennierna kring sekelskiftet 1500. En av de mest produktiva var Christina Hansdotter (Brask) som inträdde 1459 och avled 1520. Diarieskrivaren noterade i hennes dödsnotis att hon hade ”skrivit av ett flertal böcker”,¹⁶⁶ ett faktum som de bevarade handskrifterna bekräftar. Hitintills har hennes handstil påträffats i nästan tjugotalet verk och det händer fortfarande att verkslistan utökas av nya fynd.

Boktillverkningen i klostret omtalas inte mycket mer i dokumenten än att man ska skriva och korrekturrätta böcker, som i citatet ovan. Att ledningen för klostret hade skrivkompetens var lika nödvändigt som självklart, men för att klara de sextio nunnornas bokliga behov krävdes naturligtvis att fler hade skrivkompetens. Citatet ur *Lucidarium* visar inte bara att några hade till uppgift att skriva/kopiera text. Uttryckligen sägs också att några skulle rätta de skrivna böckerna. En sådan funktion framstår i skriptoriesammanhang som något överordnad och krävde en viss erfarenhet. Även denna form av ”översyn” på verksamheten kommenteras i diariet, men endast undantagsvis och då för brödernas vidkommande.¹⁶⁷ Korrekturläsningfunktionen måste rimligen ha praktiserats i båda konventen. En felskrivning i ett psalterium kunde lätt leda till felläsning, dvs. ”oljud” i koret. Själva bokbindandet verkar det däremot som om man haft specialiserade bröder till att utföra. Med hjälp av en snurruttna och draglåda i samtalsrummet (på gränsen mellan de båda konventen) kunde man enkelt skicka t.ex. böcker mellan konventen för bindning.

Den medeltida person som kunde läsa kunde inte med nödvändighet också skriva, det var två olika färdigheter, men uppenbarligen hade man något slags undervisning för systrarna inom klostret. Tillägget till klosterregeln påtalar att det skall finnas någon eller ett par äldre systrar som undervisar de yngre/nya systrarna i att sjunga och läsa.¹⁶⁸ Man kan också gissa att lärarinnan Ragnhild Toresdotter, som invigdes 1408 tillsammans med sin adept hertigdotttern Ingeborg Gertsdotter av Holstein, kunde bistå klostret med undervisning av fler än den lilla 11-åriga flicka

abbatissa wilia.” Klemming 1883–84 s 81.

¹⁶³ Silfverstolpe 1895 s 94 (1559), 102 (1561), 144–145 (1545), 148.

¹⁶⁴ För vissa uppdrag har man anlitat externa skrivare enligt räkenskaperna. Man köpte aldrig in någon ny tryckeriutrustning efter att tryckpressen brann upp samma år som den inskaffades 1495, se DV 921.

¹⁶⁵ DV 181.

¹⁶⁶ DV 705, 1063.

¹⁶⁷ DV 476.

¹⁶⁸ Klemming 1883–84 s 135.

som hon medföljde.¹⁶⁹ Ytterligare en indikation på läs/skrivkunnighet är de systrar som vid olika tillfällen sändes ut till de nyetablerade dotterklostren. Till de viktiga färdigheter som bör finnas i en sådan pionjärtrupp hör naturligtvis både läs- och skrivkunnighet. För även om man hade med sig en grunduppsättning av de mest viktiga böckerna till det nya stället, så behövdes det snart fler i takt med att kommuniteten växte. Att producera egna skrifter var inte bara en viktig intern resursfråga utan också viktigt av juridiska och ekonomiska orsaker.

I Birgittas klosterregler finns ett par intressant upplysningar av förbudskaraktär som har koppling till böcker. I klosterregelns kapitel 2 sägs att det är förbjudet för klosterfolket att inneha/hantera guld eller silver annat än för tillverkningen av paramenta.¹⁷⁰ Följer man budet kan man inte förgylla t.ex. anfanger eller marginaldekorer i böckerna. I brödernas sedvanebok, *Liber usuum*, står dessutom att generalkonfessorn inte får avyttra böcker (byta, sälja, ge) utan brödernas samtycke och att eventuella inkomster från bokförsäljning skall gå direkt till kostnader för att laga eller göra nya böcker.¹⁷¹ Av det sistnämnda kan man sluta sig till att klostret kunde byta till sig böcker och göra böcker åt andra utanför klostret. Detta är inte så märkligt och förekom i de flesta kloster. Däremot var det inte tillåtet i Vadstena att göra det för ekonomisk vinnings skull. Det förstnämnda förbudet, guldförbudet, är lite problematiskt om man ser till de bevarade handskrifterna. Från systrarnas skriptorium finns nämligen ett antal handskrifter som har dekorerats med både silver och guld, men i varierande omfattning. Tidsmässig hör de hemma i decennierna från sent 1400-tal fram till 1530-talet. Eftersom det samtidigt är väldigt få handskrifter kvar från Vadstenasystrarna som tillkommit under klostrets första hundra år, kan dessa sena och påkostade handskrifter ge en skev bild av verksamheten i nunnornas skriptorium. Bland de få äldre Vadstenatillverkade handskrifterna har å andra sidan hitintills inte något guld eller silver påträffats.¹⁷² Det finns alltså en intressant motsättning mellan systrarnas skriptoriepraktik och guldförbudet i klosterregeln, åtminstone när det gäller den senare delen av klostrets existens. Samma diskrepans mellan regeln och handskrifterna visar sig också i de få handskrifterna som bevarats från Munkalivs kloster i Bergen. Både Barbara Torkelsdotters bönbok (UUB C 448) och det så kallade Munkalivspalteriet är rikt illuminerade med förgyllda anfanger.¹⁷³

¹⁶⁹ DV 169.

¹⁷⁰ *Regula Salvatoris* kap. 2. Lundén bd IV 1959 s 14.

¹⁷¹ Risberg, Sara (red.), *Liber usuum fratrum monasterii Vadstenensis*, Diss. Stockholm: Univ., 2003 s 33.

¹⁷² De illuminerade verk som skapats i brödernas skriptorium tycks, i överensstämmelse med klosterregeln, inte ha några guld eller silverdekorationer. Se vidare kapitel 3.

¹⁷³ UUB C 448 respektive Prag, Archiv Prazskeho hradu, ms Cod. Capit. B 4/1. Bilder ur C 448 se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=-3033&searchType=EXTENDED&query=C+448&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+448%22%7D%5D%D&aqe=%5B%5D&af=%5B%5D&cpid=alvin-record%3A116080&c=2#alvin-record%3A116080 (20200312).

I praktiken måste man ha haft ett skriptorium för vardera av de båda konventen.¹⁷⁴ Hos bröderna hade sakristanen ansvar för boksamlingen,¹⁷⁵ men det nämns ingenstans att någon av systrarna i Vadstena skulle ha ett särskilt ansvar för deras skriptorium eller boksamling, och det finns inga ekonomiska spår av verksamheten i räkenskaperna annat än sporadiskt, och då främst under 1500-talet. Från dotterklostret Syon Abbey i London finns däremot den kvinnliga sakristanens räkenskaper bevarade, vilka visar på hennes ansvar för systrarnas skriptorium.¹⁷⁶ Om Vadstenasystrarnas läsning till bords och i kyrkan finns det däremot många instruktioner, och det finns en stor mängd ansvarsuppgifter som roterade mellan systrarna, men inget som uttryckligen har med skriptoriet att göra.¹⁷⁷

Det manuella arbete som utfördes av systrarna pågick några timmar varje dag och avslutades vid vespern på eftermiddagen. Klosterregelns tjugonde kapitel stadgar att den tid som systrarna inte är i bön eller gudstjänst så skall de ”wara j handa gjerningh”.¹⁷⁸ De aktuella sysslorna hörde inte till det tyngre arbetet, dem var det leksystrar som skötte. Arbetet utfördes i ett gemensamt arbetsrum, där abbedissan hade sin plats i ena änden, från vilken hon kunde övervaka arbetet och disciplinen.¹⁷⁹ Rummet skulle ha bekväma stolar och stora fönster.¹⁸⁰ Med tanke på dåtida belysningsmöjligheter var det ett klokt påbud för detta rums utformning. Det finns inga dokument som fastställer exakt i vilken byggnad arbetsrummet inrymdes. Vanligtvis placeras det i norra längans bottenvåning.¹⁸¹ Där hade man i så fall dagsljus från söder, som lyste upp det stora rummet.

Enligt klosterregeln skulle veckans arbete visas upp för abbedissan på lördagar.¹⁸² För övrigt ges inte specifika instruktioner om hur arbetet hos systrarna gick till. Istället får det materiella, dvs. de bevarade handskrifterna och textilierna, tas som vittnen till hur det immateriella var organiserat, dvs. hur arbetsfördelningen kan ha sett ut i praktiken. Flertalet av de bevarade handskrifterna härstammar som sagt från decennierna kring 1500 och kunskaperna om skriptorieverksamheten under första halvan av 1400-talet är därför begränsad. Ingela Hedström har undersökt ett antal av systrarnas bönböcker och identifierade handstilar som vittnade om ett stort antal skrivande nunnor. Så många som en femtedel av det totala antalet systrar kan knytas till någon form av skrift/bokaktivitet, men eftersom en stor del av handskrifterna gått förlorade måste även antalet bokligt aktiva systrar ha varit betydligt högre.¹⁸³

¹⁷⁴ Se vidare nedan kapitel 3 om brödernas böcker.

¹⁷⁵ Se exempelvis DV 476.

¹⁷⁶ Erler, Mary, ”Syon Abbey’s care for books: its sacristan’s account rolls 1506/7–1535/6”, *Scriptorium* 39, 1985, s 293–307.

¹⁷⁷ Klemming 1883–84 s 94–100 förtecknar 16 veckoämbeten och ytterligare liturgiska funktioner till ett totalt antal av 29 sysslor. Se även Rajamaa 1992 s 143–173.

¹⁷⁸ Klemming 1883–84 s 80.

¹⁷⁹ Klemming 1883–84 s 82.

¹⁸⁰ Klemming 1883–84 s 81–82.

¹⁸¹ Sigurdson, Julia M. & Zachrisson, Sune, *Aplagårdar och klosterliljor: 800 år kring Vadstena klostrets historia*, Artos, Skellefteå, 2012 s 88, Berthelson 1947 s 152.

¹⁸² Klemming 1883–84 s 83.

¹⁸³ Hedström 2009 s 88, 108–113.

I genomsnitt innebär det att mellan tio och femton av de sextio systrarna var verk-samma inom det bokliga arbetet samtidigt. Det är den enskilt största gruppen sett till de cirka trettio olika uppgifterna nunnorna hade att fördela mellan sig i klostret. Hur de däremot fördelade skriptoriarbetet mellan sig finns inga upplysningar om alls. Till de andra roterande veckoämbetena hörde att minst fyra av systrarna hade till uppgift att sköta om de liturgiska kläderna. Ytterligare tolv systrars arbetsupp-gifter listas i Klemmings utgåva av *Lucidarium*.¹⁸⁴ Till dessa uppgifter kommer de liturgiska ansvarsuppgifterna för *lektris*, *rectrices chori* (= *cantrix*, *succentrix*), *horista* (= *hebdomadaria*), två versikelsystrar, två klädessystrar samt fyra så kallade *custodes ordinis*. Regeln nämner som sagt också att ett par av systrarna hade till uppgift att lära de unga systrarna att läsa och sjunga, vilket skulle kunna sammanfalla med cus-todernas uppgifter.¹⁸⁵ Dessutom hade priorinnan och abbedissan sina både praktiska och liturgiska funktioner. Däremot nämns inte ordet sakristan i detta sammanhang, men ordet används i diariet för fem avlidna nunnor.¹⁸⁶ Sammantaget täcker arbets-uppgifterna trettioen personer, hälften av maxantalet nunnor, men till dessa måste läggas även de tio till femton nämnda skriverskorna i skriptoriet.

Förutom Ingela Hedström är det främst Jonas Carlquist och Monica Hedlund som arbetat med skriverskornas olika handstilar, i fornsvenskan respektive latinet. Det är i huvudsak deras forskning om de skrivande nunnorna som jag bygger vidare på. Många, för att inte säga flertalet av handskrifterna är utförda av mer än en skri-verska.¹⁸⁷ Generellt sett skriver nunnorna i två huvudsakliga skrifttyper: hybrida för fornsvenskan och textualis för latinet (se bild 16 och 18 för skriftjämförelse). Dess-utom använder de på traditionellt manér rött bläck till rubrikerna och inledningarna till bönerna. De liturgiska avsnitten är däremot skrivna med svart bläck, oftast i en något större stil än de röda rubrikerna (se t.ex. bild 16, 18, 20). En viktig kändedom om skriverskornas identiteter kommer från deras egna kommentarer och signaturer i böckerna. Tyvärr är dessa signaturer och kommentarer varken systematiskt tillämpade eller enkla att tolka. Vissa forskares iver att identifiera individer bland skriverskorna har ibland lett till övertolkningar av de initialer som förekommer i materialet. Detta gäller både handskrifterna och textilierna.¹⁸⁸ Tydliga referenser till en av systrarna ges exempelvis i bönboken A 80 i Kungliga biblioteket i Stockholm, där man i flera av de röda rubrikerna kan läsa bokstäverna *b a* tillsammans med olika

¹⁸⁴ Klemming 1883–84 s 94–100.

¹⁸⁵ Klemming 1883–84 s 135. Se även Rajamaa 1992 kap 7 för diskussion om arbetsuppgifterna samt Viveca Servatius *Cantus sororum: musik- und liturgiegeschichtliche Studien zu den Antiphonen des birgittinischen Eigenrepertoires: nebst 91 Transskriptionen*, Diss., Uppsala, 1990.

¹⁸⁶ DV 436 Margareta Gregersdotter, DV 650 Anna Clausdotter, DV 919 Ragnhild Unnesdot-ter, DV 990 Ingeborg Larsdotter, DV 1004 Christina Övidsdotter. Diariet nämner endast fyra manliga sakristaner. Räkenskaperna nämner också utgift till en sakristan bland nunnorna, Silf-verstolpe 1895 s 72.

¹⁸⁷ Hedström 2009 s 196 ger en lista med 58 unika skrivarhänder i sammanlagt 17 studerade hand-skrifter.

¹⁸⁸ Hedström 2009 s 88–91, 111–112 och Räsänen, Elina, ”The *Vallis gratiae* Altar frontlet: Object, Imagery, and Deconstruction of the ‘Artist’, *The Birgittine Experience, papers from the Birgitta Conference in Stockholm 2011*, KVHAA Konferenser 82, Stockholm 2013 s 127–129 ger flera exempel.

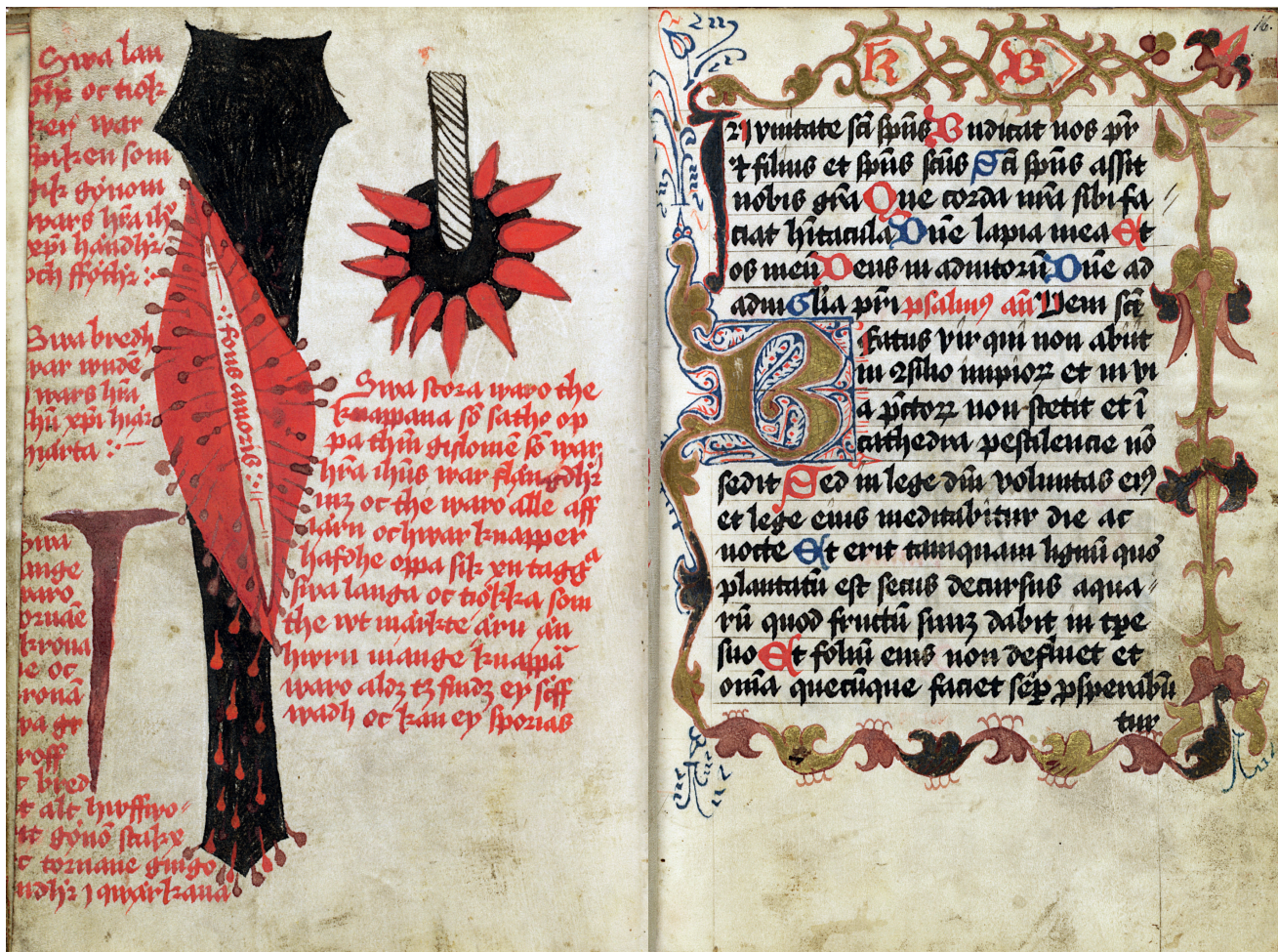

Bild 15. Kristi sidosår och några av passionsredskapen. Till vänster ses en brun törnetagg, en stor svart spik med det blödande såret och texten "fons amoris", samt en strigel. Den svenska texten är skriven med rött bläck och garanterar att föremålen är avbildade i naturlig storlek. Uppslaget inleder Heligen Andes tidegård i Birgitta Andersdotters bönbok, senare Katarina Bengtsdotters. Raderingen av den första ägarens initialer framstår som en skugga runt de senare ditfogade initialerna KB. Kungliga biblioteket ms A 80 f. 15v–16r. Beskuren. © KB.

formuleringar som uppmanar till förbön. I den övre marginalen på inledningssidan till de liturgiska texterna (f. 16r) finns spår av ett stort raderat *BA* som skrivits över med de gyllene bokstäverna *KB*. (Bild 15.) Tolkningen av dessa initialer får anses stå sig: *ba* syftande på Birgitta Andersdotter och *kb* syftande på Katarina Bengtsdotter (Gylta). Kronologiskt är detta helt i sin ordning, eftersom syster Birgitta levde i klostret före Katarina Bengtsdotter (Gylta).¹⁸⁹ Dessa två nunnor antas ha varit bokens ägare/brukare i kronologisk ordning. Skrivarskan Christina Månsdotter (1518–55)

¹⁸⁹ Birgitta Andersdotter avled 1532, Katarina Bengtsdotter (Gylta) inträdde 1546. Silfverstolpe, Carl, *Klosterfolket i Vadstena: personhistoriska anteckningar*, Norstedt, Stockholm, 1898 nr 266 respektive 19 (s 3–5).

ger sina initialer på flera ställen här och i handskriften C 502 (som också tillhört Birgitta Andersdotter).¹⁹⁰

Var skrivarskorna även illuminatriser?

Vi ska nu gå in på frågan om hur den interna arbetsfördelningen i nunnornas skriptorium kan ha sett ut, för att bland annat undersöka om en skrivarska också kunde vara illuminatris, bokmålarinna. Det handlar alltså inte primärt om bildbruket i kyrkan, utan om tillverkningen av handskrifterna och utformningen av deras visuella gestaltning. Samtidigt gäller det främst de handskrifter som nunnorna använde i kyrkan.¹⁹¹ Deras bönböcker och liturgiska böcker. När det gäller de diskuterade handskrifternas signumbeteckningar så är som tidigare nämnts samtliga A-signum handskrifter från Kungliga biblioteket. De som betecknas med C är handskrifter från Uppsala universitetsbibliotek. E-handskrifterna ingår i Riksarkivets samlingar och Mh betecknar verk ur samlingen i Lunds universitetsbibliotek. Tre av de diskuterade handskrifterna finns i Linköping (B- och T-signum). Det förekommer också Vadstenahandskrifter i Tyskland (Berlin, Gießen), Storbritannien (Lampeter), i den Arnamagnanska samlingen i Köpenhamn (signum AM) samt Gävle gymnasiebibliotek och på Ängsö slott. Det är ytterst få verk som kan uppkallas efter en viss ägare eller brukare eftersom individerna för det mesta är oidentifierade. Framställningen nedan bygger på värdefulla forskningsinsatser av främst professor Monica Hedlund och fil. dr Ingela Hedström, vilka har studerat nunnornas skriftliga verk på latin respektive fornsvenska.¹⁹² Tillsammans har vi studerat samma handskrifter, men ur olika perspektiv.

Flera av Vadstenasystrarna tillbringade ett långt liv i klostret, några så många som sextioåret. Det innebär att de arbetade i samma rum och producerade text under lång tid, i nära samarbete med varandra. Skrivarskiftena i handskrifterna visar att t.ex. en bönbok som påbörjades av en syster ofta kunde gå vidare till flera av skrivarskorna innan den blev klar. Dessa faktorer gör bilden av skriptoriearbetet komplext.

Med sina sextioen professår var syster Christina Hansdotter (Brask) inte unik i klostret, men hon har lämnat ett enastående handskriftsöuvre efter sig med nära tjugo identifierade verk. I några fall har hon lämnat sina initialer *c b* som en signatur i sina verk, och ofta uppvisar hon en så pass tydligt särpräglad stil att hennes skrivarehand är förhållandevis lätt att identifiera.¹⁹³ Till de identifierade skrivarskor som var aktiva samtidigt som Christina Hansdotter hör Anna Svensdotter (1478–1527) och Katarina Johansdotter Gudmundi (1476–1519). Enligt Ingela Hedströms forskning

¹⁹⁰ KB A 80 folio 39v, 45r, 82v, 112v, 166v, 168r, 201r. UUB C 502 folio 23v.

¹⁹¹ För en översikt av de aktuella nunnorna och handskrifterna finns en lista i bilaga 1.

¹⁹² Latinisten Monica Hedlund medverkade i C-katalogen över handskrifterna i UUB och har skrivit ett flertal artiklar/konferensbidrag som berör nunnornas skrivande. Nordisten Ingela Hedströms avhandling används i det följande för det svenskspråkiga innehållet i handskrifterna. Även nordisten Jonas Carlquist har studerat nunnornas skriftliga verksamhet, men inte lika mycket frågan om vem som skrev vad och i vilken handskrift.

¹⁹³ Hedström 2009 s 66–67.

har Christina Hansdotter (Brask) samarbetat med båda dessa skrivare i A 81, AM 422 och C 475.¹⁹⁴ Hedström har kunnat särskilja sammanlagt nitton skrivare i bara dessa tre bönböcker. Förutom de tre nyss namngivna systrarna är de övriga sexton inte identifierade i något annat verk.¹⁹⁵ En namnkänd skrivare som verkade generationen efter dem är Christina Magnusdotter (1518–55). Till hennes verk räknas bland annat C 502, A 80 (Birgitta Andersdotters bönbok) och Rålamb 4 in 8° (Christina Nilsdotter Gyllenstiernas bönbok).¹⁹⁶ Hedström urskiljer vidare en oidentifierad skrivare som verkat i de tre bönböckerna Berlin Theol lat 71, Gießen 881 och E 9068.¹⁹⁷ I Gießenhandskriften finns därtill en namngiven skrivare som skriver parallellt med den nyssnämnda Christina Magnusdotter, nämligen Margareta Olofsdotter (1517–1543), samt tre oidentifierade händer.¹⁹⁸ (Se bilaga 1.) Skriftanalysen visar tydligt att en mängd olika skrivare kan särskiljas i handskrifterna, men av dem är bara ett fåtal möjliga att knyta till kända namn i klostret.

Det är inte bara skriften som kan användas för att identifiera de olika skrivarens verk. Studerar man dekoren i handskrifterna så finns det en påtaglig samvariation mellan skrivarskiftena och skiftena i dekorens detaljutformning. Frågan är om skrivarens huvudsakligen också illuminerade de delar som de ansvarade för att kopiera? De illuminationer som det här är frågan om är förgyllda och polykroma initialer och penntecknade så kallade filigrandekorer i blått och rött (eng. *pen-flourished*). (De få miniatyrerna måste uteslutas ur detta resonemang eftersom de huvudsakligen är inlimmade tryckta bilder.) På samma sätt som bokstävernas form har olika egenheter beroende på vem som format dem har olika skrivare haft olika personliga sätt att i detaljerna forma marginalrankor, hängen och initialer. De färgnyanser som använts och hur bladguldet hanterats kan också indikera att olika bokmålare varit aktiva. I exempelvis Christinas (Brask) förgyllda verk är bladguldet applicerat utan bolusgrundering, troligen med hjälp av äggvita som bindemedel. Guldet har nämligen en torr krackelerad yta, vilket man kan se i exempelvis C 12 och C 443, båda skrivna helt av henne. (Bild 16.) Christina Magnusdotter har som jämförelse lagt en tjock rosa grund för bladguldet. Det gör att hennes guldinitialer är fylligare och reser sig från pergamentytan, vilket man kan se i Rålamb 4 in 8° och A 80. (Bild 15.)¹⁹⁹ Det är inte bara anläggandet av guldet och de stora initialernas avsaknad av vidhängande marginaldekor som är karaktäristiska för Christina Hansdotter (Brask). Den stora förgyllda initialen skulle kunna inneslutas i en ruta och i hörnen finns utsparade konkava urgröpningar. Hon har använt vit färg för detaljerna, men till skillnad från vad som är brukligt inom bokmåleriet lägger

¹⁹⁴ Hedström 2009 s 162ff identifierar nio olika skrivare i C 475.

¹⁹⁵ Hedström 2009 s 196.

¹⁹⁶ Christina Nilsdotters (Gyllenstierna) bönbok har getts ut med kommentarer av Jonas Carlquist och Jan Carlquist: *Nädig fru Kristinas andaktsbok*, Libris, Örebro 1997.

¹⁹⁷ E-serien hör till Riksarkivets samlingar i Stockholm.

¹⁹⁸ Hedström 2009 s 183.

¹⁹⁹ Se exempel i Sandgren, Eva Lq, "Det marginaliserade bokmåleriet i Vadstena kloster", *Bilder i marginalen: nordiska studier i medeltidens konst*, Nordiska symposiet för ikonografiska studier, red. K. Markus, Argo, Tallin 2006, densamma "Birgittinska bönboksbilder" 2014 och "Christina Hansdotter Brask" 2017.

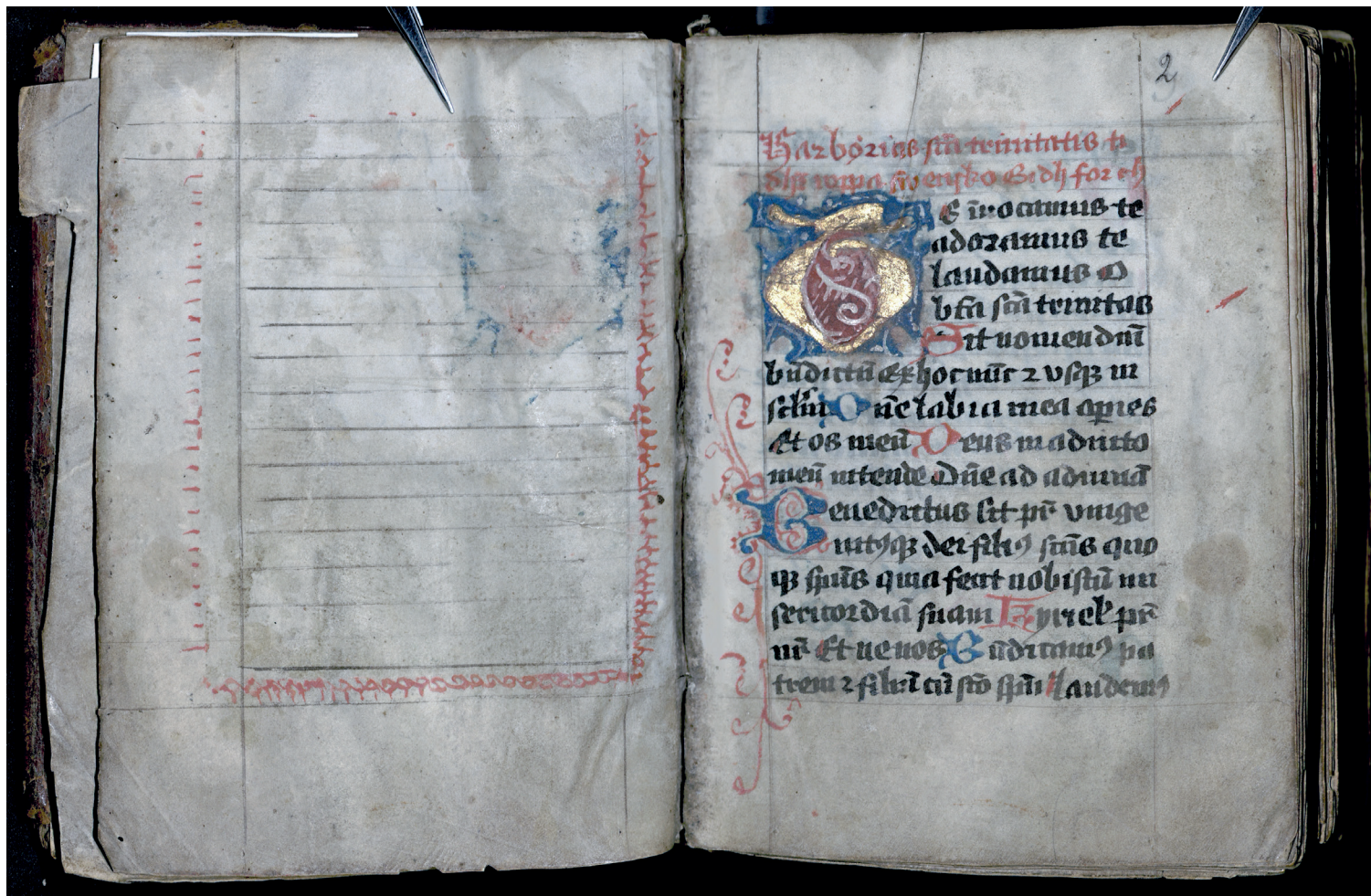

Bild 16. Bönbokens inledande uppslag visar spår av en ram kring en försvunnen helsidesbild på vänster sida. I marginalen bredvid den inledande röda rubriktexten på höger sida ses även spår av en röd tunn oval ram som omgett en liten mandelformad bild. Uppslaget inleder Helga trefaldighets tidegård. UUB C 12 f 1v-2r. © UUB.

hon inte någon konturavgränsande mörk tunn linje runt ytterkanterna. Initialernas utformning skiljer sig också från en stor del av Vadstenamaterialet och sin samtids bokmåleri, genom att inte ha någon utlöpare i marginalen.

De båda Christinornas illuminationer skiljer sig också åt på andra vis och kan vara en lämplig jämförelse även gentemot andra skrivarskor/illuminatriser i klostret. Christina Hansdotters (Brask) initialdekorer förtjänar ofta beskrivningen spretiga och vingliga. I takt med att hennes skrift blir allt darrigare och oregelbunden blir också måleriet darrigare. I hennes verk förekommer två huvudsakliga typer av dekorerade initialer. Boksidan ur bönboken C 12 visar exempel på dessa. (Bild 16.) På samma sätt som guldets ser ojämnt ut i hennes måleri har likaså det polykroma måleriet en torr yta med kladdig linjeföring, som om färgen hade behövt mer vätska för att flöda bättre på ytan.

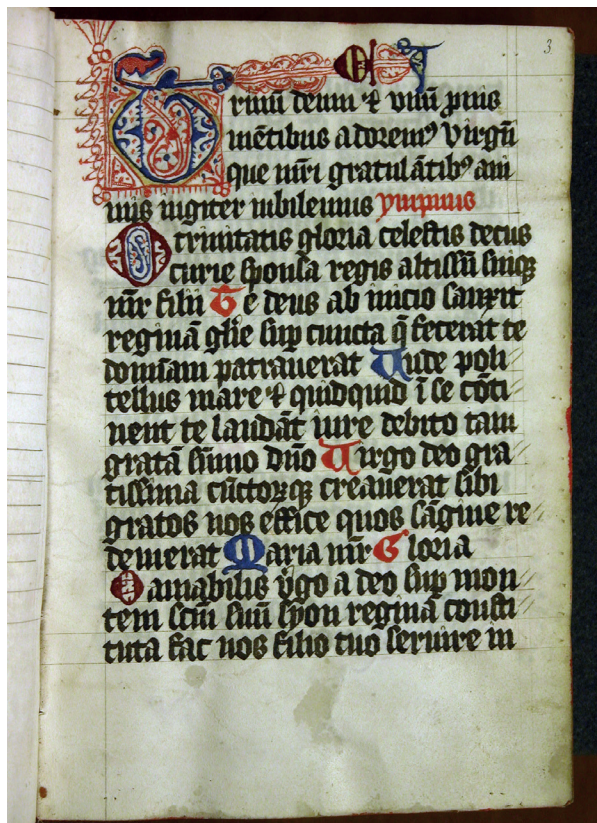

Bild 17. En tidebok och ett par av processionsböckerna från Vadstenanunnorna har en utformning av den omgivande dekoren som skiljer sig från de flesta andra av nunornas handskrifter. Dekorernas konturer ger ett vasst, taggigt intryck och är målade med en mindre flödande färg. I tideboken C 432 f.3r har initialerna C, J fogats in i den övre marginalens rankverk och trots att de fått en avvikande färg är de inte helt lätta att upptäcka. © UUB.

Den mindre initialen i bilden ur C 12 är utförd som filigran, en mycket vanlig dekortyp under en stor del av medeltiden. Blått och rött är standardkombination och används flitigt också i Vadstena. Även i detaljutförandet av dessa initialer finns egenheter i Christina Hansdotters (Brask) måleri som gör att man oftast kan särskilja hennes hand från flera av medsystrarna. Typiskt för hennes verk är att den övre marginalstjälken skjuter upp från vänstra delen av A:et i ungefär 45° vinkel. Marginalspröten utgår direkt från initialens inramning och skjuter ut i flera mjuka krok, staplade efter varandra. De tunna stjälkarna växer mestadels ut från samma bas. Krokarna böjer sig in mot stammen och avslutas av ett eller två korta tvärgående streck följt av en C-formad krok. Söker man efter dessa karaktäristika i Vadstenahandskrifternas dekorer så finner man initialer av Christina Hansdotters (Brask) hand i även A 4 och E 9002. Den tryckta tideboken UUB Sv rar 10:223 har också en handmålade initial som stämmer väl in på hennes måleristil, vilket stärker tidebokens Vadstenaproveniensen. Christina tycks även ha varit aktiv som bokmålare i *Cantus sororum*-handskrifterna C 484 och C 490.²⁰⁰ En tydligt avvikande, men liten grupp, utgör dekoren i handskrifterna C 432, C 472²⁰¹ och C 473²⁰² som har vassa spetsiga och tätt vägtandade initialsidor med krok i vågtopparna, och som förutom blått gärna använder både mörkrött och ljusrött

bläck i kombination med gult. (Bild 17.) Anfangernas kontur ger ett vasst, taggigt intryck och är målade med en mindre flödande färg. I dessa tre verk var Christina Hansdotter (Brask) skrivarska. Det finns drag i dekoren som pekar mot att hon utfört även den, men i en annan modus än vad som är den dominerande formen i hen-

²⁰⁰ Band 5 av åttabandsverket *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, red. Andersson-Schmitt, Margarete, Hedlund, Monica & Hallberg, Håkan, Univ., Uppsala, 1988–1995 (i fortsättningen förkortat MHUU) gavs ut 1992 men identifierar ingen skrivarska i dem och de behandlas inte av Hedström 2009. Enligt muntligt uppgift från Hedström 2018 kan de vara skrivna av Christina Hansdotter (Brask).

²⁰¹ Se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=2849&searchType=EXTENDED&query=C+472&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+472%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116052&c=1#alvin-record%3A116052.

²⁰² Se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=2849&searchType=EXTENDED&query=C+473&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+473%22%7D%5D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116054&c=2#alvin-record%3A116054.

nes verk. Den torra penselföringen stämmer väl överens med hennes sätt att hantera färgerna.²⁰³

Som konstaterades ovan hörde Christina Magnusdotter till generationen efter Christina Hansdotter (Brask), och hon har utfört initialer i C 502, Rålamb 4 och A 80. Hedström karakteriserar Christina Magnusdotters skrift som driven, lätt högerlutande, rundad och placerad en bit över linjen.²⁰⁴ I utformningen av dekoren visar det sig att den rundade stilen och drivna linjen följer med. Hon tar så att säga ut svängarna med både pennan och penseln. (Bild 18.) De tre handskrifterna som kopierats av henne uppvisar även ett karaktäristiskt lite spretigt utförande i de blå-röda marginalrankorna, samtidigt som de stora anfangerna ofta har svulstiga former och är försedda med akantushängen. Hon kombinerar också guldinitialer med blå-röda filigran-utsmyckningar i många fall. I Christina Magnusdotters initialer förekommer vågformade ytterkanter, fransade kanter och avslutande blommor och akantusblad. Uddarna på de vågformade kanterna är stora, grova och spetsiga, vilket ses även på andra boksidor i C 502. (Bild 19.) På dessa boksidor syns stora marginalhängen som växer ut från de stora initialernas hörn. Ibland låter hon en tvåfärgad frans löpa längs med initialdekorens yttre linje, som i C 502 folio 2r. Jämför man med A 80 och Rålamb 4 så ser man också att färgskalan är ungefär densamma i dem.

De flerradigt höga initialerna i många av Vadstenasystrarnas handskrifter har en enhetlig utformning och omges av en fyrkantig form med hörndekorer. Hörndekorererna skapas av två små rundlar och en avlång spets, eller tre små rundlar i pyramidformad grupp. I hörnpartiernas svicklar på de större anfangerna ses ofta liksidiga delade akantusblad. De stora initialerna i Christina Magnusdotters A 80, Rålamb 4, C 502 och i den lilla Gävlebönboken präglas även av en enhetlig typ av sammansatta knippen av marginalstrån som utgår från en eller två parallella horisontella linjer. När bokmålarkinna formar de utskjutande marginalstjälkarna utgår hon från ett hörnornament bestående av två små rundlar, från vilka en vass udd skjuter ut (C 502 f. 9v).²⁰⁵ (Bild 19.) Därefter gör hon ett par (oftast

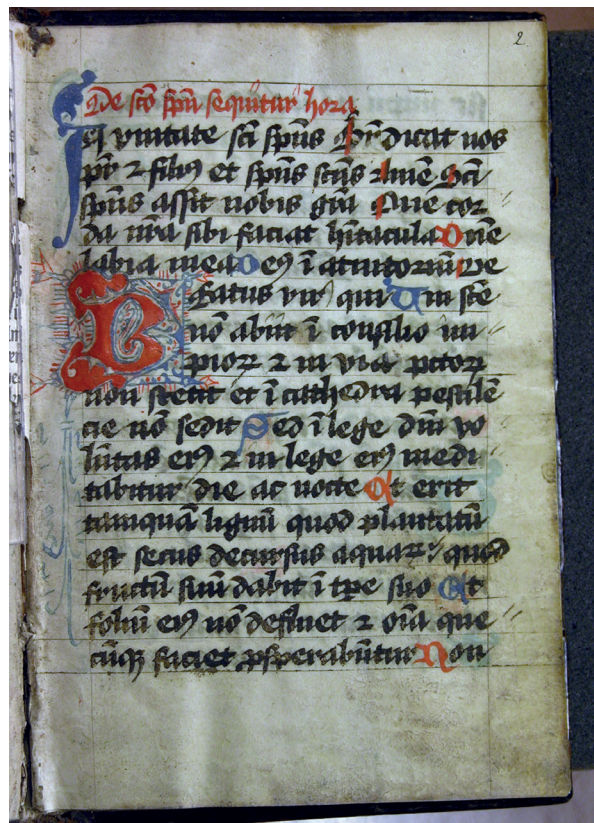

Bild 18. Tideboken C 502 är en av de handskrifter som är skrivna av Christina Magnusdotter. Den är utförd i en lätt högerlutande driven stil, strax ovanför skrivlinjen. Den röda anfangen har en bleknad dekor i blått och rött med fransar och en långt nedhängande ranka. Även dess utformning är kännetecknande för hennes verk. © UUB.

²⁰³ C 432 skrevs av Christina Hansdotter (Brask) för en syster med initialerna CJ, vilka är placerade i marginaldekoren på första sidan. Se bild 17.

²⁰⁴ Hedström 2009 s 128.

²⁰⁵ Ibland är det istället tre små rundlar i en pyramidform.

Bild 19. Bilden visar en ganska karaktäristisk utformning av initialdekoren i Christina Magnusdotter's verk. Initialen är här utförd i silver (oxiderad) och försedd med en utsparad dekor i rött med blå detaljer. Inuti bokstavens hålrum fylls ytan av "split leaf", klivna palmetter, och utmed marginalsidan finns en liten frans. Marginaldekoren är lite spretig och innehåller s-formade krokar och klivna palmettblad. C 502 f. 9v. © UUB.

fristående) tvärstreck och låter stjälkarna skjuta ut, gärna parvis, i olika nivåer. Marginalstavarna avslutas av två eller tre vågformade parallella linjer och en större Z-formad krok. Tvärstrecken på ändkrokarna kan ibland vara vågiga och till och med förefalla darrhant utförda. Ibland sitter det ett halvt akantusblad i änden på den längsta stängeln. Medan de större initialerna har ett mer genomarbetat utförande, ger den penntecknade dekoren ett slarvigare intryck. Det är både spretigt och vingligt. Ibland är utförandet snarast slarvigt, som i Gävlebönboken.²⁰⁶

Samma typ av förgyllda större anfanger som hos Christina Magnusdotter förekommer i andra systrars dekorer, som i exempelvis C 469, A 1 och A 2, och är ibland svåra att särskilja. Den penntecknade blå-röda marginaldekoren i dem har emellertid inte riktigt samma utformning som i t.ex. A 80. Därför är det inte rimligt att tillskriva Christina Månsdotter dekoren i C 469, A 1 och A 2. För de sistnämnda tre handskrifterna finner man istället en bättre överensstämmelse i dekoren med C 458, där Anna Germundsdotter kopierat texten,²⁰⁷ samt i delar av E 9068 (f. 2v, 29r, 88r, 116v-117r).²⁰⁸ Anna Germundsdotter skrev även delar av A 3 (f. 81-93, 95-139), medan den syster som dekorerade A 3 uppenbarligen målade alla dess initialer och marginaldekorer.

Ytterligare en identifierad skrivande syster var Anna Svendsdotter. Hon inträdde i klostret 1478 och avled 1527, och innehade en tid priorinneämbetet.²⁰⁹ Passager av hennes skrivarhand finns i AM 422, A 43 och C 473²¹⁰, alla skrivna ihop med andra systrar.²¹¹ I

²⁰⁶ Huruvida Gävlebönboken faktiskt är skriven av Christina Magnusdotter är inte helt klarlagt.

²⁰⁷ Bilder C 458 se http://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=-3033&searchType=EXTENDED&query=&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+458%22%7D%5D%-5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116064&c=3#alvin-record%3A116064.

²⁰⁸ MHUU bd 5 1992 s 163, Hedström 2009 s 505ff nämner inga namn på aktuella skrivare i RA E 9068.

²⁰⁹ Silfverstolpe 1898 s 57, Hedström 2009 s 62.

²¹⁰ Bilder UUB C 473 se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=-3033&searchType=EXTENDED&query=C+473&aq=%5B%5B%7B%22A_Q%22%3A%22C+473%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116054&c=2#alvin-record%3A116054.

²¹¹ MHUU bd 5 1992 anger Christina Hansdotter (Brask) som ensam skrivare av C 473.

bönboken A 43 (Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok), är Anna Svendsdotters dock den dominerande skrifvarhanden.²¹² Den förmodade bönboksägarinnans initialer, *i a*, förekommer tolv gånger, medan skrivarskans initialer, *a s*, förekommer fyra gånger. I de flesta fall återfinns initialerna i de röda rubrikerna, men ett intressant undantag ses på folio 159v. (Bild 20.) Där börjar ”en godh bönen til thin hælga ängil” vars inledande stora *J* pryds av röda bläckdekorer i snirkliga former. Vid närmare granskning visar det sig att här har initialerna *i a* och *a s* infogats i rankverket på ett sätt som kräver uppmärksamhet för att upptäckas. Det är ett sätt att infoga personliga referenser som skiljer sig från de andra skrivarskornas. Det mer vedertagna sättet att kommunicera identiteten i rubrikerna ses på den motstående sidan i samma bönbok, folio 160r: ”glöm ikke mik i a”. Initialerna i *a* skulle emellertid kunna tolkas som en referens till jungfru Maria – ”maia” – förkortat *ia*, istället för Ingegerd Ambjörnsdotter. Det blir då skrivarskan som åkallar jungfru Maria, en för sammanhanget nog så passande tanke. Idén att infoga skrivarskans initialer i anfangerna återfinns emellertid även i bönboken C 68²¹³ och på en inklistrad anfang i ett 1512 tryckt tyskt birgittinskt breviarium, UUB Sv rar 10:90.²¹⁴

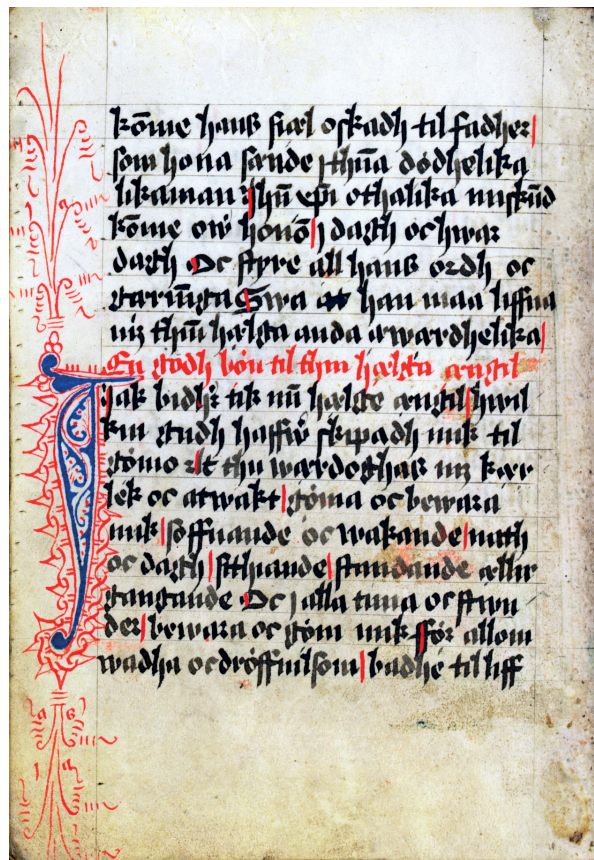

Bild 20. I den sirligt utformade marginaldekoren har bokmålarskan/skrivarskan fogat in sina (*a s*) och den troliga ägarinnans initialer (*i a*) i rankverket. För det ovetande ögat kan de vara svärupptäckta. KB A 43 f. 159v. Beskuren. Foto Jens Gustavsson, KB.

²¹² Anna Svendsdotter var verksam på folio 3v-32v, 34r-43r, 59r-189v.

²¹³ T.ex. folio 133v, se <http://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0211&pid=alvin-record%3A184919&dsid=-4948>.

²¹⁴ UUB Sv rar 10:90 folio 114v är delvis beskuren men ett *p* syns i marginaldekoren. Hedström 2009 s 505 behandlar skrivarinitialerna i C 68.

Marginaldekorer och dekorerade initialer

Det är främst detaljutförandet i filigraninitialerna och deras marginalrankor som kan användas för attribuering av bokmåleriet. På så vis kan man gruppera ytterligare handskrifter och jämföra med skrivarskorna. Anna Germundsdotter illuminerade förmodligen hela C 458 och så gjorde även Christina Hansdotter (Brask) i C 12, C 442, C 443, Berlin Germ fol 726²¹⁵ och ett finskt fragment (Helsingfors TH AA 129). Christina illuminerade troligen även hela A 4, men hon skrev bara den första delen.

Genom detaljlikheterna går det att gruppera samman A 3, A 12, B 70a, T 229, MPO Fr 27983 – 84, C 470 samt den inledande initialen i C 431. Dessa sju handskrifter innehåller text av tre redan nämnda skrivarskor: Anna Germundsdotter, Katarina Johansdotter Gudmundi,²¹⁶ Christina Hansdotter (Brask) samt ytterligare en eller två skrivarskor.²¹⁷ Trots att Christina skrev merparten av C 470, förefaller det som om hon inte dekorerade den. Istället överlät hon det till den som utförde dekoren i de andra handskrifterna i gruppen (se bilaga 1).²¹⁸ Gruppen är homogen i stilen och målad med säker hand. De penntecknade anfangerna har mjuka yttre vågformer med lätt uppåtriktade toppar och C-formade avslut på marginalstjärkarna. Om det är skrivarskan som själv utfört anfangerna i första delen av A 3 (f. 1–80, 149–156) går det möjligen att ringa in namnet även på bokmålaren, nämligen Katarina Johansdotter Gudmundi.²¹⁹

Vid ett första påseende kan även A 1 (Bild 21.) och A 2 tyckas passa in i den aktuella gruppen med A 3 och A 12 m.fl., och det finns vissa gemensamma drag i dessa praktfulla handskrifter. Utformningen av de vågformade kanterna längs med anfangernas yttersidor uppvisar emellertid en tydlig skillnad eftersom vågtopparna i A 1 och A 2 hänger nedåt istället för uppåt. A 3 m.fl. har uppåtriktade toppar och är således utförda av en annan hand.²²⁰ (Bild 22.) Dateringen av handskrifterna A 1 och A 2, (1526 respektive 1534) gör dem till de yngsta i hela den bevarade handskriftsproduktionen från Vadstenasystrarna. När de skapades hade både Christina Hansdotter (Brask) och Katarina Johansdotter Gudmundi avlidit. Båda levde dock när den 1518 daterade C 458 skapades, vilken stilistiskt hör till samma grupp som A 1 och A 2. C 458 har Anna Germundsdotters initialer i rubriken på folio 33v.²²¹

²¹⁵ Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, ms Germ. Fol. 726.

²¹⁶ Katarina Johansdotter Gudmundi. Hon var dotter till Gudmund Johansson och förekommer i källorna under båda patronymikon. Se Hedström 2009 s 65.

²¹⁷ KB A 3: AG = fol. 81–93, 95–139. KG = fol. 1–80, 149–156. Se bilaga 1.

²¹⁸ KB A 3 se <https://www.manuscripta.se/ms/100203>, A 12 se <https://www.manuscripta.se/ms/100211>.

²¹⁹ Resten av A 3 är kopierad av två andra systrar, och där används en dekortyp som saknar vågtandning, men har sammanlänkade långa blå-röda marginalstavar och tunna parallella tvärstreck på de tunt tecknade marginalspröten.

²²⁰ Det är också skillnader i utformningen av marginalsprötens sammansättningar och krokarna i deras avslut. Se <https://www.manuscripta.se/ms/100203>.

²²¹ <http://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0045&cpid=alvin-record%3A116064&cdswid=2130>.

Bild 21. Det inledande uppslaget i A 1 visar ett färglagt tryck av den tyske konstnären Niklas Stör, inramad av en påkostad slingrande ekranka. På den motsstående boksidan inramas de båda textspalterna av rikt dekorerade gyllene marginalstavar. Här finns både knutverksornamentik och växtelelement. I den bögra marginalstaven har ett särart hjärta infogats, försett med texten fons amoris. I de båda nedre rundlarna ses initialerna I och T, syftande på den som sponsrat den påkostade volymen, Ingegerd Torstensdotter från Lödöse. Hennes roll framkommer av kolofonen på folio 253r. KB A 1 f. 0–1r. Mått ca 30 x 43 cm. Foto Jens Gustavsson, KB.

Både A 1 och C 458 uppvisar en alltigenom enhetlig skriftbild och dekorstil. A 2 har visserligen samma dekorstil, men vissa detaljer i skriftbilden skiljer sig åt mot dem.²²² Syster Anna var verksam i klostret 1489–1538, och det är alltså fullt möjligt att hon utfört både dekor och skrift i A 1 (1526) och C 458 (1518), men i så fall har hon troligen inte kopierat texten i A 2.²²³

I likhet med A 3 och A 12 m.fl. har lektionariet B 70a och bönboken T 229 uppåtriktade vågtoppar medan vi konstaterade att C 458, A 1 och A 2 har nedhängande.²²⁴ Dekoren med nedhängande vågtoppar på de stora filigrananfangernas utsi-

²²² Bokstaven g står på och hänger ned under linjen i A 1 och C 458, men står mer ovanför linjen i A 2.

²²³ Den som kopierade KB A 2 kopierade troligen även UUB C 469. Det förekommer i litteraturen att KB A 1 och A 2 tillskrivs samma skrivare, men jag är tveksam.

²²⁴ C 458 f 6r, 13v, 30v, 33v se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=2130&searchType=EXTENDED&query=C+458&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+458%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116064&c=3#alvin-record%3A116064.

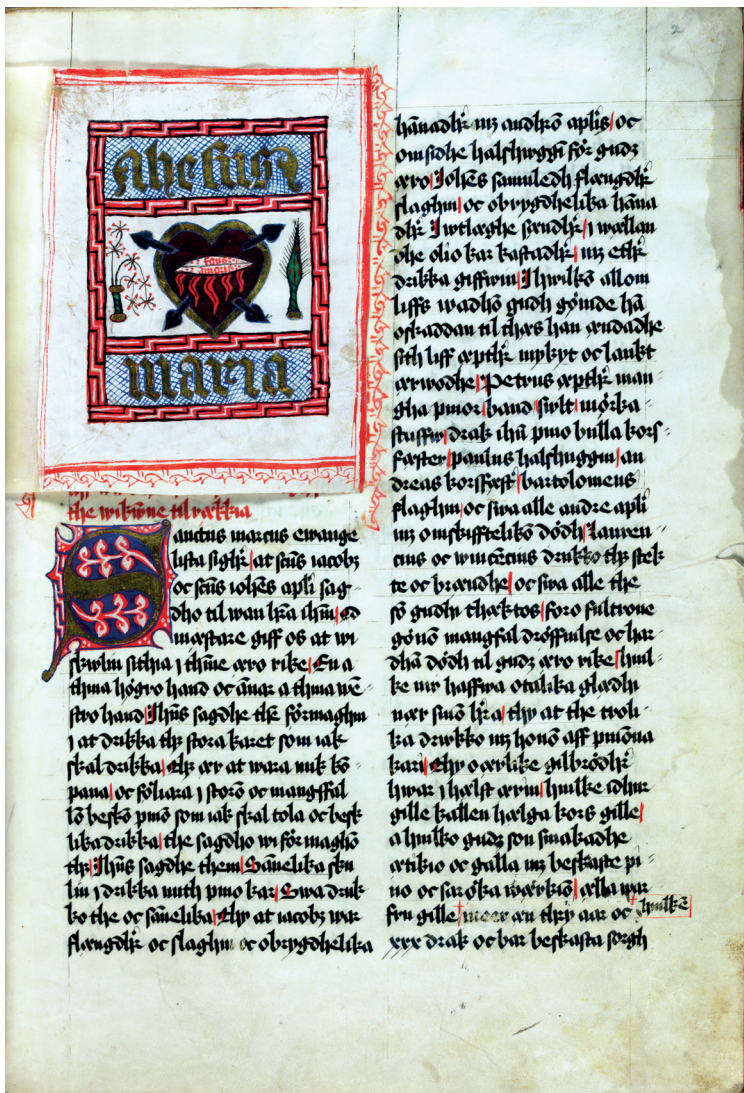

Bild 22. Båda handskrifterna A 3 (ca 27 x 38 cm) och C 443 (ca 13 x 18 cm) har framställningar av det sårade hjärtat med pinoredskapen, inramat av namnen Jesus och Maria. I A 3 finns en text bakom bilden och den är därför infogad som bortvikbar. I C 443 har den målats direkt på pergamentet i handskriften. Foto Jens Gustavsson, KB, respektive © UUB.

dor visar sig förekomma bara i ytterligare två handskrifter: C 469, C 473.²²⁵ B 70a är daterad året före C 458 (1517) och visar upp samma skriftbild som denna, dvs. Anna Germundsdotters. Men eftersom initialdekoren i B 70a har uppåtriktade vågtoppar istället för nedåtgående, är det inte troligt att samma person dekorerat både den och C 458.²²⁶ Dekoren i B 70a har vidare likheter med dekoren i T 229 och A 12. Även i A 12²²⁷ liknar emellertid skriften C 458 (Anna G), medan dekoren har utförts på samma sätt som i B 70a, T 229, Ps 12 m.fl., dvs. av Katarina Johansdotter Gudmundi.²²⁸

Den delvis snåriga genomgången av dekor och skrift ovan visar att Vadstenasystrarna inte hade specialiserade dekorationsmålare, utan att en skrivarska huvudsakligen dekorerade sin text. Det innebär att hon kunde förse texten med dekor som anspelade på innehållet, i vissa fall som en mnemoteknisk aspekt, eller infoga sina egna initialer i dekoren. På så vis kunde hon vädja om förbön.

Kombinationen av skrift- och dekanalys har visat på ytterligare möjligheter att identifiera och attribuera skrivarhänder i det komplexa materialet från Vadstena kloster. Analysen visar att det fanns grupper av skrivarskor som arbetade med samma bokverk, men att de i princip ändå illuminerade de egna textavsnitten. Undantagen är få. En skrivande nunna kunde därför infoga dekorelement som understödde textinnehållet. Det innebär att t.ex. de hjärtan som förekommer i marginaldekorerna kan vara en medveten anspelning på Kristi och jungfru Marias kärleksgärning. De kan då fungera på samma betydelsebärande sätt som detaljerna i vissa av broderierna, ett bildbruk som vi återkommer till i nästa kapitel. Några av skrivarskorna var förvisso mer drivna när det gällde skrift än dekor, och tvärtom, men den estetiska kvalitetsaspekten förefaller inte ha varit prioriterad. De böcker som systrarna tillverkade var till för att användas i deras dagliga andaktsliv, och i likhet med övrig verksamhet till för att främja den eviga saligheten och inte den estetiska njutningen.

M-rankor och hjärtan

Ytterligare en klart identifierbar dekorgrupp i Vadstenamaterialet är några handskrifter där marginalstavarna utgörs av m-formade bågar som staplas på varandra i rader. Handskrifterna kommer från både systrarnas och brödernas boksamling och spänner över en så pass lång tid, att de inte kan förknippas med en enskild person. Den äldsta av handskrifterna som visar denna dekor skrevs av broder Thorke Elofsson (1467–1513) när han var utsänd till Norge för att bistå det birgittinska

²²⁵ Den förvisso snarlika C 469 kan dateras till 1508–1526, men det finns skillnader i skriftbilden mellan C 469 och t.ex. A 1 som gör det svårt att attribuera dem till samma skrivarska.

²²⁶ https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=-3033&searchType=TEXT&query=B+70a&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22B+70a%22%7D%5D%5D&aqe=%5B%5D&af=%5B%22ARCHIVE_ORG_ID_facet%3A13%22%5D&cpid=alvin-record%3A12532&c=3#alvin-record%3A12532

²²⁷ KB A 12 se <https://www.manuscripta.se/ms/100211>.

²²⁸ Skriften i Linköpingshandskriften T 229 liknar i hög grad Anna Germundsdotters (C 458), men en intressant skillnad är att de så kallade tironiska sjuorna (ett ”och”-tecken) i T 229 inte är utförda på samma sätt som i C 458.

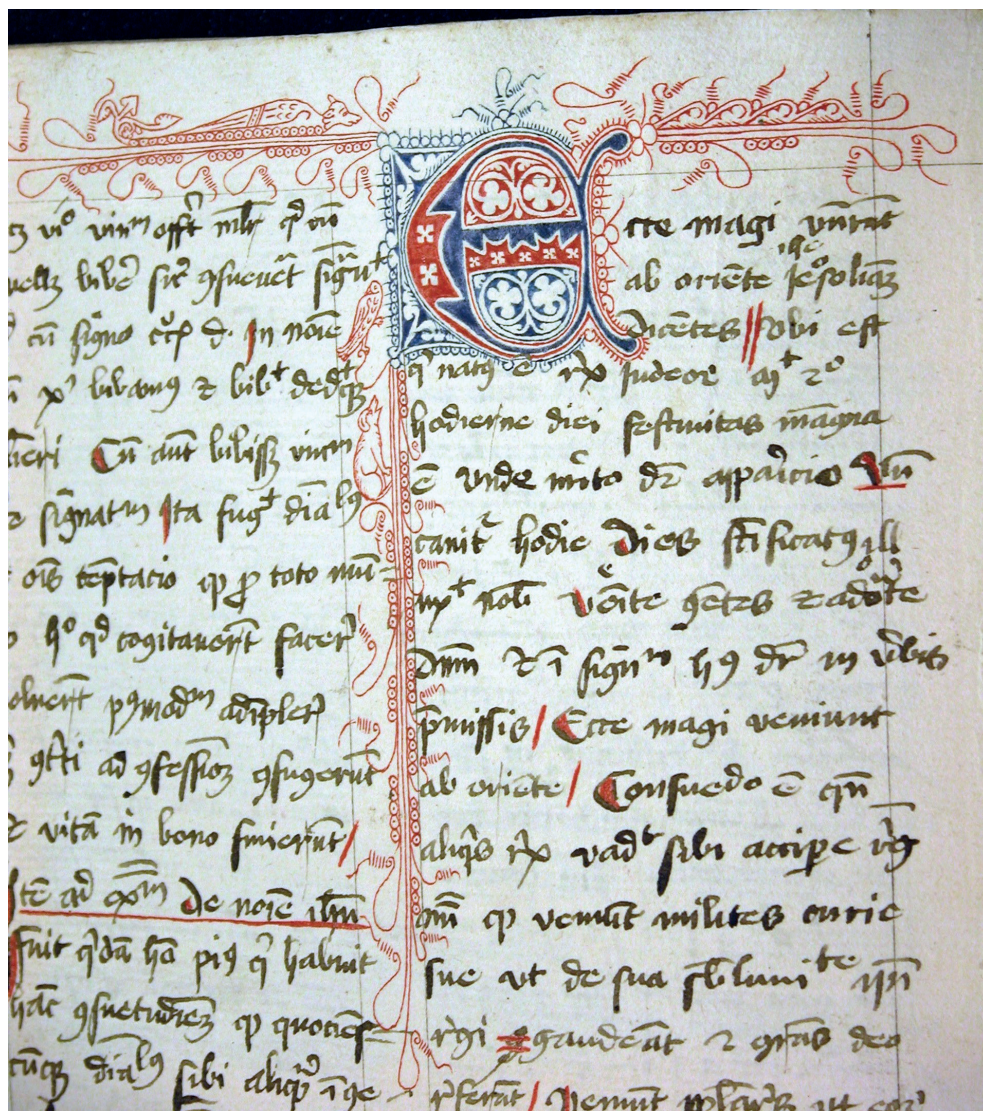

Bild 23. Detalj ur den predikohandskrift (av Johannes Herolt Discipulus) som kopierades av Thorkel Elofsson under hans vistelse i det norska birgittinklostret Munkaliv på 1470-talet. Texten ligger ibland ovanpå dekoren, vilket visar att den löpande texten är skriven efter att dekoren har utförts. Marginaldekorens långa röda stavar pryds av m-formade krokar. UUB C 278 f 68v. © UUB.

klostret Munkaliv i Bergen åren 1467–71.²²⁹ Han skrev där C 278 med predikningar av Johannes Herolt. (Bild 23.) Den införlivades sedan i brödernas bibliotek med signum *C V xvi*. Handskriften är både daterad och lokaliserad i Norge av broder Thorkel på folio 364r.²³⁰ Texten är så väl anpassad till dekoren att den förefaller ha varit förberedd för att fyllas med just denna predikosamling. An-

²²⁹ Klostret brändes i en konflikt mellan staden och Hansan 1455 och klosterfolket tog sin tillflykt till cisterciensklostret på Huvudöya utanför Oslo fram till 1478, då man flyttade tillbaka till Bergen.

²³⁰ MHUU bd 3 1990 s 273.

fangerna passar utmärkt väl ihop med textflödet. Normalt sett skrev man texten först och sedan gjordes bokmåleriet på de ytor som reserverats för det. Eftersom skriftens bruna bläck på ett flertal ställen har skrivits ovanpå dekoren har en omvänd produktionsgång praktiserats i detta fall. Måleriet är utfört med tunna säkra linjer av en rutinerad bokmålare, kanske till och med från ett tidigare sekel. Den något gammalmodiga stilen på bokmåleriet skulle kunna ha sin förklaring i att en äldre förberedd handskrift fanns att tillgå för just denna text. Munkaliv hade en förhistoria som benediktinkloster innan det konverterades till birgittinkloster 1426. I marginalerna i C 278 finns långa rankor som har formen av minuskel-m som staplats över varandra. Det är denna egenhet som sedan dyker upp i andra Vadstenahandskrifter. Torkels C 278 är alltså den äldsta av dem, skapad mellan 1467 och 1471,²³¹ medan den yngsta tycks vara en *Cantus sororum*-handskrift som två norska nunnor tog med sig till Vadstena när de 1531 flydde undan den norska reformationen, den tidigare nämnda C 448.²³² Ytterligare handskrifter av varierande innehåll men med snarlik dekor är A 32 (*Revelationes* bok V–VIII, bild 25), C 161 (tre teologiska texter),²³³ C 456 (psalterium), C 471 (bönbok), C 485 (korkbok) och E 9068 (bönbok). Det finns också några tidiga tryckta böcker från Vadstena som har försetts med samma dekortyp, inkunablerna UUB Ink 33: 38 (Bibel, tryckt 1479), Ink 33: 76 (Thomas Aquino, tryckt i Venedig 1480), Ink 33: 122 (Ambrosius de Cora, tryckt 1474?)²³⁴. (Bild 24.) De tryckta böckerna har förvärvats från andra länder och med stor sannolikhet dekorerats inom klostrets murar. Detta gäller sannolikt även C 161 och A 32 som har signum från brödernas bibliotek (signum *Cv*^{us} resp. *E 2° I^{us}*). C 161 är enligt folio 35v tillverkad i Konstanz och förvärvades möjligen av bröderna i samband med konsiliet där 1414–18. A 32 är svårare att datera, men hör

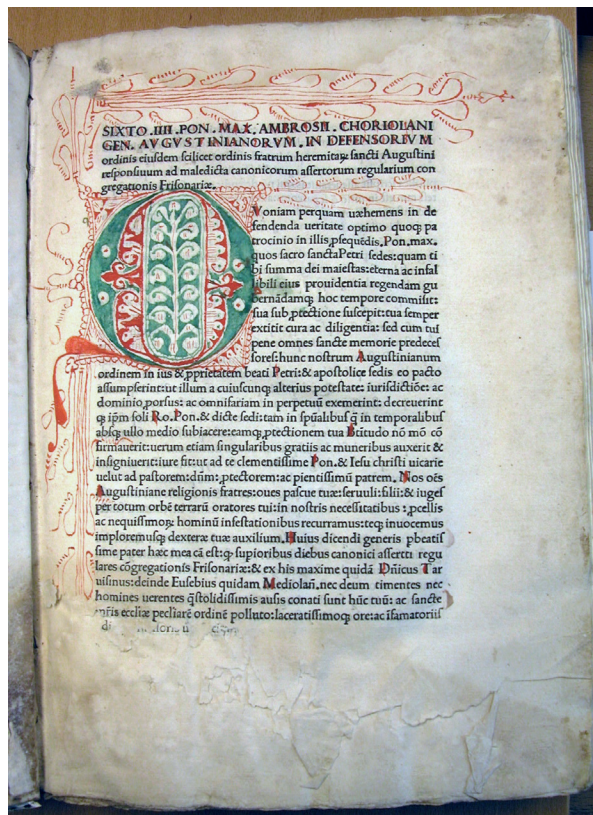

Bild 24. Första sidan ur en inkunabel från Vadstenabrödernas bibliotek. Den långa titeln lyder Defensorium ordinis eiusdem scilicet ordinis fratrum heremitar sancti Augustini responsium ad maledicta canonicorum assertorum regularium congregationis Frisonariae. Den är tryckt i Rom 1482 men har fått dekoren utförd i Vadstena. Samma typ av m-formad dekor som i UUB C 278. UUB Ink 33:122 (ca 27 x 38 cm). © UUB.

²³¹ MHUU bd 3 1990 s 273.

²³² https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=-4948&searchType=EXTENDED&query=C+448&caq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+448%22%7D%5D%5D&caq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A116080&c=2#alvin-record%3A116080.

²³³ Mattaeus de Cracovica, Petrus de Alliaco, Gilbertus Minorita: *Distinctio passionis per horas, Dialogus rationis et conscientiae de crebra communione, Meditationes super septem psalmos paenitentiales, Summa de vitiis et virtutibus*.

²³⁴ Fredriksson 1996 s 45, 63.

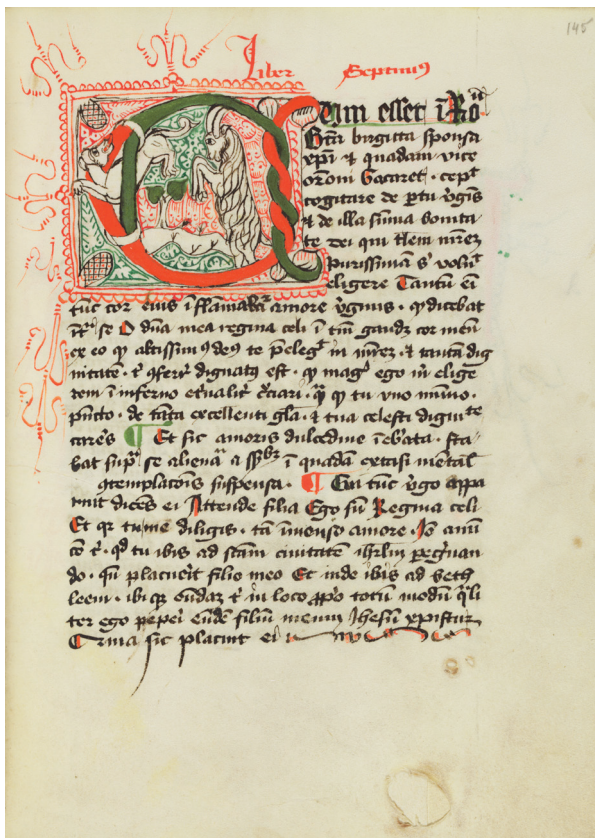

Bild 25. En initial med en hund och en bock inleder bok sju i Birgittas Himmelska Uppenbarelser. Initialen är en av få figurativa framställningar i klostrets handskrifter. Runt den historierade initialen skjuter det ut m-formade rankor i de intilliggande marginalerna. KB A 32 f. 145r (beskuren).

Foto Jens Gustavsson, KB.

hemma i 1400-talets Vadstenaproduktion. (Bild 25.) Bönböckerna (C 471, E 9098), psalteriet (C 456) och korboken (C 485) med den aktuella dekoren både tillverkades och användes i nunnornas del av klostret, men är svåra att datera exaktare än till sent 1400-tal/tidigt 1500-tal. Christina Hansdotter (Brask) har medverkat som skrifterska i C 456 (folio 51–143), men inte utfört dekoren. Övriga skrivare i C 456 är inte identifierade och inte heller skrivarskorna i C 471, C 485 och E 9068, trots att så många som nio olika händer kan spåras i den sistnämnda. Stilistiskt sett ligger dekoren i den norska *Cantus sororum* C 448 närmast Thorkel Elofssons C 278, men bönboken är mindre stringent utförd. Båda dessa verk med norsk anknytning kombinerar dessutom kursiv stil med bokmåleriet, vilket är ovanligt.

Betydligt prydligare skrivna än broder Thorkels bok är C 471, C 456 och delar av E 9068. E 9068 och C 456 har samma dekormålare, men inte samma skrivare. C 456 har sannolikt kopierats av tre olika skrivarskor, varav den ena alltså är Christina Hansdotter (Brask) (f. 51–143).²³⁵ Den första handen i C 456 (f. 1r–47v) påträffas även i C 471 (f. 21r–30v, 159r–182v) och C 485 (f. 1r–42v). Skrivarskan som verkade i både C 456, C 471 och C 485 använde en m-formad dekor som jämfört med de andra har ett något skirare

utförande med mer luftighet och mindre tätt mellan m:en. Samma karaktär i dekoren har också en tryckt bibel från Vadstenabiblioteket, den nyssnämnda Uppsalainkunabeln Ink 33:38.²³⁶ Betydligt mer tätt dekorerade av m-formade marginalstavar är A 32, C 161 och bönboken E 9068.²³⁷ Det är också på de boksidor som den tredje handen har skrivit som de m-formade marginaldekorerna förekommer.²³⁸ Visserligen har Christina Hansdotter (Brask) varit inblandad i kopieringen av några av handskrifterna med den aktuella m-dekoren, men spåren leder inte till henne. Hon har som nämnts en annan stil. Den som målade den skira dekoren vid anfangen på

²³⁵ C 456: I 1r–47r, II 47r–50v, III 51r–143r. Hand I samma som C 471 hand II.

²³⁶ Förvärvat mellan 1490 och 1531, Fredriksson 1996 s 55. Tryckt i Nürnberg 1479 enligt Libris. Bibliotekssignum ej känt.

²³⁷ E 9068 Hand I folio 1r–5v, 14r–28r, 29r–30r, 73r–83v, 88r–99v, 116r–117r. Kanske är det samma skrifvarhand som hand A 3: III, Berlin Theol lat 71: II, C 456: I, och antingen hand II eller VI i Gießen 881? Ingela Hedström har enligt muntlig uppgift 2018 en annan attribuering och anser att skrivare A3: III = A 82, men inte identisk med E 9068: I.

²³⁸ Folio 3r, 29r, 88r och 117r.

folio 32r i E 9068 har istället en stil som påminner om C 452 och Lund Mh 21, men ändå utförd mindre stringent och dessutom betydligt senare än de.²³⁹ Ytterligt proffsig dekor och skrift har *Cantus sororum* C 444 och delar av C 442. De har m-former i några av marginalerna, men blommor inte alls ut i långa slingor som exempelvis i A 32, C 456 och E 9068. Eftersom Christina Hansdotter (Brask) är den andra handen verksam i C 442 kan den åtminstone dateras till hennes långa professtid, 1459–1520.

Samma täta karaktär på marginaldekoren med minuskel-m som i A 32 m.fl. ses också i ett par av de ovan nämnda tryckta böckerna från Vadstenabrodernas samling, Ink 33:76 och Ink 33:122 (bild 24), tryckta 1474 respektive 1482.²⁴⁰ Hur snart därefter som de kan ha införlivats i klostrets bibliotek är oklart, men det kan ha skett inom bara några år, eftersom flera av bröderna var ute på bland annat Romresor under denna period.²⁴¹ Att Revelationeshandskriften A 32 härstammar från brödernas bibliotek visar alltså dess bibliotekssignum, och att detta dessutom är treställigt tyder enligt latinisten Anna Fredriksson på att den förvärvades under senare delen av 1400-talet.²⁴² Till skillnad från A 32 har C 161 som sagt inte skrivits i klostret utan inköpts i Tyskland redan i början av 1400-talet.²⁴³ Dekoren ger emellertid intryck av att huvudsakligen vara senare tillagd. Det röda bläcket som använts i anfanger och marginalrankor är inte av samma nyans, vilket de oftast är när de är utförda samtidigt. Den omgivande ”bubbeldekoren” är i en rödare nyans, mer i överensstämmelse med marginalrankan. På flera ställen i handskriften kan man se att marginaldekoren och ”bubblorna” som omger de gröna eller röda lombarderna krockar med anfangerernas form och stundtals ligger den tydligt ovanpå textens bläck. Inramningen av den inledande B-initialen på folio 1r har även fått anpassas efter utrymmet. Utrymmesbristen gör att det saknas ”bubblor” undertill. Det verkar således som om den ursprungliga dekoren kompletterats i ett senare skede.

De m-formade marginalrankorna skulle kunna vara en rent estetisk preferens som några av skriptoriets medarbetare valt att favorisera, kanske under en begränsad period. Det är emellertid inte en dekor som kan knytas till bara en specifik skrivare. Dateringen av handskrifterna och böckerna visar att det handlar om flera decennier kring sekelskiftet 1500, inte bara en kort period. Att man väljer att dekorera även inköpta handskrifter och böcker med m-dekoren säger kanske också något om värderingen av utformningen?

²³⁹ Lund Mh 21 skrevs av Vadstenabroder Johnnes Johannesson, verksam i klostret 1416–46. Samma stil har C 452, skriven delvis av samme broder som Lundhandskriften, men dekoren i C 452 är placerad på folio 25r-72v, dvs. den del som skrevs av den annan skrivare, inte Johnnes. MHUU bd 5 1992 s 142.

²⁴⁰ UUB Ink 33:76 Thomas Aquino *De veritate catholicae fidei contra errores infidelium sive Summa catholicae fidei*. Tryckt i Strassburg 1474. Attribueras till Vadstena, bibliotekssignum ej känt. Ink 33:122 Ambrosius de Cora *Defensorum ordinis heremitarum S Augustini*. Tryckt i Rom 1482. Förvärvat i Vadstena 1490–1531, Fredriksson 1996 s 55. Vadstenasignum: F 3° 12us. Tillhörde Filip Ingmarsson.

²⁴¹ Bröder anlände hem till Vadstena från bl.a. Rom 1488 enligt DV 879, och 1506 enligt DV 982. Fler resor till Rom nämns i diariet under 1500-talet.

²⁴² Fredriksson 1997 s 20.

²⁴³ Inskrift på folio 35v daterar den till 1417.

Bild 26a–c. Mässhakskorset pryds av nio stora Mariamonogram längs stammen och med Kristusmonogram (IHS) på korsarmarna. Korset kantas av ett centimeterbrett fd blått sidenband med invävda rosor och minuskel-m av guldtråd. Skara domkyrka, Vgm Inv. nr 1500. Bild a (t.v.) visar helheten, bild b (ovan) Mariamonogram i detalj samt c (t.h.) en detalj av kantbandets m och rosor. © Västergötlands museum.

Det finns en textil parallell till handskrifternas m-formade marginalrankor på ett mässhakekors och en besättningsbård (s.k. parura) från Vadstena. Bården finns nu i Vadstena klostermuseum och korset tillhör Skara domkyrka (nu i Västergötlands museum). (Bild 26.) De broderade föremålen tillverkades av Vadstenanunnorna inom samma tidsperiod som de m-formade marginaldekorerna i handskrifterna skapades. Längs med mässhakskorsets hela stam finns nio stora Mariamonogram, och på vardera av de båda korsarmarna ses ett Kristusmonogram (IHS).²⁴⁴ Monogrammen är infogade in en slingrande vinranka och längst upp finns en liten vapensköld. Vapnet kan enligt Estham troligen hänföras till Skarakaniken Magnus Ambjörnsson, vars syster Ingrid/Ingegärd förmodas ha ägt den tidigare diskuterade bönboken A 43.²⁴⁵ Runt kanten på mässhakskorset och på den högra sidan av besättningsbården sitter ett centimeterbrett vävt band som dekorerats av minuskel-m omväxlande med sexud-

²⁴⁴ Mariamonogrammet finns även på undersidan av foten på en kalk Maribo domkyrka (Dk), se https://www.wikiwand.com/no/Maribo_domkirke#/Inventar.

²⁴⁵ Estham 1991 s 44–47, densamma 1986 s 379–80. Släkten Store har blå botten och silverstjärna/sparre, men Drake av Ingtorp har guld mot blå botten. Färgerna syns inte i reproduktionerna.

diga rosor. Rosorna och m:en är av guldtråd mot blå sidenbotten. Det finns således en tydlig anspelning på jungfru Maria i detta mässhakekors. Det är till och med så att Maria-tematiken nästan är mer påfallande än Kristusreferenserna, trots att det är ett kors. Med tanke på den starka Mariaspiritualitet som genuint präglar Birgittinorden är referenser till jungfru Maria ett givet inslag även i det visuella materialet. Referenser till Maria kan uppfattas i många olika former. Hon är t.ex. rosen, liljan, pärlan, havets stjärna, enhörningsfångaren och så vidare. Alla dessa anspelningar finns i Vadstenasystrarnas bokliga och textila arv. Att, på samma sätt som i kantbandet, skriva minuskel-m som Mariareferenser i böckernas marginaler, ligger nära till hands. Jungfru Maria var systrarnas förebild i Kristusefterföljelsen. De gick i hennes fotspår och allt de gjorde inramades och förevisades av henne: tideböernas olika dagliga teman, Marias vandring i spåren efter Kristi passionsvandring, Marias tilltal till Birgitta i Uppenbarelserna, allt präglades av jungfru Maria.²⁴⁶ Ibland består referenserna av bara ett M, ibland av Mariamonogram och andra gånger av bokstavscombinationer som anspelar på exempelvis bönen *Ave Maria* eller både Maria och Birgitta.²⁴⁷

I några fall ledsagas handskrifternas m-dekorer av hjärtformade hängen. I Christina Hansdotters (Brask) initialer är det stundtals ett hjärta som formar avslutningen nedtill på initialdekoren, som exempelvis i bönboken E 9068. (Bild 27.) Detta hjärttema i kombination med Mariaanspelningarna går att se på flera håll i Vadstena-materialet. Ett par broderier från dotterklostret i Nådendal (Finland) är översållade av Maria-referenser, bland annat hjärtan.²⁴⁸ Ursprunget till denna koppling mellan Maria och hjärtat visar också på en koppling till Kristi lidande. Marias kärlek till sonen skulle förvisso kunna symboliseras av ett hjärta, men i det teologiska sammanhanget syftar hjärtat också på den ömsesidiga djupa kärleken mellan Maria och Kristus. Några av hjärtana innehåller också Kristi sår, som i C 443 (bild 22b), vilket ger en koppling mellan Marias lidande inför sonens lidande, ”hans hjärta var mitt hjärta” som Maria vittnar om för Birgitta i Uppenbarelserna.²⁴⁹ Därför flankeras bilden av Marias sju smärtor i A 1 (bild 21) av ett sårat hjärta i marginalen mittemot och därför kan även inskriften inuti hjärtat, *fons amoris*, syfta på både Marias kärlek och den självutlämnande Kristuskärleken, samt Guds kärlek till människorna när han sände sin son att dö för världen. Både minuskel-m:en och de små hjärtana i

²⁴⁶ Se Hårdelin, Alf, *I Kristi och Marias spår: om stationsandakter i Vadstena kloster: textutgåvor och analyser*, Runica et mediævalia, Stockholm, 2003.

²⁴⁷ En del tolkningar av infogade initialer som syftande på brodöser/skriverskor är troligen felaktigt uppfattade referenser till Maria, se diskussion hos Räsänen 2013 s 109–135 (isht s 129ff).

²⁴⁸ De förvaras i Nationalmuseet i Helsingfors. Bild se t.ex. https://stor.systeemi.net/thumbnaill.php?pic=uimgc/img_5423664_ee5b08c29d93b19669c74148faa92866.jpg&w=1024&sq=Y&cb=Y, https://www.google.com/search?client=firefox-b-ab&biw=1530&bih=829&tbm=isch&sa=1&ei=ivoIXI2ICsWMMgXVi4SwBQ&q=n%C3%A5dendal+broderi&coq=n%C3%A5dendal+broderi&gs_l=img.3...14515.17451..18796...0.0..0.51.639.16.....0...1..gws-wiz-img.....0j0i67j0i5i30j0i30j0i24.yoszY7WjFUM.

²⁴⁹ Sahlén, Claire, ”His heart was my heart.’ Birgitta of Sweden’s devotion to the heart of Mary”, *Heliga Birgitta – budskapet och förebilden. Föredrag vid jubileumssymposiet i Vadstena 3–7 oktober 1991*, KVHAA, Konferenser 28, red. Alf Hårdelin, Mereth Lindgren, Stockholm 1993 s 213–227.

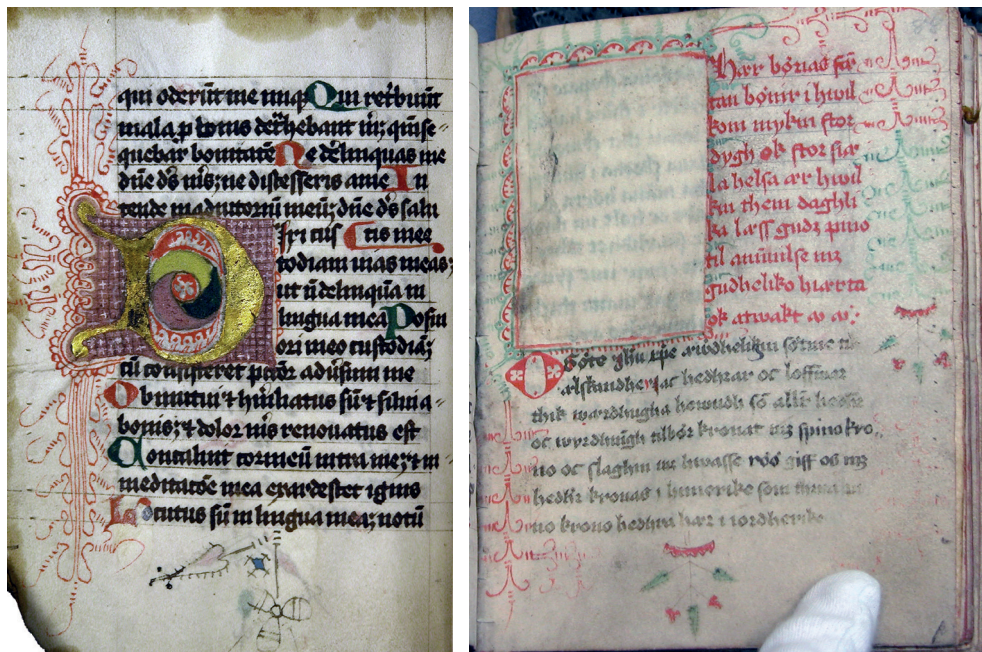

Bild 27. Två bönboksexempel från Vadstena på m-formade marginalrankor med hjärtformade hängen och stora initialer med rutiga fonder. A) UUB C 456 f 43v, B) RAE 9068 f 88r. © UUB och förf.

marginalerna kan placeras in i den marianskt djupt präglade birgittinska fromheten. Att tolka dem som enbart dekorativa inslag, vore att förringa dem.²⁵⁰

Förutom de m-formade marginalerna har Uppenbarelsehandskriften A 32 ytterligare ett intressant inslag av bokmåleri, som är mycket ovanligt i Vadstenahandskrifterna. (Bild 25.) På folio 145r har den inledande bokstaven C utformats som en historierad initial. Det innebär att den har en figurativ framställning och inte enbart en dekorativ utformning. Det är en av mycket få figurativa initialer i Vadstenamaterialet överhuvudtaget. Den nio rader höga initialen inleder bok 7 av Birgittas Uppenbarelser, med orden "Cum esset..." I det röd-gröna C:et reser sig en raggig bock på bakbenen, jagande en vit hund som trasslat in sig i bokstavens vänstersida. I bakgrunden skymtar ett träd och lite markvegetation, och i de båda vänstra hörnsvicklarna ses kott-imiterande mönster.²⁵¹ Bokens signum (*E 2° 1us*) avslöjar att den hört till brödernas boksamling men frågan om den är utförd av systrarna eller bröderna får lämnas öppen tills vidare.

²⁵⁰ Sandgren, Eva Lq, "Hearts of Love and Pain: Images for Devotion in Vadstena Abbey", *Words and matter: the Virgin Mary in late medieval and early modern parish life*, eds. J. Carlquist, V. Langum, Runica et Mediaevalia, Stockholm 2015.

²⁵¹ På folio 32r och 213r finns 6–7 rader höga dekorerade initialer i samma stil och kulörer.

Miniatyrer och bildprogram i Vadstenahandskrifterna

Uppenbarelsehandskriften A 32 är således en för klostret unik bevarad inhemsk produkt med sin figurativa initial. (Bild 25.) Figurmåleri är överhuvudtaget ett begränsat fenomen i de handskrifter som tillverkats i Vadstena.²⁵² Antalet bevarade miniatyrer som målats direkt på pergamentet är ytterst få. Det förefaller som om man i Vadstenaskriptoriet företrädesvis limmat in eller sytt fast bilder i sina böcker istället för att måla dem direkt på pergamentet. Det finns endast ett fåtal undantag, som bönboken A 36 med en miniatyr av Nådastolen, Gregoriusmässan i Berlin Theol oct 71,²⁵³ Kristi sidosår med passionsredskap i A 80 (bild 15), den emblematiske bilden av det sårade hjärtat i C 443 (bild 22b) samt på fem ställen i bönboken C 68.²⁵⁴ Madonnabilden i A 43 f. 4v är däremot så noggrant fastklistrad att den kan förefalla målade direkt på baksidan, men i ena hörnet avslöjar limsläppet att det också är en inklistrad miniatyr, om än handmålade.²⁵⁵ Likaledes är den handmålade Gregoriusmässan i C 420 inklistrad i missalet. (Bild 46 nedan.)²⁵⁶

Att döma av de bevarade miniatyrerna och spåren efter några av de förlorade, använde systrarna gärna kolorerade tryck, träsnitt, som man importerat företrädesvis från Tyskland och Nederländerna. Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok (A 43) är en mycket tydlig företrädare för detta med fem av sina sex bevarade miniatyrer av utländsk proveniens.²⁵⁷ Tryckta bilder har ingått även i A 1, A 3, A 12, C 12 och C 68. I de allra flesta fall har de infogade bilderna tyvärr gått förlorade. Miniaturer som varit inklistrade har stundom avlägsnats helt och hållet och vad som finns kvar är limresterna och den handmålade ramen som omgett bilden. Att de i så stor utsträckning har försvunnit beror mestadels inte på att man använt dåligt lim, utan att någon senare avsiktligt avlägsnat dem. Ibland har även hela boksidor eller delar därav blivit utskurna och idag ser man bara ett hål i pergamentet eller resterna av en boksida i inre marginalen bredvid bindningen. Spåren av miniatyrerna vittnar om att det inte varit helt lätt att få dem att släppa från baksidan. Det finns också exempel på att bilder varit fastsydda i pergamentet med tråd, och därför försvunnit när tråden brustit. Kvar finns då raderna av nålhål i pergamentet.²⁵⁸ Nålhålen kan ibland härstamma från förlorade illuminationsskyddande ”silkesgardiner”, om de är placerade i närheten av en illumination och längs med boksidans marginal. Men

²⁵² I brödernas bibliotek fanns däremot ett antal illuminerade verk som tillverkats utomlands, se kapitel 3 nedan.

²⁵³ https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN859357414&PHYSID=PHYS_0256&DMDID=DMDLOG_0033&view=overview-toc [2020-06-10] eller betaversionen https://digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN859357414&PHYSID=PHYS_0256&DMDID=DMDLOG_0033 [2020-06-10].

²⁵⁴ Nålhål efter stygn i kanten av förlorade bilder i C 68 se folio 49, 50, 86, 145, 146 och 148.

²⁵⁵ Bild se <https://www.manuscripta.se/ms/100223>.

²⁵⁶ Bild se <http://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0024&cpid=alvin-record%3A193383&dswid=1843>. En framställning av samma motiv ingår även på folio 123v i Vadstenabönboken i Berlin, se fotnot 105 ovan.

²⁵⁷ Braaten 2006 s 52–54.

²⁵⁸ T.ex. i KB ms Rålamb 4 in 8° folio 27.

det finns alltså exempel på att synålshålen istället löper runt hela bildens utrymme, vilket betyder att den varit fastsydd.²⁵⁹ Exempel på förlorade inklistrade bilder möter på ett flertal sidor i Birgitta Andersdotters bönbok (A 80) medan det i Gävlebönbooken är flera initialer som skurits bort, samt ett helt blad.²⁶⁰

Tack vare att de flesta av de förlorade bilderna lämnat tydliga fysiska spår efter sig kan man inte bara se var i böckerna bilderna en gång varit infogade utan också utläsa vid vilka texter de placerats. Det visar sig också att det är många av nunnornas bönböcker som haft mer eller mindre omfattande bildprogram. (Se bilaga 2.) Vissa har haft enstaka bilder och andra har haft ett tiotal eller fler. De tre stora handskrifterna A 1, A 2 och A 3 har haft begränsade bildprogram men har ändå förlorat fyra bilder sammanlagt.²⁶¹ Bönboken A 12 förefaller komplett med sina tre inklistrade tryckta bilder medan A 36, C 443 och Berlin Theol lat 71 har vardera kvar en av sina två miniatyrer. A 81 och E 9068 har spår av tre miniatyrer var. Gießen 881 tycks ha haft två eller tre miniatyrer. A 80 och C 12 uppvisar betydligt mer omfattande bildprogram som gått förlorade medan A 43 har kvar sju av nio ursprungliga miniatyrer²⁶² och C 68 har kvar sju av de ursprungligen sjutton miniatyrerna.²⁶³

Bildprogrammen i nunnornas bönböcker

Den av Christina Hansdotter (Brask) skrivna tideboken C 12 har tre bevarade små träsnitt och det finns spår av inklistrade bilder på ytterligare åtta platser i boken.²⁶⁴ Flera av dessa små bilder är inklistrade i marginalerna och alla utom en saknar handmålade ramar, till skillnad från de flesta av de större bilderna där ofta ramrester finns kvar. På folio 1v (bild 16) finns tydliga spår av miniatyrnramen och på folio 131v är till och med ett pappershorn av bilden kvar, en fortsättning på den röd/vita dekor som omgett bilden. Även på folio 163v finns ett par mycket små rester kvar från bildens ram som visar att det varit en tryckt bild.²⁶⁵

De bevarade bilderna i C 12 visar Katarina av Vadstena (f. 117r), Gregoriusmässa (f. 150v) samt en Pietá (f. 152r).²⁶⁶ Ett par av de förlorade miniatyrerna har varit helsidesbilder (f. 1v, 131v) medan andra haft betydligt mindre format. Fem bilder, bl.a. Katarinabilden och Gregoriusmässan, har mandelform och är 4 cm höga och

²⁵⁹ Ett par exempel ses i bönboken C 68 f. 111v, 144v. Ursula Weekes diskuterar en birgittinsk bönbok med isyddas bilder från Birgittinklostret Marienwater (London, British Library ms Add. 14042 f. 61v.) i *Early engravers and their public* 2004 s 167–185. Se enklare exempel i Rudy, Kathryn *Postcards on parchment* Yale Univ. Press, New Haven 2015 fig. 239.

²⁶⁰ Inga bildförluster i C 475, AM 422, Gießen- eller Rålamb-handskrifterna noterade enligt Hedströms katalog 2009.

²⁶¹ KB A 1 folio 214v, A 2 folio 106v, A 3 folio 80v (två bilder).

²⁶² Braaten 2006 s 31.

²⁶³ Sandgren 2014 s 25.

²⁶⁴ Personliga initialer, *c b*, för Christina Hansdotter Brask ses på folio 2r, 52r, 142r och 172r. Tunn rosa guldgrund i C 12. Spår av förlorade bilder på folio 1v, 94r, 116r, 121v, 131v, 163v, 186r. Bildprogrammet i C 12 är publicerat i Sandgren "Christina Hansdotter Brask" 2017. Se även <https://www.manuscripta.se/ms/100406>.

²⁶⁵ Handskriften är tyvärr inte digitaliserad ännu.

²⁶⁶ Sandgren "Christina Hansdotter Brask" 2017 s 157, fig. 5, 7, 8.

2,7 cm breda.²⁶⁷ Pietåbilden är däremot femkantig och endast 3,4 cm hög. (Bild 28.) Vilka övriga motiv som troligen prytt bönboken går till stor del att lista ut med hjälp av de bönetexter som står att läsa vid bilderna. (Se bilaga 4.) Den saknade ovala bilden på folio 48r inledde S Annas tidegärd och har gissningsvis prytt av motivet Anna själv tredje. Förutom S Katarina av Vadstena så har även en oval bild av den heliga Birgitta hört till utsmyckningen (f. 116r), lämpligt placerad strax före dottern Katarina (f. 117r). Jungfru Maria har sannolikt prytt bilden på folio 94r där *salutationes* börjar: "Jag hälsar dig jungfru Maria..." Med tanke på textens fortsättning är det rimligt att en Bebådelsescen varit aktuell.²⁶⁸ Ytterligare en scen med jungfru Maria fanns på folio 163v, i anslutning till Marie sju fröjder. Intill bönen inför Veronikas svetteduk på folio 121v passar en bild av Kristi ansikte naturligtvis bäst, en så kallad Veronikabild. Tyvärr har ingen sådan bevarats från Vadstena kloster, men åtskilliga tryckta och handmålade sådana finns från andra håll.²⁶⁹ På folio 132r börjar Birgittas femton böner inför Jesu Kristi lidande (*Quindecim orationes*), vilken passar att illustrera med antingen en Smärtoman, *Arma Christi* eller en Kalvariescen på den motstående bildsidan, folio 131v. Bönen som börjar på folio 185v ställs till Jesu heliga namn, varför ett Kristusmonogram passar bäst in på folio 186r, kanske av samma utformning som träsnittet på folio 89v i Ingegerd Ambjörnsdotters nämnda bönbok (A 43).²⁷⁰ Vad som framställts på inledningsbilden på folio 1v är svårare att svara på. Texten är Helga trefaldighets tidegärd, en vanlig text i bönböckerna. Naturligtvis kan en trenighetsframställning i form av en Nådastol passa bra, som i A 36,²⁷¹ men det finns även andra möjligheter.

Trots att den lilla bönboken C 68 möjligen kan ha tillverkats utanför klostret, finns det goda skäl att betrakta den som en Vadstenahandskrift.²⁷² Den har tro-

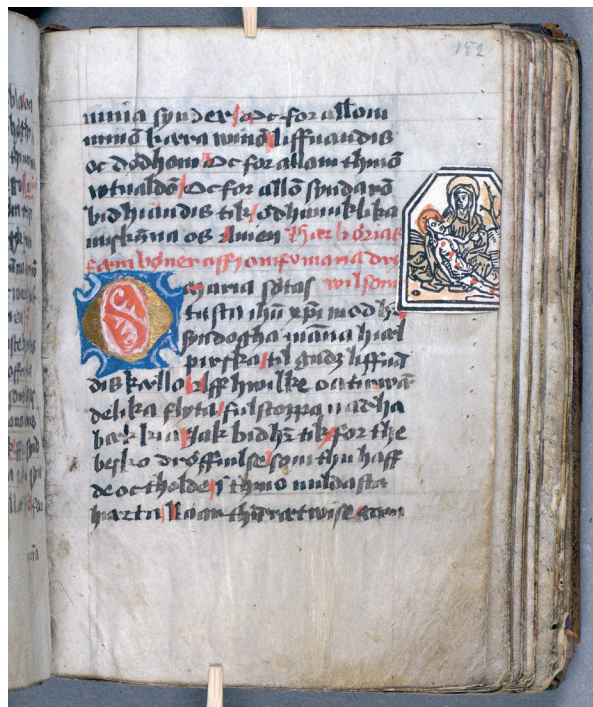

Bild 28. Boksidan fol. 152r i bönboken UUB C 12 visar Pietå i ett kolorerat träsnitt på papper, inlimmat i den yttre marginalen och senare beskuren. Mått ca 11,5 x 15,5 cm. © UUB.

²⁶⁷ Mandelformade bilder var placerade på folio 2r, 48r, 116, 117r, 150v.

²⁶⁸ Se Geete, Robert (red.), *Svenska böner från medeltiden* Norstedt, Stockholm, 1907–09 bön nr 123a, s 251–253.

²⁶⁹ Se Hamburger 1997 s 195, 197.

²⁷⁰ Bild se Braaten 2006 s 101 bild 3. Digital fullversion se <https://www.manuscripta.se/ms/100223>.

²⁷¹ A 36 se <https://www.manuscripta.se/ms/100220>.

²⁷² Digital fullversion se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22C+68%22%7D%5D%5D&c=7&aqe=%5B%5D&af=%5B%5D&searchType=EXTENDED&query=C+68&pid=alvin-record%3A184919&dswid=-5614#alvin-record%3A184919.

Bild 29. Smärtomannen omgiven av passionsredskapen. Passionsredskapen har placerats ut runt om boksidans text, tillsammans med Kristus framställd som smärtoman. I händerna håller han gisslet och en kalk samlar upp det flödande blodet. Till höger ses pelaren han fästes vid, till vänster Longinus lans, ättiksvampen, de fyra spikarna, hammare, tång samt en raderad skylt. Under texten ses lövklädnaden. UUB C 68 fol. 95r. © UUB.

ligen införlivats med universitetssamlingen tillsammans med de övriga Vadstenahandskrifterna. Denna bönbok har också förlorat en hel del av sin bildskatt men har kvar några bilder bl.a. i marginalerna.²⁷³ (Se bilaga 2, 4.) En av de kvarvarande bilderna ansluter i storlek till de små träsnitten i C 12 – folio 97v har ett litet kolorerat träsnitt med en Golgatascen.²⁷⁴ De populära kvinnliga helgonen Katarina av Alexandria, Barbara och Dorothea poserar i marginalerna på tre olika boksidor.²⁷⁵ S Katarina uppträder till och med två gånger, först vid Katarinas tidegård (f. 47v), och sedan i samband med en bön på folio 127r. I båda bilderna är hon utrustad med sina sedvanliga attribut: hjul, svärd och bok. S Dorothea framställs med sin blomsterkorg (f. 129r). Kvinnorna avbildas i praktfulla röd-gröna dräkter med höga kronor på huvudet och långt lockigt hår. På kinderna ses små röda rosor och de små munnarna har röda läppar. Sättet att teckna ansikten har vissa drag gemensamt med de figurer som ses i Gregoriusmässan i missalet C 420 och Berlinbönboken *Theol lat oct 71*.²⁷⁶ Samma figurteckning ses också i *Smärtomannen* omgiven av *Arma Christi* på folio 95r. (Bild 29.) Överhuvudtaget var det nu mycket slitna måleriet i C 68 en gång mycket rikligt, mestadels utfört i rött och grönt. Många av de nedhängande marginaldekoratio-

nerna, stjärnor, blommor och lockigt utformade hängen, har nöts bort. Måleriet har en utformning som genom sin sirlighet skiljer sig från merparten av de bevarade illuminationerna från Vadstena. Här finns också spår av ommålning och raderingar i måleriet.²⁷⁷ Några blad har skurits bort, samtidigt som texten blivit ifylld för att synas bättre på vissa ställen.²⁷⁸

²⁷³ Sandgren 2014 s 23–26.

²⁷⁴ Bilden (6,3 x 5,5 cm) är tryckt på papper och dess baksida är tom.

²⁷⁵ https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=617&searchType=TEXT&query=c+68&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22c+68%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&pid=alvin-record%3A184919&cc=1#alvin-record%3A184919

²⁷⁶ Bild se https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN859357414&PHYSID=PHYS_0256&DMDID=DMDLOG_0033&view=overview-toc [2020-06-10] eller betaversionen https://digital-beta.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN859357414&PHYSID=PHYS_0256&DMDID=DMDLOG_0033 [2020-06-10].

²⁷⁷ Folio 27r ommålad D-initial, raderingar av text och/eller dekor på f. 51v, 105r, 115rv, 127r, 139v, 147v, 148r.

²⁷⁸ Se Hedström 2009 s 505–506. Ett blad med delar av text bortskuret finns också efter inlagan.

Bilderna i bönboken C 68 tycks ha varit införda med hjälp av tre olika tekniker. De direkt på pergamentet handmålade bilderna är de nämnda jungfruhelgonen, Smärtomannen och ett par röda hjärtan.²⁷⁹ Lim har använts för att foga in en handfull bilder,²⁸⁰ men det finns också nålhål som tyder på att ett tiotal bilder varit fastsydda.²⁸¹ Några av de insydda bilderna har bara varit fästade längs med ena sidan, i över- eller ytterkanten av boksidorna. Placeringen av nålhålen skulle i dessa fall kunna tolkas som spår efter illuminationsskyddande ”gardiner” som i A 12 m.fl., men i C 68 finns bara spår av underliggande illuminationer på två av dessa tio ställen.²⁸² Däremot skulle det passa bra in med bilder till texten på dessa ställen, eftersom de är placerade i anslutning till nya textavsnitt eller viktiga böneteman.²⁸³ (Se bilaga 4.) Placeringen av dem på boksidan visar att några av dem skymt texten, men genom att fästa dem längs ena sidan kunde de vikas undan så att texten blev synlig. Texterna vid de tomma bildytorna tyder på att de förlorade bilderna framställt i tur och ordning: S Anna (50r),²⁸⁴ jungfru Maria (61r),²⁸⁵ passionsmotiv (89r), Veronika/Sancta facies (99r),²⁸⁶ Kristusmonogram (104r),²⁸⁷ Uppståndelsen (105r),²⁸⁸ Marie smärtor (110r eller v), Marie himmelsfärd (111v, 123v),²⁸⁹ evangelisten Johannes (130r)²⁹⁰ samt troligen en hostia eller monstrans (144v).²⁹¹ Ovanför det röda hjärtat på folio 138v finns ett svärd som utsatts för raderingsförsök. Bönen, Marie fem smärtor, handlar om de fem svärd som genomborrade Marias hjärta inför åsynen av sonens lidande.²⁹² Det röda hjärtat med fem svarta sår och fyra spikar, samt svärdet, passar väl ihop med bönen. Stilistiskt närstående till C 68 är Gregoriusmässan i det tidigare nämnda Linköpingsmissalet C 420, en motivframställning som i sin tur har en närstående parallell i Kristina Pedersdotters bönbok, Berlin Theol lat 71 (f. 123v).²⁹³

²⁷⁹ Röda hjärtan med svarta spikar ses i marginalerna på folio 138v, 140v.

²⁸⁰ Inklistrade bilder troligen på folio 99r, 105r, 111v, 115v(?), 130r, 144v.

²⁸¹ Hålen har inte med linjeringen av skrivytan att göra. Sömnadsspår i form av antingen hål eller hål med trådrester finns på f. 50, 61, 89, 99, 105, 108, 110, 111, 123 och 144.

²⁸² Spår av lim ses på folio 105r och 111v.

²⁸³ Weekes 2004 s 167–185.

²⁸⁴ Ett blad mellan 49 och 50 saknas och rubriktexten på f. 50r är ofullständig. Bladet kan ha haft en bild av S Anna.

²⁸⁵ Spår efter bild som mäter B: 2,2 cm, H:3,5 cm.

²⁸⁶ Bildytan ca 5,7 cm bred och 6,6 cm hög. Synålshål längs tre kanter.

²⁸⁷ Spåret av bilden består i en ljusare oval fläck i yttre marginalen, ca 4 cm hög.

²⁸⁸ Många nålhål ses till vänster och höger om och ett par cm under bildytan. Limmet har inte varit utspjutt över hela bildytan utan mest i kanterna och mitt på. B: 6,8 cm, H: 10,3 cm (beskuren vänster). På bildytan finns raderad text där ordet syster nämns två gånger.

²⁸⁹ Folio 111v har många synålshål och en liten röd trådrester kring bildytan, H: 6,5 cm, B: ca 4,8 cm (limspår och synålshål stämmer inte i bredd). En skugga som av en bildyta med grönt inslag ses även i marginalen på f. 115v.

²⁹⁰ Det är mycket tydliga limspår efter bildens asymmetriska form, B: 2,5–5,5 cm, H: 11,4 cm.

²⁹¹ B: 2,5 cm, H: 3 cm.

²⁹² MHUU bd 2 s 51, Hedström 2009 s 513.

²⁹³ https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN859357414&PHYSID=PHYS_0256&DMDID=DMDLOG_0033&view=overview-toc. Se även Hedström 2009 s 220, bild 130.

Bild 30. I några av bönböckerna avtecknar sig initialernas bokstavskroppar mot olika varianter av rutiga fonder i exempelvis RA E 9068 f. 29r, UUB C 440 f. 64r och C 475 f. 75r. Detalj. Foto förf. och UUB.

Bönboken Gießen 881 har eventuellt tillhört Katarina Tyrgilsdotter som inträdde i klostret 1506.²⁹⁴ En rikt utsirad filigraninitial med en fågel inuti inleder där de sju botpsalmerna på folio 40v.²⁹⁵ Folio 72v bär tydliga spår efter en inlimmad helsidesbild som inledning till Trefaldighetstidegården. På folio 109v finns likaså spår av en förlorad bild som ackompanjerat fyra böner att läsas vid elevationen av hostian. En Gregoriusmessa eller en monstrans/ hostia skulle kunna passa som motiv i sammanhanget. Mellan folio 135v och 136r saknas troligen ytterligare en bild. Den efterföljande texten handlar här om Kristi fem sår och den föregående är bönen ”Femton böner till Kristi pina”. En framställning av Kristi fem sår, möjligen av liknande slag som i A 43 folio 105r skulle vara passande i sammanhanget.²⁹⁶

Margareta Matsdotters bönbok, E 9068, har en utformning som gör den intressant ur flera aspekter.²⁹⁷ (Bild 30.) I boken finns även flera lakuner. Initialen D saknas på folio 2v, folio 31v har spår av en inklistrad helsidesbild utan ram, på folio 73r saknas en liten miniatyr och dess ram, och på folio 88r saknas miniatyren, men ramen finns kvar. (Bild 27b.) Hedström finner spår av en ram även mellan blad 125 och 126.²⁹⁸ Det försvunna inledande D:et kan ha innehållit en framställning av Treenigheten, då det åter är Helga trefaldighets tidegård som är aktuell. Vad som kan ha funnits på det bortrivna arket vid folio 31v är svårare att säga då texten före-

²⁹⁴ Hedström 2009 s 529–541.

²⁹⁵ Hedström 2009 s 205 bild 120, exempel 6B.

²⁹⁶ Frågan är om suddigheten nederst f. 194v *möjligen* kan ha samband med en förlorad bild och/ eller om en bild var tänkt att sitta här som komplement till bönerna. Den efterföljande boksidan är felaktigt inbunden och innehåller slutet av Rosenkransbönen från f. 185v–186v.

²⁹⁷ Sandgren 2014 s 16–17.

²⁹⁸ Hedström 2009 s 518.

gås av tre ”smärre böner för syndare” och följs av en ofullständig bön som inte identifierats, efterföljd av en nattvardsbön.²⁹⁹ På folio 73r följer femton böner till Kristi pina, rubricerad ”sancte Britas böner” av en senare hand. Här är en scen ur passionsberättelsen tänkbar, men ett sådant motiv är också lämpligt för bönetemat på folio 88r. En framställning av *Arma Christi* eller en Smärtoman är tänkbara alternativ. Hedströms identifierade bildlakun mellan folio 125 och 126 placerar bilden bland helgonbönerna, mitt i Allhelgonabönen (f. 125v-127r).³⁰⁰ Något för sammanhanget särskilt passande motiv är svårt att avgränsa, förutom alla helgon.

Gävlebönboken (Vasaskolan ms 2) har haft betydligt mindre utsmyckning än de ovan nämnda bönböckerna, men där har ändå funnits bilder.³⁰¹ På ett par platser har man även skurit bort förhållandevis små initialer som knappast kan ha haft något bildinnehåll.³⁰² Lakunen mellan blad 2 och 3 uppvisar rester av en ram. Den är placerad i Trefaldighetstidegården och skulle kunna ha avbildat Treenigheten i form av t.ex. en Nådastol. Nära bindningen mellan blad 15 och 16 syns rester från ett tidigare infogat ark. Här handlar bönerna om Tomas tvivlaren respektive Kristi himmelsfärd, följt av Pingstundret.³⁰³

Även Dorotea Nilsdotters bönbok (A 81) har förlorat bilder.³⁰⁴ Kvar finns idag endast den tryckta Markusbild som pryder bakre pärmens insida. Blad 49 har troligen haft en halvsidesbild på rectosidan och en helsidesbild på versosidan. Texten är en Mariabön, vilket tyder på att versosidans helsidesminiatur framställt jungfru Maria.³⁰⁵ Halvsidesbilden på folio 62r bör ha visat Barnamorden i Betlehem eftersom bönen handlar om de oskyldiga barnamartyrerna (som tidigare gick under benämningen ”menlösa barn”). På nästa blad, folio 63r, följer bönen till Jesu fem sår, för vilket det finns passande jämförbara framställningar i A 38, A 43 och A 80 som kan ha haft en parallell i den avlägsnade bilden på folio 62v i denna handskrift.

Eftersom systrarnas tidegård, *Cantus sororum*, var en liturgisk nyskapelse fanns inte några självklara bildtraditioner att relatera till för dessa texter och i Vadstena illustrerades de heller inte. Granskningen av de övriga bönböckerna visar däremot att bildprogrammen i dem var av mycket varierande omfattning, men att de inte i något fall följer de internationella konventionerna för tideböcker med Jesu barndomssvit eller passionssvit till Marie tidegård.³⁰⁶ Inte heller finns det spår av de traditionella framställningarna vid Helga korsets och Helge Andes tidegårder eller vid döds-mässan. Genomgången av de sju bönböckerna ovan och tabellen nedan visar även att bildprogrammen i Vadstenasystrarnas bönböcker innehållit sådana motiv som

²⁹⁹ Hedström 2009 s 521.

³⁰⁰ Hedström 2009 s 526.

³⁰¹ Sandgren 2014 s 15.

³⁰² Gävle ms 2 folio 3r, 7r, 13v.

³⁰³ Hedström 2009 s 544.

³⁰⁴ Sandgren 2014 s 16.

³⁰⁵ Hedström 2009 s 467.

³⁰⁶ Om dessa bildkonventioner för medeltida tideböcker se exempelvis Sandgren *The book of hours of Johannete Ravenelle and the Parisian book illumination around 1400*, Acta Universitatis Upsalien-sis, Diss. Uppsala, 2002, eller verk av Roger S Wieck 1988 eller abbé Victor Leroquais 1927.

var populära i sin samtid och i den monastiska kontexten. Jungfru Maria och Jesu lidande upptar, givetvis, den största platsen. Därutöver märks helgonbilder, Kristusmonogram och avlatsrelaterade bilder som Sancta facies/Veronica och Gregoriusmässan. Den heliga Birgitta och hennes dotter Katarina förekommer i bilderna, men man kunde möjligen ha väntat sig ett ännu större inslag av bilder med dem, just i denna ordensinterna kontext. De flesta av bönböckerna ovan dateras till perioden efter Katarinas skrinläggning 1489, och fram till ca 1530.

Tabell 1. Tabell över motivförekomst i nunnornas bönböcker.

Motiv	Antal bilder
Anna själv tredje	4
Apokalyptisk madonna*	2
Arma Christi*	1
Bebädelsen	2
Gregoriusmässa*	2
Heliga tre konungar	1
Jesu sår*	3
Jungfru Maria	6
Korsbärandet/Passionen*	2
Korsfästelse	1
Kristusmonogram	3
Marie smärtor	2
Nådstol/ Treenighet	3
Pietà	2
Sancta Facies/Veronica*	4
S Barbara	2
S Birgitta	5
S Dorotea	1
S Hieronymus	1
S Johannes döparen	1
S Katarina av Vadstena	1
S Kristoffer	1
S Maria Magdalena	1
S Martin	1
Smärtoman	1
Helgon (exkl. Birgitta & Maria)	14
Mariamotiv	14
Passionsmotiv totalt	12

* Motivet är förknippat med avlat.

Treenighetens tidegård var uppenbarligen en viktig text för nunnorna och står som den inledande tidegården i nio av de undersökta bönböckerna (C 12, E 9068, A 38, A 81, A 82, Rålamb 4, Gießen 881, Berlin 71 och Gävle 2). I flera fall har bilderna som inlett bönboken och/eller den första tidegården gått förlorade. Inledningsmniatyrenna har ofta varit i helsidesformat och uppenbarligen haft en viktig plats som

öppningsbilder i flera bönböcker.³⁰⁷ Placeringen innebär också att de i likhet med inledningsbilden i A 80 inte nödvändigtvis haft någon koppling till just den text som följer direkt efter bilden. Istället är det snarast en fristående andaktsbild som möter läsaren som öppnar sin bönbok. Den inledande bilden kunde därför fungera oberoende av texterna och användas som andakts/meditationsbild även utanför nunnekoret. I några fall, som exempelvis A 80, är det en bild som dessutom är förknippad med en viss avlat och ontavvärjande egenskaper. (Bild 15.)³⁰⁸ En antydning om denna lösare relation mellan inledningsbild och inledningstext visar också bildspåren i C 12. (Bild 16.) Där har en inramad helsidesbild på folio 1v flankerat den första textsidan, och den lilla ovala bilden i marginalen intill textens första rader på folio 2r har troligen haft en närmare koppling till själva tidegärdstexten. Det visar sig således att Vadstenasystrarnas bönböcker som regel hade en inledande andaktsbild, och därefter följde ett varierande antal bilder, placerade i direkt anslutning till de texter som de hörde ihop med.³⁰⁹ På så vis kan man säga att nunnorna illustrerade bönerna i sina bönböcker, ofta med helgonbilder. (Se bilaga 2 och 3.)

Man kan givetvis fundera över varför så många av bilderna har försvunnit. Med tanke på att många av dem varit svåra att avlägsna är dåligt lim inte en förklaring. Bilderna kan naturligtvis ha varit attraktiva att tillägna sig för eget bruk i den mån som de varit gångbara efter reformationen. De kan å andra sidan också ha betraktats som allt för katolska i framtoningen och därför refuserats, trots att bönerna är lika katolska som motiven. (Texten kanske var svårare att uttyda än motiven.) De sekundära anteckningar som återfinns i marginaler, och ibland på de tomma bildytorna i A 80, vittnar om en klart antikatolsk referensram hos en läsare från senare tid.³¹⁰

Bildmiljön på nunneläktaren

Nunneläktaren och bönboksbilderna

Avsnittet ovan behandlade själva handskrifterna och deras utformning. I det följande ska istället deras användning i kyrkan stå i fokus. När systrarna gick till kyrkan får man föreställa sig att de gick två och två i en lång rad, i en procession som startade i dormitoriet eller vid kapitelsalen, beroende på vilken tid på dagen det var. Strax innan de klev in i kyrkan, passerade de den öppna grav som heliga Birgitta föreskrivit

³⁰⁷ Första tidegården är Treenighetens i A 36, A 38, A 81, A 82, Berlin, C 12, C 68(?), E 9068, Gießen, Gävle, C 471. (Första tidegården är Helige Andes i A 43, A 80, C 475, C 443, C 475, C 502.)

³⁰⁸ Sandgren 2014.

³⁰⁹ Se Sandgren 2014.

³¹⁰ Kommentarererna är skrivna under 1700–1800-talen och använder omdömen som ”münkedikter” (f. 98r), ”ynklig münkedikt” (f. 120v), ”usel münkedikt” (f. 136v), ”tarvlig vantro” (f. 145r), ”hvilken vantro och enfaldighet” (f. 152r), ”usel påfvedikt” (f. 170v), ”fjällighet” (f. 181v), ”üselv påfve- och münkedikt” (f. 195v).

att de dagligen skulle passera och stanna upp vid i samband med tersen.³¹¹ Därefter gick de in i kyrkan via en gångbro, förankrad i den nordöstra delen av läktaren. På väg till sina respektive platser passerade de och hälsade Kristus (monstransen) och bilden av jungfru Maria på deras andaktsaltare. De femton passionstavlor som var placerade på läktarens västra vägg gick de till vid fredagens Botpsalmsprocession.³¹² Väl på sina platser hälsade de med en bugning Mariaaltaret i öster, och vid vespern även varandra, innan de satte sig i korstolarna. När de sjöng tidebönerna hade de helst sina böcker framför sig i knäet för att läsa och sjunga rätt.³¹³ I de Vadstena-handskrifter som innehåller *Cantus sororum* finns som sagt inga spår av bildprogram, till skillnad från de ovan diskuterade bönböckerna.³¹⁴ De tycks så att säga ha lämnats figurfria, men däremot finns det dekorerade anfanger i dem som både underlättade att hitta i dem under läsningen och betonade vissa partier. Frågan är om det möjligen kan vara en medveten tolkning i linje med grundarinnans restriktioner, att hålla en dämpad karaktär och inte förvillade de fromma tankarna med figurativa framställningar. Samtidigt är bokmåleriet i dem dekorationer, dvs. stick i stäv med vad som gällde för kyrkorummets utsmyckning. Som framgått tidigare tillät man dessutom ägandet av påkostade bönböcker och psalterier.³¹⁵ Andaktsböckerna fanns till hands i nunnornas korstolar, och i koret fanns fler liturgiska böcker att låna för den som behövde.³¹⁶

Förutom en stor mängd kortare böner innehåller den ovan flera gånger nämnda bönboken C 12 två tidegärder (Treenighetens, Helige Andes) samt dödsmissan (requiem) och Botpsalmerna. Botpsalmerna var alltså en del av veckoritualen, men eftersom de inte ingick i *Cantus sororum* finns de inte med i de handskrifterna. Däremot hörde Botpsalmerna till standardtexterna i dåtidens tideböcker. Som genomgången av bildprogrammen visade möttes den nunna som öppnade C 12 en uppsättning bilder som dels visade på Katarinas, Birgittas och jungfru Marias föredömliga exempel på Kristi efterföljelse, dels hade målet att underlätta hennes jordiska salighetsväg till himmelriket eller via avlatsförknippade fromhetsövningar lindra den förväntade plågan i skärselden. (Se bilaga 2 Bildprogram.) I bönboken skapar text och bild en tätt sammanvävd spiritualitetstematisk helhet, präglad av skildringen i Birgittas Uppenbarelser och det synsätt som förmedlas i dem utifrån jungfru Marias perspektiv på frälsningsverket.

Bönboken C 12 innehåller även kortare meditationer för sju olika stationer under de likaledes sju Botpsalmerna, utformade i nära anslutning till texten i Birgittas

³¹¹ *Regula Salvatoris* kap. 27. Lundén bd IV 1959 s 35.

³¹² SDHK 33406.

³¹³ "Oc hwar een syster haffui siin psaltara ypnan fore sik, at ey warde maärkelikin willa ällir oliwdh j chorenom" Klemming 1883–84 s 65–66.

³¹⁴ UUB C 440 är enligt min uppfattning troligen inte gjord i Vadstena utan i Munkaliv i Norge.

³¹⁵ Andersson, Elin, *Responsiones Vadstenenses: perspectives on the Birgittine rule in two texts from Vadstena and Syon Abbey: a critical edition with translation and Introduction*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Diss. Stockholm, 2011 s 163.

³¹⁶ Enligt kommentar i C 473 fol 1r, se MHUU bd 5 1992 s 190.

Uppenbarelser.³¹⁷ Psalmerna lästes under det att man gick i procession i klosteromgången, och avslutades med läsning av litanian i respektive systra/brödrakor.³¹⁸ Exakt hur denna fredagsprocession med stationsmeditationer gick till i detalj, vet vi inte. Den skulle enligt *Lucidarium* utföras med värdighet, gå utmed korsgången, avslutas i nunnekoret och ledas av en syster bärande en Mariabild.³¹⁹ Sannolikt följde man allmän klosterpraxis och startade processionen i kapitelnsalen. Psalmerna lästes medan man vandrade. Om nunnorna verkligen gick runt korsgångens alla fyra längor två och två, blev det väldigt trångt när de passerade mellan det nu försvunna kapitelhuset och kyrkan. Det är därför tänkbart att processionen inte gick hela varvet runt, utan att man nöjde sig med de andra tre bredare korsgångslängorna, dvs. gick medurs från kapitelhuset, innan man skred uppför trappan till nunnekoret. Om bönbokens sju stationer skall användas under processionen innebär det att nunnorna stannade upp vid särskilda platser i korsgången, sannolikt försedda med ackompanjerande lämpliga motiv. Enligt det tidigare nämnda avlatsbrevet från 1496 hörde den nionde av de femton birgittinska passionsstationerna, Kristus dignar under korset, till den senare delen av denna processionsritual.³²⁰ Passionstavlorna var placerade på västra delen av nunneläktaren. Det innebär att systrarna passerade tvärs över hela nunneläktaren, knäfallande bad de därpå litanian, vända mot triumfkrucifixet och högkoret i väster, och sedan intog de sina platser.

Omfattningen på utsmyckningen i bönboken C 12 utgör en mellannivå i Vadstena materialet med sina tretton eller fjorton figurativa framställningar. (Bilaga 2, 4.) Flera av bönböckerna har som vi sett bara haft ett fåtal bilder, som exempelvis A 36, A 38, A 81, E 9068 och C 443. Bönböckerna A 43 och A 80 har däremot haft mer omfattande bildprogram, nio respektive nitton bilder. När Ingegerd Ambjörnsdotter (A 43) och Birgitta Andersdotter (A 80) intog sina korstolar hade de troligen inte bara sina *Cantus sororum*-handskrifter till hands, utan också dessa rikt illuminerade bönböcker. I dem fanns böner för allehanda tillfällen, både inom och utom koret. Det var böner som kompletterade både det dagliga bönelivet och det liturgiska året, genom exempelvis böner för avlidna systrar och bröder på deras minnesdagar. Där fanns också bilder och böner kopplade till vissa specifika andaktsövningar, till avlater och till enskilda helgon.³²¹ Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok inleds av jungfru Maria med Jesusbarnet (f. 4v), ett motiv som fanns i syster Ingegerds närhet där

³¹⁷ Björkman, Ulf, *Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv, med särskild hänsyn till svensk medeltida tradition*, Gleerups, Lund, 1957 s 112, 124, nämner även UUB C 50, KB A 49 och biskop Tide-mansons avlatsbrev från 1470 med överensstämmande stationsandakter. Samma text som i UUB C 12 återfinns även i UUB C 502.

³¹⁸ *Revelationes Extra*. kap 9 nämner dock inte hur dags på dagen. Lundén bd VI 1959 s 120.

³¹⁹ Bilden i processionen nämns ej i *Regula Salvatoris*, men i *Lucidarium* enl. Klemming 1883–84 s 102.

³²⁰ SDHK 33406. De femton stationerna är: 1. fottvagningen, 2. nattvardens instiftande, 3. bönekampen på Oljeberget, 4. Judas förräderi, 5. rannsakingen inför överheten, 6. hudflängningen, 7. törnekröningen, 8. korsdragandet, 9. dignandet under korset, 10. Golgata, 11. korsnedtagningen, 12. moderns sorg över sonen, 13. begravningen, 14. mötet med modern vid graven, 15. himmelfärden.

³²¹ Ibland har helgonurvalet i bönböckerna sannolikt en koppling till namnet på den som ursprungligen ägt boken, men inte i dessa två bönböcker.

Bild 31. Heliga Birgitta och hennes dotter, saliga Katarina, samtalar med Kristus. Koloreerat träsnitt på papper med handmålade ram på pergament. Träsnittet bär en inskription att det är från Dendermonde (här: Teneramonde). Bilden är inklistrad i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok, Kungliga biblioteket A 43 f. 43v. (Förminskad och beskuren.) Mått 11,5 x 16 cm. Foto Jens Gustavsson, KB.

hon satt i sin korstol, nämligen på Mariaaltaret, en våning upp vid den östra väggen. Bilden av heliga Birgitta och Katarina i samtal med Kristus (f. 43v) ramar tematiskt in bönbokens ägarinna som birgittinsk. (Bild 31.) Gregoriumsmässan hör till de populära avlatsrelaterade motiven i bönboken (f. 119r). Framställningen av Anna själv tredje (f. 123v) hör inte bara hemma i den dåtida folkliga fromheten utan var också ett kontextuellt viktigt motiv i den marianskt präglade birgittinska kontexten – utan sankta Anna ingen jungfru Maria. I klosterkyrkan fanns dessutom minst tre olika Annaaltaren varav ett tillhörde klostret. Av de två manliga helgon som sannolikt framställdes i syster Ingegerds bönbok hörde den ene, S Johannes döparen, även till den rumsliga kontexten och den andra, S Kristoffer, till den samtida fromheten. Det är dock tveksamt om nunnorna ens kunde skymta Johannes döparens altare på norra sidoläktaren när de i processionerna tågade in eller ut från nunneläktaren. Ett par av bilderna i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok har en mer emblematisk komposition och kunde fungera både som meditationsbild och som textledsagare. Det är många senmedeltida bönbokstexter som kan läsas med Kristi passionsredskap och hans sår i fokus. Den mest konkret birgittinska av alla bilderna i bönboken är emellertid miniatyren med Agnus Dei och passionsredskapen (f. 160r). Den är nämligen

försedd med namnen Jesus, Maria och Birgitta. (Bild 32.) För syster Ingegerd stod heliga Birgitta som vägvisare till jungfru Maria, vilken i sin tur var Ingegerds förebild i Kristusefterföljelsen som nunna. Bönbokens bilder och texter pekar på och befäster detta val av livsväg.

När Birgitta Andersdotter (1481/85–1532) slog upp sin bönbok (A 80) föll ögonen på bilden av det i naturlig storlek återgivna Kristi sidosår och några av passionsredskapen (f. 15v, bild 15). Den fungerade som andaktsbild och inledning till hela bönboken, men lite längre fram i boken kunde hon också läsa den text som brukade höra ihop med den här typen av passionsbilder med verklighetsanspråk (f. 168v–169r).³²² Kristi passion och frälsningsgärning har framställts i ytterligare några av bönboksbilderna, liksom jungfru Maria. I korstolen på nunneläktaren befann sig syster Birgitta mellan dessa två visuellt betonade teman: Mariaaltaret i öst och de femton

³²² Sandgren, Eva Lq, "Bilden av Kristi sidosår i Birgitta Andersdotters bönbok", *Memento Mori: döden i middelalderens billedvärden*, Nordiska symposiet för ikonografiska studier, red. K. Bliksrud, L. Liepe, Novus, Oslo 2011 s 127–128.

passionsbilderna på läktarens västverk. Till de avlatsrelaterade bilderna hör, förutom den inledande bilden av Kristi sidosår, även Gregoriumsmässan (f. 183v), Veronikas svetteduk (f. 191v) och den Apokalyptiska madonnan (f. 193v). Således motiv som var förbundna med vissa andaktsövningar/böner. Bönboken har även haft sex helgonbilder, men det finns inget som tyder på att heliga Birgitta eller dottern Katarina avbildats. A 80 är den till antalet bilder mest påkostade bönboken från Vadstena med sina ursprungligen nitton miniatyrer, men bara den inledande bilden har bevarats. Boken är också ett exempel på att systrarna kunde ärva bönböcker av varandra. Som nämnts ovan finns dels ett antal böneingresser där initialerna som syftar på Birgitta Andersdotter har raderats mer eller mindre väl, dels ser man överst på folio 16r att de nuvarande initialerna KB har målats ovanpå de raderade initialerna BA. (Bild 15.) En så påkostad bok som syster Birgittas passade väl för den senare abbedissan Katarina Bengtsdotter (Gylta, 1546–93).

Förmodligen är både Ingegerd Ambjörnsdotters och Birgitta Andersdotters bönböcker mer påkostade än vad som var normalt för systrarnas bönböcker. Som framgått har de flesta istället spår av en knapp handfull bilder.³²³ (Se bilaga 2.) Tillsammans med de bildlösa *Cantus sororum* innebär det en låg profil jämfört med bildförekomsten i många senmedeltida nunnekloster internationellt sett. Det var alltså inte någon bildmättad bok som systrarna höll i sina händer under fredagsprocessionen eller de många stunderna i koret. Och även om det finns boksidor med enbart dekorativa marginalrankor utan figurframställning, förekommer få saker som kan avleda uppmärksamheten från liturgins eller andaktens innehåll. På så vis borde de ha tilltalat heliga Birgittas återhållsamhet. Det innehåll som betonades i bild och text i dem låg i linje med både den marianskt vinklade passionsspiritualitet som föreskrevs av Birgitta och den fysiskt konkreta fromhetspraxis som utformades under senmedeltiden. Den tog sig uttryck i detaljrika innerliga böner, visuella skildringar av Kristi pinade lemmar och lovsjungande av jungfru Marias ljuvliga kroppsdelar. Från sina korstolar på läktaren hade nunnorna triumfkrucifixet och tavlorna med Kristi passionsvandring i väster, och föredömet Maria i öster. Oavsett om de riktade blicken åt öster eller väster blev de påmindas om Kristi frälsningsgärning och Marias roll i frälsningshistorien. En

Bild 32. Bilden med Agnus Dei och Arma Christi, (Kristi pinoredskap) pryds undertill av namnen Jesus, Maria, Birgitta. Kolorerat träsnitt i KB A 43 f. 169r. Mått 11,5 x 16 cm. (Beskuren.) Foto Jens Gustavsson, KB.

³²³ Antal spår av eller bevarade miniatyrer är tre stycken i Gießen 881, C 443, E 9068, A 12, A 81. Två bilder i Berlin 71, Gävle 2, A 38, A 36, och en i Rålamb 4.

skulpterad Mariabild hängde därtill centralt i kyrkans tak sedan 1466, troligen upphängd på samma sätt som över nunneläktaren i klosterkyrkan i Lüne.³²⁴ På kyrkgolvet, i utrymmet mellan pelarna som bar upp jungfru Marias kor och nunneläktaren, reste sig dessutom Birgittaaltaret med dess magnifika altarskåp.³²⁵ Förmodligen stod heliga Birgittas silverskrin uppe på Marialäktaren, väl synligt, och för nunnorna var det placerat som en förgrund till det upphöjda Mariaaltaret. För nunnorna innebar det att både heliga Birgitta och jungfru Maria var samlade i blickfånget mot öster. Men det handlade inte bara om påminnelse utan också en textuell och visuell styrning av det andliga livet i rätt riktning. På Vadstenanunnornas andaktsaltare var ju Kristus dessutom fysiskt närvarande genom hostian i monstransen.

Altare och andaktsbilder på nunneläktaren

Hur nunneläktaren var inredd finns det tyvärr inga vittnesbörd om. Birgittas instruktioner är som sagt vaga både när det gäller storleken, den exakta placeringen i rummet och inredningens utformning. Det som föreskrivs är att det skall finnas ett andaktsaltare med en monstrans ständigt uppställd.³²⁶ I monstransen visades givetvis en invigd hostia, genom vilken Kristus således var närvarande. Vid processioner kunde också en Mariabild bäras med och ställas på altaret. För gudstjänsternas textläsningar måste det ha funnits en läspulpet. De sextio korstolarna måste ha varit uppställda mittemot varandra, troligen i dubbla rader, på norra respektive södra sidan av läktaren. Detta bekräftas av att vespern inleddes med att man bugande hälsade varandra på de båda sidorna, vilket nämndes tidigare.³²⁷ Abbedissa och priorinna skulle sitta längst fram på var sin sida, dvs. närmast öster. De nyaste medlemmarna satt längst bort i raden, mot väster, och gick sist i processionerna.³²⁸ Att det fanns en korsväg på läktaren framgår av avlatsbrevet från Linköpingsbiskopen, som likaledes nämnts förut.

I många rekonstruktionsmodeller och t.ex. det nederländska träsnittet (bild 11), ansluter nunnornas gångbro till en placering mitt på läktarens norra sida. Som berördes i kapitel 1 var detta troligen inte fallet i Vadstena. Gångbron från dörröppningen i nordväggen ledde istället till nunneläktarens främre/östra del, så att de många in- och uttågen fungerade smidigt. Från kyrkan ledde dörren ut till den korridor på andra våningen som gick till dormitoriet i norra konventslängan. Det blev då smidigt att ta sig mellan dormitoriet och kyrkan vid dagens första och sista tideböner. En aspekt av placeringen av läktaren som heliga Birgitta nämner, är att det

³²⁴ SDHK 28 576. Bön inför den hängande Mariabilden i Vadstena gav 40 dagars avlat. Exempel i Kloster Lüne se <https://www.kloster-luene.de/klosteranlage/geschichte> [20200904].

³²⁵ Bild se t.ex. <https://sketchfab.com/3d-models/st-birgitta-altarpiece-vadstena-abbey-church-49176b466b6342b1ba190c83c665f928>.

³²⁶ *Revelationes Extra.* kap. 37. Lundén bd IV 1959 s 140–141.

³²⁷ *Regula Salvatoris* kap. 5. Lundén bd IV 1959 s 18.

³²⁸ *Regula Salvatoris* kap. 18 & 26. Lundén bd IV 1959 s 28, 35. Leksystrarna deltog ej i korsystrarnas böner.

ska gå att se såväl högaltare som Mariaaltare från nunneläktaren.³²⁹ Det skall alltså finnas en öst-västlig siktlinje. Samtidigt var det mycket viktigt att nunnorna inte kunde ses. Någon form av avgränsning måste ha funnits både längs med gångbron och runt läktarens sidor. En viss avgränsning gav möjligen de bakre korstolarnas ryggar, men det bör ha funnits någon ytterligare avskärmning, en läktarbröstning av något slag. Behovet av siktlinje mot öster och väster gör att det antingen inte kan ha varit så höga solida avgränsningar på kortsidorna att nunnorna överhuvudtaget inte kunde se ut och ned mot högkoret i väster, eller så var det någon form av genomslitliga galler, utformade så att det gick att ana på håll vad som fanns utanför läktaren. Det är också möjligt att åtminstone avgränsningarna mot väster var konstruerade så att de kunde öppnas när så önskades. Sådana öppningsbara avskärmningar har man haft i exempelvis det tyska birgittinklostret Altomünster.³³⁰ Avskärmningen mot Mariaaltaret i öster kan dessutom ha varit annorlunda utformad än mot väster eftersom det inte fanns samma möjlighet till insyn från lekfolk från öster, och i likhet med nunneläktaren var Mariakoret placerat en våning upp från kyrkgolvet.

I samband med Botpsalmsprocessionen diskuterades Linköpingsbiskopens avlatsbrev från 1496.³³¹ Det framgår inte bara att det fanns femton målade passionsbilder uppsatta på västra sidan, dvs. insidan av nunneläktaren.³³² Brevet berättar också att bilderna satt längst bak i nunnekoret, dvs. väster. Motivet som gav den utlovade avlaten utgjorde den nionde scenen i den femton scener långa birgittinska korsvägsandakten, vilken skiljer sig något från andra gängse senmedeltida stationsvandringar, som ofta har fjorton scener.³³³ Bildprogrammet är skapat som en vandring tillsammans med jungfru Maria, i enlighet med skildringen i Birgittas Uppenbarelser.³³⁴ Brevet avslöjar indirekt att nunnorna alltså kunde företa en komplett passionsvandring uppe på läktaren på samma sätt som bröderna i sin klostergård, och lekfolket runt kyrkogårdsmurens stationer.³³⁵ Att göra så var inte bara en from övning under passionstiden. Det var också ett sätt att utföra en pilgrimsfärd i anden, istället för på fysisk plats i Jerusalem, och var en populär och viktig andaktsform bland nunnor under senmedeltiden och förknippad med avlat.³³⁶ För birgittinerna var det dessutom en vandring i jungfru Marias och heliga Birgittas fotspår, som i Uppenbarelserna.

Det är möjligt att miljön på läktaren i praktiken var mer bildrik än vad heliga Birgitta hade tänkt sig. Både läktaravskärmningar och korstolar var lämpliga

³²⁹ *Regula Salvatoris* kap. 12. Lundén bd IV 1959 s 25.

³³⁰ Enligt muntlig uppgift från fil dr Volker Schier 20 januari 2017.

³³¹ SDHK 33 406.

³³² Härdelin 2003 s 29.

³³³ Se ex.vis. "korsväg" Nationalencyklopedin. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/läng/korsväg>.

³³⁴ Härdelin 2003 s 19, 25. Härdelin refererar till UUB C 50 f. 151r, där stationerna förtecknas. Se även Björkman, Ulf *Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv*, Gleerups, Lund 1957 s 124–125.

³³⁵ Sigurdsson & Zachrisson 2003 s 141, 145.

³³⁶ Se exempelvis Rudy, Kathryn, *Virtual pilgrimages in the convent, Imagining Jerusalem in the late Middle Ages*. Brepols, Turnhout, 2011.

Bild 33. Några av de snidade och bildförsedda korstolarna från Mariagers klosternunneläktare har bevarats. De finns numera i den närbelägna kyrkan i Visborg, Jylland. Foto förf.

platser för bildmässig utsmyckning. Nunnornas korstolar finns tyvärr inte kvar. En indikation på hur de kan ha varit utformade ger de senmedeltida korstolarna från Mariagers birgittinkloster i Jylland. De har snidade så kallade miserikordier på undersidan av sittklaffarna och mer fromma motiv på gavelstyckena, samt spår av vapensköldar.³³⁷ (Bild 33). Även i klosterkyrkan i Maribo fanns de snidade korstolarna kvar långt efter reformationen, men är nu borta.³³⁸ De två par korstolar som har bevarats i Vadstena klosterkyrka härrör eventuellt från munkkoret. De kan identifieras i 1600-talsplanerna, placerade i det nya lutherska högkoret vid Birgittaaltaret. Stolarna finns med även på planen från 1700-talets början, men att döma av J. F. Martins hundra år yngre bild har de sedan ställts undan i den gamla sakristian. (Bild 9.)³³⁹ Även om de hört hemma i brödernas kor kan de ge en fingervisning om hur systrarnas korstolar utformades. Korstolarna har en mycket enkel och diskret snidad dekor i form av små sexuddiga rosor, dvs. samma slags rosor som förekommer i broderierna. Att döma av de spikhål som finns på ryggstyckenas insidor och gavlnas utsidor är det dock troligt att de även pryts av fastspikade bilder, kanske

³³⁷ De bevarade åtta korstolarna finns sedan lång tid tillbaka i den närbelägna Visborgs kyrka.

³³⁸ Korstolarna i Maribo såldes 1793 enligt Norn 1948 s 68.

³³⁹ Tre korstolar är utritade i UUB Palmskiöld 294, men det är två dubbla korstolar som har bevarats. Korstolar syns i J F Martins bild.

av textil. Att fästa textilier på korstolarnas insidor skulle inte bara ha gett ögonfröjd utan även bidragit till ett behagligare klimat, vilket kunde vara önskvärt med tanke på antalet timmar man varje dag tillbringade i dessa korstolar.

Med hjälp av de över två meter höga ryggarna på korstolarna skulle det alltså vara möjligt att skapa en rumslig avgränsning mot söder och norr. I kombination med den upphöjda placeringen på läktaren behövdes det eventuellt inte ytterligare höga läktarbröstningar på nunneläktaren för att avskärma från lekfolkets insyn. Av den västra läktarbröstningens övre del krävdes att nunnorna skulle kunna se över/igenom den mot högaltaret, dessutom fordrades tillräckligt med plats för de femton passionsbilderna. Om bilderna var placerade utmed hela västra sidan innebär det att de upptog 20 alnars längd, eftersom varje travé skulle vara 20 alnar i kvadrat, dvs. knappt 11 meter. Det innebär att i praktiken hade varje stationsbild högst 70 cm till sitt förfogande på bredden, om de placerades tätt. Eftersom avlatsbrevet säger att bilderna var målade kan de fragment av lerreliefer, med i och för sig passande motiv, som påträffades vid utgrävningarna i början på 1960-talet, avskrivas från detta sammanhang.³⁴⁰ Det är mer troligt att de mer väderbeständiga relieferna funnits i utomhusmiljön, möjligen i brödernas korsgång eller lekfolkets stationsvandring kring bogårdsmuren.³⁴¹ Nunnornas passionssvit fick kanske följa med dem när de tvingades flytta sina tideböner från läktaren till det övergivna brödrakoret omkring 1550.

Avlatsbrevet från 1496 är det enda dokument som uttryckligen nämner något om bildmiljön på läktaren, men eftersom det fanns ett altare med en monstrans måste en grundläggande textil altarskrud också ha funnits, dvs. linneduk, antependium, altarbrun. Den förgyllda monstransen lyckades systrarna sannolikt behålla ända till stängningen 1595, men därefter försvinner den ur källorna.³⁴² Huruvida altaret även prytt av kors och ljus är inte känt, men troligt. I stängningsinventariet från 1595 uppräknas flera altarbrun och antependier. Ett noterades vara med guldbroderier, fyra med pärlbroderier och ytterligare sex brun noterades i en grupp för sig. Dessutom fanns tolv antependier, ytterligare tre släta altarbrun samt tre par altarstukor. Tyvärr sägs ingenting om färger, motiv eller mått på de nu uppräknade altartextilierna. Måtten kunde ha gett upplysning om för vilka altaren de var skapade, eftersom Birgitta föreskriver måtten på både högaltaret, de tolv apostlaaltarna och Mariaaltaret.³⁴³ Flera av de nämnda altartextilierna har gått förlorade sedan 1595, men det finns ett altarbrun kvar som skulle passa bättre in på nunneläktarens altare än något annat altare, SHM 23022:7. (Bild 34.) Det är broderat med nunnornas typiska yttäckande klyvsöm i kombination med guldtråd i läggsöm (det sistnämnda är en teknik som man i inventariet hade noterat för ett av altarbrunen). Brunets nuvarande längd är ca 128 cm, men det uppskattas av Inger Estham till att ha mått 160 cm ursprungligen, då det enligt henne saknas en av de tolv förmodade ursprungliga

³⁴⁰ SHM 28813 H:5, H: 31:7.

³⁴¹ Bilder av lerrelieferna se "Bespottandet" SHM 28813 H:5, "Sancta Facies" SHM 28813 H: 31:7.

³⁴² Monstransen nämns inte i inventariet för kyrkan 1598. Sandgren "Prosperity and poverty" 2017 s 245, Silfverstolpe 1895 s 153.

³⁴³ *Revelationes Extra*.kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

Bild 34. Det helbroderade altarbrunet har elva bevarade scener placerade i rundbågar. Motiven är helgon och ur Jesu liv. Både upptill och nedtill löper en text ur Cantus sororum, en antifon i nunnornas tisdagsliturgi. Broderiet är utfört yttäckande i klyvsöm på linnelärf. Längd ca 128 cm, höjd ca 17 cm. © SHM.

figurscenerna.³⁴⁴ De bevarade elva scenerna är placerade under rundbågar som är ca 10–11 cm breda vardera, vilket innebär att betydligt mer än en valvbåge saknas för att komma upp i den av Estham föreslagna längden på 160 cm. Det saknas ytterligare en bit även till höger, inte bara till vänster där stympningen är mest påtaglig. En textbård löper utmed hela övre och nedre kanten. Både texten och valvbågen längst till höger är kapade på ett sätt som indikerar en fortsättning, men där har beskärningen gjorts på ett elegantare sätt än i den andra änden. Även texten visar på en stympning i båda ändarna. Det saknas några ord ur liturgicitatet och det sista ordet i övre raden är synbarligen stympat.³⁴⁵ Det föreslagna ursprungliga måttet 160 cm eller ett alternativt mått på 128 + 12, dvs. 140 cm stämmer inte för de altaren som Birgitta föreskrev måtten på. Högaltaret skulle mäta 5x2,5 alnar och Mariaaltaret 4x3 alnar.³⁴⁶ Apostlaaltarnas mått på 2,5x1,5 aln ligger närmare till hands, men blir lite för kort.³⁴⁷ Både tekniken och formatet pekar mot att altarbrunet varit avsett för ett mindre altare, t.ex. nunneläktarens andaktsaltare.

Ett innehållsligt indicium på altarbrunets hemvist på nunneläktaren är även ikonografin och den omgivande textbården. Motiven är scener ur passionsberättelsen blandad med Jesu barndomshistoria, jungfru Marias liv samt helgonframställningar. Från vänster räknat ses 1) Petrus & Paulus, 2) Anna själv tredje, 3) Bebådelsen, 4) Födelsen, 5) Getsemane, 6) Korsfästelsen, 7) Gregoriusmessa, 8) den uppståndne Kristus möter jungfru Maria,³⁴⁸ 9) Marie kröning, 10) Johannes döparen & S Birgitta, 11) S Matteus & S Andreas. Här återfinns med andra ord centrala delar

³⁴⁴ Estham 1991 s 22–23.

³⁴⁵ Det som saknas är ...*tem in floribus et lilu...*

³⁴⁶ *Revelationes Extra.* kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

³⁴⁷ Lekmannaaaltarnas utsmyckning har eventuellt inte bevarats alls i klostret eftersom det var privatgömd som inte tillhörde klostret.

³⁴⁸ Ibland är motivet misstolkat som Jesu möte med Maria Magdalena. (Markus 16:9, Johannes 20:11ff.) Mötet nämns i *Revelationes* Bok 6 kapitel 94, se Lundén bd III 1958 s 166.

av Kristi passion och jungfru Marias liv tillsammans med några av de viktigare lärjungarna. Ett specifikt birgittinskt motiv är scen nr 8, mötet mellan den uppståndne Kristus och hans mor. För Birgittasystrarna spelade jungfru Marias mor sankta Anna även en central roll och vi ser också det avlatsrelaterade motivet Gregoriusmässan. Kompositionen antyder att Korsfästelsen har varit centralmotivet, flankerat av Getsemanescenen till vänster och Gregoriusmässans överdimensionerade Smärtoman till höger. Det är således troligt att det saknas åtminstone en hel scen på vardera sidan, men det är svårt att gissa vilka scener det kan ha rört sig om.³⁴⁹ Stilistiskt hör brunet hemma decennierna kring mitten av 1400-talet, vilket ligger i linje med när man tog den färdigbyggda kyrkan och dess altaren i bruk.

Texten som löper utmed övre och undre kanten på altarbrunet är hämtad från systrarnas liturgi, *Cantus sororum*, närmare bestämt en Mariaantifon ur tisdagens kompletorium: *Speciosa facta es et suavis deliciis virginitatis s[an]c[t]a dei genitrix quam videntes filie syon vernan[tem in floribus rosarum] / [et liliu]s conuallium beatissimam predicauerunt et regine laudauerunt eam. Ora pro nobis s[an]c[t]a [maria]...*³⁵⁰ Denna marianskt präglade liturgi i klostret sjöngs endast av nunnorna och det är därför rimligt att altarbrunet med denna text använts inom systrarnas klausur, lämpligen på deras eget andaktsaltare.³⁵¹ Kombinationen av text och motivurval skapar en tät birgittinsk kontext med Kristi passion i centrum, omgiven av centrala scener ur Marias liv, varvad av scener som pekar på helgonens och apostlarnas roll i kyrkan, tillsammans inramat av lovsången till jungfru Maria, avslutad med de välkända orden *Ora pro nobis sancta Maria*. De materiella aspekterna (format, teknik) tillsammans med ikonografi och text, tyder samstämmigt på att brunet varit avsett att brukas på nunneläktarens altare. Placeringen av andaktsaltaret kan också ha förstärkt budskapet genom att det bildade förgrund till Mariaaltaret i öster. Det blir ett laddat blickfång

³⁴⁹ En framställning av Katarina av Vadstena har sannolikt ingått i sviten.

³⁵⁰ Fornsvensk text se Geete, Robert (red.), *Jungfru Marie örtagård: Vadstenanunnornas veckoritual*, Norstedt, Stockholm, 1895–97 s 76. Estham säger att det är en versikel, men det är en antifon.

³⁵¹ Altarbrun nr 12 i klostermuseet (Pietas nr 3596) är utförd i samma teknik. Det har scener ur legenden om Marias barndom och bör ha hört till antingen ett Anna- eller Mariaaltare.

för nunnorna att i förgrunden se Kristi lekamen i monstransen på andaktsaltaret, inramat av altarbrunets komprimerade birgittinska budskap, samtidigt som Birgittaskrinet och Mariakorets altare utgör fond i öster.

Ytterligare ett föremål som användes av systrarna var den Mariabild som nämndes i samband med fredagens Botpsalmsprocession. Vilken bild det kan ha varit är inte dokumenterat, men eftersom den var portabel och bars av en person kan den inte ha varit så väldigt stor eller tung. Det är känt att två Mariabilder fick lämna klosterkyrkan på 1540-talet. I räkenskaperna figurerar en Mariabild som 1542 köptes av Gustav Vasas svärmor och syssling, fru Ebba Eriksdotter Vasa (g. Lejonhufvud).³⁵² Enligt Vadstenadiariet var kungen själv på besök året efter, 1543, och tog då med sig stenbilden som stod vid jungfru Marie altare.³⁵³ Båda Mariabilderna kan alltså ha hört till den mer portabla sortens helgonbild, men en stenbild var nog i tyngsta laget att bära runt på. Av de många helgonskulpturer som återges i J. F. Martins bild från den gamla sakristian (före 1816, bild 9) är det få Mariabilder, och de är alla mindre troliga alternativ i detta sammanhang. Bland de Mariabilder som bevarats tills idag finns två intressanta kandidater. Det är dels den Mariabild med sekundärt dorsale som står uppställd i den så kallade kapitelsalen i klostermuseet (bild 35b),³⁵⁴ dels den rundskulpterade ("sköna") Madonnan i nischen i kyrkans sydvästra hörn.³⁵⁵ Ingen av dem går emellertid att känna igen i Martins bild. Det kan betyda att de inte hörde till klostret vid tiden för Martins bild, utan kom dit i samband med överflyttningen av föremål från S Per 1829. Det kan också innebära att de fortfarande stod uppställda inne i kyrkan och därför inte avbildades i sakristian. (Ytterligare en förklaring skulle kunna vara att Martins bild inte bör tolkas bokstavligt i alla avseenden.)

Kapitelsalens Madonna har ursprungligen inte hört ihop med ryggstycket hon nu står vid, även om dorsalet hör till den typ som förekommer i Vadstena. (Bild 35.) Bildstorleken, 75 cm hög, skulle vara möjlig för en portabel skulptur. Även dateringen till ca 1400 skulle kunna tala för denna madonnabild. Den skulle i så fall ha prytt nunneläktarens altare under en stor del av klostertiden, och kanske genom sin betydelse skonats från förgängelse.³⁵⁶ Det är också tydligt att denna Mariabild pryts av en lös krona. Kronor av pärlor och ädelmetall nämns upprepade gånger i både silverreduktionsprotokollet 1540, räkenskaperna 1539–70 liksom även i inventariet 1595. Med tanke på det lilla formatet på madonnabilden kan hennes förlorade krona knappast ha hört till de brudutstyrlar som kunde lånas från en del altaren. Därmed minskar också sannolikheten att madonnabilden stått på något av lekmannaaltarna.

³⁵² Silfverstolpe 1895 s 29.

³⁵³ DV 1190. Det finns ytterst få stensulpturer bevarade men madonnan från Kungs-Husby kyrka ger en god jämförelse, se <http://www.himlenarhar.se/foremal/madonnaskulptur-fran-kungs-husby-kyrka/>. Hon mäter 69 cm höjd.

³⁵⁴ Dorsalets bas och basen på Mariabilden stämmer ej överens. Andersson 1983 s 25–26.

³⁵⁵ Bild se https://sv.wikipedia.org/wiki/Vadstena_klosterkyrka#/media/Fil:Madonnan_i_Vadstena.JPG.

³⁵⁶ En mindre madonnabild förlorades i samband med en brand redan 1388, DV 47.

Bild 35. Stående jungfru Maria med Jesusbarnet. Träskulptur från ca 1400, troligen nordtyskt arbete. Höjd 70 cm. Ryggstyckets höjd 123 cm. Skulpturgruppen är sekundärt placerad vid dorsalet och försedd med modern krona. Foto förf.

Ytterligare ett föremål i 1595 års inventarium hör samman med en betydelsefull skulptur och det är den så kallade beläteskjorteln. Det var en påkostad dräkt som man klädde medeltida skulpturer i, särskilt i samband med högtidsdagar.³⁵⁷ Inventariet omtalar den som liten, vilket gör att den kan ha hört till ett Jesusbarn eller en mindre madonnabild. Den dokumenterade skulpturdräkten, madonnabildens mindre format och dateringen av skulpturen är aspekter som talar för att madonnabilden i klostermuseets kapitelsal skulle kunna vara den bild som nunnorna bar med sig i fredagsprocessionen.

Oavsett vilken bild av den heliga jungfrun som prytt systrarnas andaktsaltare, så har det alltså funnits en Mariabild där, tillsammans med monstransen. Förmodligen har skulpturen klätts på med extra fina kläder och huvudprydnad inför helgdagar.³⁵⁸ Både kläder och krona tycks ha hört till de saker som bevarades till slutet, eftersom de och processionsbärandet av Mariabilden ingick i den regelbundna liturgiska praktiken.³⁵⁹ Föremålen var dessutom laddade med stort affektionsvärde för nunnorna.

³⁵⁷ Dräkter till skulpturer noterades i flera kyrkor i samband med silverskatten 1540 enligt Källtröms förteckning 1939. För bevarade tyska exempel på skulpturdräktbruket se Klack-Eitzen, Charlotte, Ortlepp, Wiebke & Weissgraf, Tanja, *Heilige Röcke: Kleider für Skulpturen in Kloster Wienhausen*, Schnell & Steiner, Regensburg, 2013.

³⁵⁸ Det är mindre troligt att andaktsaltaret pryts av ett altarskåp med flyglar eftersom de skulle ha skymt Birgittaskrinet och Mariaaltaret för systrarna.

³⁵⁹ Sandgren "Prosperity and poverty" 2017 s 248.

Bilderna i nunnornas liturgi

Madonnabilden som bars med i nunnornas fredagsprocession var viktig för deras andaktsliv. Det var en bild som fanns i deras omedelbara närmiljö, som de såg varje gång de var i koret, medan de flesta andra altaren med helgonbilder i kyrkan endast kunde ses på håll, om de ens syntes från nunneläktaren. Inom nunnornas blickfång och upphöjd över golvet stod också Mariaaltaret i öster. Av Gustav Vasas agerande 1543 vet vi att även där stod en Mariabild, men av sten. Andra dokument nämner även den hängande Mariabilden i kyrkans tak, troligen någonstans över västra delen av nunneläktaren.³⁶⁰ Det innebär att systrarna hade tre Mariaskulpturer inom synhåll från sina korstolar. Även i konventstugan, dvs. arbetsrummet, fanns ett altare med en Mariabild.³⁶¹ Förebilden jungfru Maria var således ständigt närvarande för deras blickar, vart de än vände sig. I sina bönböcker kunde en del av nunnorna även låta blicken vila på Mariabilder, som Ingegerd Ambjörnsdotter (A 43) och Birgitta Andersdotter (A 80).

Mycket av innehållet i bönböcker och tideböcker upptogs av böner till Kristus och Maria, men i de bildlösa *Cantus sororum*-handskrifterna var Marias närvaro ännu mer påtaglig genom själva texten. Där handlade varje dag om olika aspekter av jungfru Maria och hennes roll i frälsningshistorien, och systrarna lovsjöng henne som sin och heliga Birgittas främsta förebild. Till och med söndagens trinitariska tema är vinklat med ett Mariaperspektiv. Men det är inte Maria som intagit Treenighetens plats utan man kan, som Alf Härdelin uttrycker det, säga att ”Grundlinjen är ... den trinitariskt-frälsningshistoriska, och i den är sedan den marianska infogad.”³⁶² De olika veckodagarnas Mariateman märks inte bara genom antifonernas och hymnernas texter utan även i de mindre liturgiska detaljerna. Det genomsyrar hela liturgin. Delar av liturgin är specialskrivna texter, men även om de är nya skapelser så är de ofta baserade på äldre liturgiskt material.³⁶³ På sätt och vis kan man säga att hela *Cantus sororum* är baserat på det Mariaofficium som var kärnan i de senmedeltida tideböckerna, Jungfru Marie tidegård.³⁶⁴ På samma sätt som Marie tidegård har ett fast dagligt program oavsett veckodag eller kyrkokalender, så har *Cantus sororum* ett fast veckoschema, oavsett kyrkokalenderns varierande festgrader för olika dagar under året.³⁶⁵

I samband med handskrifternas bildprogram nämndes att Marie tidegård hörde till de medeltida texter som hade fast etablerade bildtraditioner och vanligen skildrade Jesu barndomshistoria. Ett sådant bildprogram framställs i de nämnda

³⁶⁰ SDHK 28576 nämner invigningen av Mariabilden. RA ms A 19 f. 125r nämner att Mariabilden hängde. Silfverstolpe 1895 uppger att den hängde mitt i taket, s 43.

³⁶¹ Klemming 1883–84 s 70.

³⁶² Härdelin 1998 s 10.

³⁶³ Strinnholm Lagergren, Karin, *Birgittine chantscape. Chant and liturgy in the Order of the Birgittines 14th–20th centuries*, isht Introduction, Chapter 1. Ges ut 2022.

³⁶⁴ Härdelin 1998 s 8–9.

³⁶⁵ För vidare läsning om nunnornas liturgi och musiken i den, se Karin Strinnholm Lagergrens kommande studie.

kalkmålningarna i Folkungapalatsets bottenvåning, på Birgittaaltarskåpets vänstra dörrinsida samt på dörrarna till det Mariaaltarskåp som Vadstena kloster bytte bort till Norra Fågelås kyrka.³⁶⁶ Det var en känd bildkonvention även i Sverige och kunde mycket väl ha utnyttjats av magister Petrus och heliga Birgitta för att skapa tematiken i *Cantus sororum*, men kopplingen till bildprogrammet i Marie tidegård är mycket svag. Motiven i jungfru Marie tidegård inleds av Bebådelsen, därefter följer Marias och Elisabets möte, Jesu födelse, Budskapet till herdarna, Konungarnas tillbedjan,³⁶⁷ Frambärandet i templet, Flykten till Egypten samt slutligen Marie himmelska kröning. I *Cantus sororum* återfinns Jesu födelse i torsdagens tema, och på lördagen Marias himmelska upphöjelse, i paritet med den himmelska kröningen i Marie tidegårds kompletorium. Övriga teman i *Cantus sororum* stämmer inte alls med ikonografin för Marie tidegård. Dessutom, medan Marie tidegård upprepas dagligen är *Cantus sororum* som sagt uppbyggd på veckobaserad upprepning.

På söndagen, dvs. veckans första dag, är det Treenigheten som står i centrum i *Cantus sororum*. Detta stämmer också bra överens med att Treenighetstidegården ingår i nunnornas andra bön- och tideböcker, i några dessutom som första officium.³⁶⁸ I bönböckerna C 12, A 43 och A 80 har man till och med den svenska versionen av officiet. Kopplingen mellan det trinitariska temat i liturgin och den visuella kontexten yttrar sig inte i några bevarade kultbilder av Nådastolen, det kanske mest typiska treenighetsmotivet under senmedeltiden. Det fanns dock ett Trefaldighetsaltare i lekmannadelen av kyrkan, grundat av Gustav Anundsson Sture (d. 1444).³⁶⁹ I Martins bild (bild 9) ovan finns emellertid inget som kan tolkas som en Nådastol eller treenighetsbild. De motivexempel från klostret som finns kvar är en broderad besättning (SHM 23022: 8d), miniatyren i breviariet A 36, samt den ovala (förlorade) marginalbilden som sannolikt inledde officiet i bönboken C 12.³⁷⁰ Det är troligt att motivet inlett även trefaldighetsofficierna i handskrifterna Gießen 881 (f. 72v), A 80 (f. 81v) och Berlin Theol oct 71 (f. 95v).³⁷¹

Måndagens tema i systrarnas tidegård handlar om änglarnas glädje över Maria som Jesu blivande mor, och tisdagens tema handlar om profeternas glädje över Maria och hennes roll som den fallna skapelsens beskyddare.³⁷² En bokstavlig tolkning är att söka i bildmaterialet efter änglar och profeter, vilket visar sig svårt att finna. Men det finns ett intressant undantag: En av skulpturerna av Anna själv tredje har en femkantig reliefskuren sockel där två musicerande änglar dekorerar fronsidan,

³⁶⁶ Foton av Norra Fågelåsskåpet se https://kmb.raa.se/cocoon/bild/kont-811a43535e156f3a0d142b05507232420c447b04?form_name=searchresult&form_action=noop&offset=91.

³⁶⁷ Rester av detta motiv finns i två nischer i västra koret i Maribo enligt Norn 1948 s 55.

³⁶⁸ Första officium i bl.a. Berlin 71, Gießen 881, C 12, E 9068.

³⁶⁹ Källström 1939 s 284.

³⁷⁰ Miniatyren i A 36 inleder treenighetsofficiet. Även i denna handskrift finns spår av liten förlorad inledande bild fol. 1r. Se Hedström 2009 s 414.

³⁷¹ Folio 95 i Berlinbönboken har spår efter lim nålhål från en fastsydd bild på den tomma versosidan mitt emot den inledande texten.

³⁷² Geete 1895–1897 s LI–LII.

Bild 36. Anna själv tredje. En av de tre skulpturgrupperna i klosterkyrkan med detta motiv. Denna dateras till första halvan av 1400-talet och anses vara ett nordtyskt arbete. Basen är försedd med reliefer av änglar, profeter och månen. Höjd 99 cm. Foto förf.

flankerade av fyra profeter på vardera sidan.³⁷³ (Bild 36.) Bilden förenar på så sätt både änglarnas och profeternas prisande av jungfru Maria, presenterad i sin moders knä tillsammans med Sonen. – Ett nog så birgittinskt bildtema!

Onsdagens tema i *Cantus sororum*, Marie födelse och barndom, är lättare att återfinna i bildmaterialet från Vadstena, inte minst i altartextilierna. Enligt källorna skall det ha funnits minst tre Anna-altaren i kyrkan, vilket svarar mot de tre bevarade skulpturerna av Anna själv tredje. Något mer passande att pryda dessa Anna-altaren med än Anna- och Joakimlegenden är svårt att tänka sig. Den under senmedeltiden så populära legenden om Marias föräldrar, Anna och Joakim, framställs i två av de broderade altarbrunen, och där ingår även Marie födelse bland scenerna. De tre skulpturgrupperna med Anna själv tredje kan naturligtvis också räknas in i den ikonografiska kontexten kring jungfru Marie barndom/födelse, även om det också är ett självständigt motiv.

Generellt sett vanligare i konsthistorien är torsdagens tema: Jesu födelse. Det var även ett motiv som den heliga Birgitta kom att påverka genom Uppenbarelserna.³⁷⁴ Födelsen ses inte bara i de nämnda kalkmålningarna i kapitelsalen och på Birgitta-altarskåpet, utan ingår också i de två nämnda altarbrunen med legenden om Anna

³⁷³ Endast tre profeter är bevarade.

³⁷⁴ Se Cornell, Henrik, *The Iconography of the Nativity of Christ*, Lundequistska bokhandeln, Uppsala 1924.

Bild 37. Anna själv tredje. Detalj av altarbrun med scener hämtade ur legenden om Anna och Joakim, ur Jesu barndomshistoria, samt helgon och Mater dolorosa. I mitten en kalvariescen. Längst till höger helgon, parvis framställda under bågar: S Petrus & S Johannes, S Katarina av Alexandria & S Birgitta. Helbroderad med silkestråd i klyvsöm på linnelärf. Längd 166,5 cm, höjd 17,5 cm. Vadstena klosterkyrka. Foto förf.

och Joakim. (Bild 37.) Ett av de äldsta textila verken från klostret innehåller också Jesu födelse, altarbrunet i Linköpings domkyrka. Det finns däremot inga spår av att motivet ingått i någon av systrarnas bevarade bönböcker. Det finns exempelvis inte heller svenska medeltida böner som har Jesu födelse som tema.³⁷⁵

Desto mer på modet inom *cura monialum*, nunnornas andliga fostran, och allmän senmedeltida spiritualitet var passionsfromheten. Olika aspekter på Jesu lidande var ett tema som kunde varieras i det till synes oändliga. Fredagen var sedan länge en bot- och fastedag med koppling till långfredagen. Varje fredag är en ”minilångfredag” och därför präglad av fasta, bot och åminnelse av Jesu lidande.³⁷⁶ Därför utfördes den tidigare diskuterade botpsalmsliturgin den dagen i veckan. Att *Cantus sororum* har Jesu lidande som tema för fredagen är därför naturligt. I den birgittinska tappningen är passionen framställd ur jungfru Marias perspektiv. Det tredje responsoriet i fredagens matutin är till och med framställt som en ögonvittnesskildring av hur Maria upplever sonens lidande, och hur hon själv samtidigt lider med honom.³⁷⁷ Det som framställs i *Cantus sororum*-texterna är i allra högsta grad passionen, sedd ur hennes synvinkel, dvs. helt i överensstämmelse med skildringarna

³⁷⁵ Jfr innehållsförteckningen hos Geete 1907–09.

³⁷⁶ Se Björkman 1957 s 241–315, i synnerhet s 241 ff.

³⁷⁷ Transkription av fornsvenska texten se Geete 1895 s 105 ff.

i Uppenbarelserna. En kalvariescen med den sörjande Maria vid korset kan naturligtvis fungera som visuell kanal för detta marianska perspektiv på Jesu lidande, men i Vadstena fanns fler uttryck i överensstämmelse med tidens fromhetsströmningar. Ett populärt motiv var Pietà, och det finns exempel på detta från Vadstena i den tidigare nämnda C 12, ena besättningen av SHM 23022:8 samt det tidigare nämnda alttarbrunet i Linköpings domkyrka. Förutom den lilla Pietà i C 12 har motivet ingått i ytterligare ett par bönböcker. Däremot är någon Pietà från klosterkyrkan inte bevarad eller dokumenterad, trots de många altarna.³⁷⁸ Det kring 1500 mycket populära temat Marie smärtor var däremot representerat med ett altare såväl inom som utom klausuren, men hur de varit prydda är inte känt.³⁷⁹

Bönerna som handlar om Marie smärtor förekommer i flera av bönböckerna men det är bara i den stora bibelhandskriften A 1 som en bild har bevarats.³⁸⁰ (Bild 21.) Den stora kolorerade gravyren inleder hela boken och inramas tillsammans med den motstående första textsidan av en praktfull marginaldekor. I marginaldekoren runt texten finns ytterligare en visuell framställning av hur Jesu lidande och Marias medlidande sammanlänkas: i det sårade hjärtat som försetts med texten *fons amoris* inuti. Sårade hjärtan med samma text dyker upp i ytterligare ett par handskrifter, C 443 och A 3.³⁸¹ (Bild 22.) Bilden av det sårade hjärtat innebär ett sammanlänkande i ett reciprokt förhållande mellan Kristus och Maria. Kärlekens källa, *fons amoris*, är ett uttryck både för Jesu självutlämnande kärlek till mänskligheten, och för Marias kärlek till sonen och hennes självutlämnande kärleksgärning genom att förmedla inkarnationen. Utan Marias ”ja” i bebådelsen hade det inte blivit någon inkarnation, och inte heller någon frälsning. I dessa emblematiska andaktsbilder kan den mediterande/bedjande nunnan låta tanken skifta mellan de båda aktörernas lidandefyllda kärleksgärning för mänskligheten och för nunnan själv.³⁸² Det är inte bara Kristus som lider utan även hans mor lider fysiskt inför åsynen av sonens lidande. Man kan säga att hjärtbilderna är ett koncentrat av fromheten. Den här täta sammanlänkningen yttrar sig också visuellt i andra sammanhang genom sammanställningar av symboler som förknippas med Jesus och Maria, eller genom att deras namn eller monogram kombineras. Exempel på detta är monogrammen i den övre marginalen av A 2 f. 3r, och det av systrarna broderade mässhakekorset i Skara. (Bild 26.) Till samma samling hör även en stjärnprydd Vadstenatillverkad mässhake med vinranka på ryggorset,³⁸³ vilket också är referenser till Maria som den strålande stjärnan och Kristus som vinträdet (Joh. 15:5). Hymnen *Ave maris stella* ingår i lördagens vesper i *Cantus sororum*, och i onsdagens laudes och söndagens vesper beskrivs Maria som skeppens och havets stjärna. Även den i klostret tillverkade praktmitran som nu

³⁷⁸ En framställning av motivet från Nädendals kloster avbildas i Hausen, Reinhold, *Nädendals kyrka och klosterruiner*, Amos Andersson förlagsaffär, Helsingfors 1922 s 34 bild 12.

³⁷⁹ Källström 1939 s 282–283.

³⁸⁰ Geete 1907–09 förtecknar nr 124–130 ur Gießen 881, A 37, A 43, A 80, C 23, C 68, E 9068.

³⁸¹ Sandgren 2011 s 119–140, densamma 2015 s 50–65.

³⁸² Motivets är inte unikt för Vadstena, se t.ex. Haag KB ms KA 31 f. 302r.

³⁸³ Mässhaken hör till Skara domkyrka och ingår i Västergötlands museums samlingar, se <https://digitaltmuseum.se/021027136528/massshake>.

tillhör Västerås domkyrka kombinerar symboler för Maria och Kristus, i detta fall med enhörningar och pelikan.³⁸⁴

Lördagen är den sista veckodagen i den kyrkliga kalendern. I den birgittinska liturgin handlar temat om Marie himmelfärd. Jungfru Maria hedrades på detta sätt för sin ödmjukhets skull, att hon som den första kristna människan upptogs till himmelen och till en plats närmast Treenigheten. Vid både non och kompletorium på lördagarna sjunger systrarna *Salve regina*, en lovprisning till himlarnas drottning. Men det är inte ett veckoavslut som mynnar enbart i förhoppningen om samma himmelska lycka för nunnorna, utan texterna binder ihop inkarnationen, Kristi uppståndelse och himmelfärd, och eukaristin. Mäsoffret är den fortsatta Kristusnärvaron ända till tidens slut, upprepad genom prästernas oupphörliga konsekration. Att knyta ihop lördagens tema på detta sätt är ett synnerligen passande avslut på nunnornas liturgiska vecka, där veckorutinen innebar att lördagen var deras kommuniondag.³⁸⁵ Marie himmelfärd förefaller emellertid inte ha ingått i bönböckernas bildrepertoar i Vadstena förutom möjligen i C 68 (f. 111v.) Bland de många lekmanaalterna fanns inte heller något som var helgat till denna fest. Däremot ses motivet på en f.d. korsbesättning till en mässhake i Skara domkyrka, tillverkad av nunnorna. (Bild 38.) Marie himmelska kröning ingår som nämnts i bildprogrammen för Jesu barndomssviter. Nunnorna kunde därför se motivet i det rum som idag benämns kapitelsalen, medan lekfolket kunde se det på Birgittaaltarskåpets vänstra insida.

Mariamotiven har således en tydlig plats i nunnornas spiritualitet. Förutom de redan nämnda veckodagstemana finns andra Mariamotiv som kan knytas till populära andaktsformer. Framträdande är Rosenkransmadonnan och den Apokalyptiska madonnan. På samma sätt som himmelfärdens Maria framställs omgiven av strålgans, som i Skarabroderiet, gör även den Apokalyptiska madonnan och

Bild 38. Detalj av bård med jungfru Marias himmelska upp-tagning. Maria kröns av en stor sluten pärlkrona och ledsagas av fyra änglar. Broderiet har troligen utgjort ett mässhaksors och är utfört mot tidigare röd sidenbotten och i läggsöm av guld- och silvertråd samt klyvsöm. Jungfru Maria är utförd i reliefbroderi medan änglarna är gjorda i platt klyvsöm. De vita fälten indikerar att sötvattenspärlor en gång prytt bl hennes krona och klänning. Lägg märke till hjärtformerna i bakgrundens läggsöm. Bredd 14,5 cm, höjd ca 121 cm. Västergötlands museum, Inv.nr 1501. Foto förf.

³⁸⁴ Två av klostrets prästbröder valdes till biskopar i Västerås stift vid 1400-talets mitt. Mitran anses vara gjord för någon av dem tillsammans med några mässkrudar. Bilder se https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=Category:V%C3%A4ster%C3%A5s_domkyrka&filefrom=V%C3%A4ster%C3%A5s+Domkyrka+-+KMB+-+16001000254724.jpg#/media/File:V%C3%A4ster%C3%A5s_Domkyrka_-_KMB_-_16001000256764.jpg.

³⁸⁵ *Regula Salvatoris* kap.18. Lundén bd IV 1959 s 28.

Rosenkransmadonnan. Inspirationen till den Apokalyptiska madonnan är hämtad ur Johannes uppenbarelse 12:1, där en kvinna framträder strålände som solen, med en krona av stjärnor och stående på människaran. Under senmedeltiden var motivet förknippat med dogmen om Marie obefläckade avlelse samt en omfattande avlat, utfärdad av påve Sixtus IV (1471–84). Den Apokalyptiska madonnan blev därefter ett mycket populärt motiv, kanske delvis tack vare löftet om ända upp till 11 000 års avlat för den som läste den specificerade bönen inför hennes bild.³⁸⁶ Bönen förekommer i flera av Vadstenabönböckerna och i ett par fall har en bild uppenbarligen ledsagat bönen (C 12 f. 163v, A 80 f. 193v). Bland de liturgiska föremålen i Vadstena återfinns motivet på en besättning (SHM 23022: 8),³⁸⁷ en träskulptur på norrväggen i kyrkan, ett förgyllt litet hänge (SHM 8813: E:13) och två broderade altarbrun.³⁸⁸ (SHM 13647 samt ett brun i klostermuseet, bild 39). Det finns däremot ingen textdokumentation om något lekmanaalzare helgat åt den Apokalyptiska madonnan. Av bildernas antal att döma har den avlatsförknippade bönen lästs av såväl klosterfolket som lekfolket i kyrkan.

Rosenkransandakten var en andakt som fick en enorm spridning under senmedeltiden och förknippas med en bildframställning med Maria omgiven av ett pärlband med fem rosor. Både Rosenkransmadonnan och Marie smärtor var representerade med två altaren vardera i klosterkyrkan. Det fanns ett Rosenkransaltare på vardera sidan av klausurgränsen enligt reduktionsprotokollet 1540, och likaså dubbel uppsättning av Marie smärtors altare. Det Rosenkransaltare som fanns inom klausuren fick lämna ifrån sig en värdefull krona eller krans i samband med silverreduktionen. Det innebär att det var en madonnabild med en lös krona av ädelmetall. Med tanke på det lilla formatet på det bevarade Rosenkransskåpets Maria kan det knappast ha varit hon som burit den dyrbara krona som nämns 1540. Klosterfolkets Rosenkransmadonna borde dessutom ha inramats av en krans med sex dekader istället för de i andra rosenkransar vanliga fem dekaderna.³⁸⁹

Konsthistorikern Andreas Lindblom anser att ett av Marie smärtors altare grundades av Vadstenaborgmästaren Erengisle Eskilsson, vilket i så fall innebär att det skedde vid mitten av 1400-talet.³⁹⁰ En sådan datering skulle vara förhållandevis tidig med tanke på motivets popularisering just decennierna närmast sekelskiftet 1500.³⁹¹ Om klostrets och lekmannens Marie smärtors altaren pryts av bilder med just detta specifika Mariamotiv, är inte känt. Som konstaterades ovan i samband

³⁸⁶ I A 80 står det 4 000 istället för 11 000 års avlat.

³⁸⁷ Bild se SHM: mis.historiska.se/mis/sok/fyndlokal.asp?lokalid=41045&cin=1&show=&samlomr=4&npage=8&tabpage=3

³⁸⁸ Altarbrunet har tillhört Norrsunda kyrka (Up), men broderierna har tillverkats i klostret.

³⁸⁹ En birgittinsk rosenkrans har sex dekader. Rosenkransmadonnan från Maribo har dock fem dekader, en för vardera av Kristi sår.

³⁹⁰ Lindblom 1965 s 237. Borgmästaren är känd t.ex. åren 1444 & 1450 genom diplomerna SDHK 24550 & 25687.

³⁹¹ Schuler, Carol, M., "The Seven Sorrows of the Virgin: Popular Culture and Cultic Imagery in Pre-Reformation Europe", *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, Vol. 21, No. 1/2 1992, s. 5–28.

Bild 39. Detalj från mittpartiet av ett broderat altarbrun med slingrande liljemotiv och en centralt placerad apokalyptisk madonna. Hon omges av strålar i guld och silver och står mellan ett par ornamenterade kolonner. Broderiet är utfört på en tidigare röd siden-damast och huvudsakligen i läggsöm i en mängd olika variationer, men Marias blå mantel och karnationen är utförd i klyvsöm. Vita partier har prytt av sötvattenspärlor. Även större metall- eller stenornament har prytt slingorna. Lägg märke till hjärtformerna i Marias kjortel. Vadstena klostermuseum. Foto förf.

med fredagens liturgi, har inte heller någon pietäskulptur/altarbild bevarats eller dokumenterats i Vadstena, enbart ett träsnitt i C 12 (bild 28).

Som nämndes i samband med handskrifterna ovan framställs Marie smärtor i A 1 (bild 21).³⁹² Det är i nunnornas bönböcker som populariteten hos såväl Rosenkransmadonnan som Marie smärtor bevarats. Förutom den mycket rikt dekorerade A 80 är det i tre av bönböckerna (C 12, C 68, och Berlin Theol oct 71), som man kan se spår av bilder till dessa båda andaktsteman. A 80 har bildlaker vid texterna som passar för såväl en apokalyptisk madonna (f. 193v) som en pietà och/eller Marie smärtor (f. 130v, 200v). Den praktfulla Mariasmärtorsbilden i A 1 ingår dock inte i någon bönbok utan i en högläsningbok. Den kunde bara betraktas av den syster som skötte högläsningen.

³⁹² Se Sandgren 2011.

Ströornament och marginalia i handskrifter och textilier

Heliga Birgitta tillät som sagt inte rent dekorativa utsmyckningar i kyrkorummet, men trots det har man funnit dekorslingor längsmed valvribborna i kyrkan, och en del av dem kan man se än idag. Huruvida det även funnits andra bilder eller ornament på de nu renknackade väggarna går inte att säga, men det är troligt att någon form av bildskrud prytt interiören. En medeltida kyrka utan något väggmåleri alls är föga troligt. Bildförbudet i klosterregeln gällde inte skildringar av Kristi passion och helgonens liv, och då fanns det en minst sagt bred repertoar kvar att ösa ur. (I Mariager finns exempelvis ett kalkmålningens fragment av Kristi korsbärande.) Läktarmålningarnas vapensköldar, som dokumenterades av Elias Brenner på 1600-talet, hör onekligen till den mer dekorativa delen av kyrkans bildskrud som å ena sidan tangerar gränsen för det tillåtna, men som å andra sidan vände sig in mot lekfolkets del av kyrkan.

Trots heliga Birgittas inskränkningar av det dekorativa uttrycket präglas många föremål från Vadstena kloster ändå av en rikedom av ornament, inte minst textilerna. Det är inte bara ytorna som är översållade av broderade, applicerade, ornament. Det är även rikligt med ornament insprängda i figurbroderiernas bildbakgrunder och arkitekturfält. Man skulle kunna tro att textilerna och handskrifterna av Vadstenanunnornas händer präglas av ett gemensamt formspråk, att de exempelvis gärna inspirerats av varandras arbete i den gemensamma arbetsalen.³⁹³ Men i handskrifterna är det inte samma ornamentala rikedom och inte heller samma typ av dekorationer som i textilerna. Det är i och för sig visuella uttryck som är parallella i tid och från samma geografiska och kulturella kontext, men trots den stilistiska gemenskapen finns det skillnader mellan dekoren i textilier och i handskrifter. I de liturgiska textilerna finns rikligt med franska liljor, rosor och stjärnor. Sturekåpan, relikskrinet och några av mässhakarna i Skara och Linköping är tydliga exempel på detta. Däremot är just dessa mönsterformer sällsynta i handskrifterna. Likaså förekommer granatäpplen, druvklasar, djur och vapensköldar i broderierna, men inte i nunnornas bokmåleri. Bokmåleriets marginalrankor domineras däremot av akantusblad, eklöv, påfågelsfjädrar, liljor/aklejoj och där finns även inslag av knutverksornament och hängande hjärtan. Meanderslingorna som inramat en del miniatyrer förekommer inte alls i det textila materialet från Vadstena. Den typ av påfågelsfjädrar som finns i flera handskrifers marginalrankor från 1500-talets början återfinns på undersidan av relikvariet i Linköping, men sällan i textilerna för övrigt.³⁹⁴ Till den gemensamma ornamentiken för textilerna och handskrifterna hör akantusblad, liljor, hjärtan och i viss mån knutverksornamentik, liksom eklövsdekor.

Det finns två birgittinskt förknippade ylltäcken som kommer från det småländska Dalhems kyrka.³⁹⁵ Båda visar upp figurer placerade i rundlar mot en i rutor uppdelad bakgrund i positiv/negativ effekt, ett intarsialiknande utförande. Ylltäckena

³⁹³ Estham 1991 argumenterar för denna koppling.

³⁹⁴ Bild se http://mis.historiska.se/mis/sok/include_image_exp.asp?uid=23356 och Nisbeth, Åke & Estham, Inger, *Linköpings domkyrka, 3 Inredning och inventarier*, Linköpings domkyrka, Linköping, 2001 s 124, 126.

³⁹⁵ Kyrkan hörde till Linköpingsbiskopen under medeltiden.

Bild 40. Dalhemstäck SHM 23022:26 är nästintill kvadratisk och består idag av tolv fragmentariska rutor med en bred bård. Det är tillverkat i rött och grönt ylle och försedd med applicerade vita cirkelformade bladrankor samt konturbroderier i laggöm. I bården finns blommor, blad och bokstäver som antyder ett marianskt tema. Rundlarnas innehåll är både birgittinskt, marianskt och kristocentriskt. Foto SHM.

anses tillverkade i klostret och kan vara avsedda att fungera som så kallade vesperalen, dvs. skyddsduk/täcke för mässaltare.³⁹⁶ Det täcke som är mest intressant ur birgittinskt ikonografiskt perspektiv är det mindre täcket, SHM 23022:26.³⁹⁷ (Bild 40.) Dess bildprogram och format pekar mot ett bruk inom klausuren. Dalhemstäckets rundlar är nämligen en sammanställning på temat Kristus – Maria – Birgitta. Pelikanen i nedre raden omges i svicklarna av bokstäverna *b*, *r*, *a* och (troligen) *k*. Bokstäverna *b* och *k* kröns vardera av en liten krona, möjligen en referens till Birgittas och Katarinas höga börd.³⁹⁸ I rundeln till vänster om pelikanen är ett lejon, vilket

³⁹⁶ Ett vesperale täcker altarets ovasida när altaret inte är dukat för mässa.

³⁹⁷ Täcket mäter nu 164 x 170 cm och omfattar 12 rutor. Varje ruta mäter 36 cm. Bården är 25 cm bred och saknas på höger sida. Ursprunglig bredd troligen ca 195 cm, motsv. 3,5 aln. Se katalogkort av Agnes Geijer SHM.

³⁹⁸ I utländsk ikonografi framställs S Birgitta ibland med krona. Kronorna kan även syfta på deras roller i orden.

kan uppfattas som en Kristusreferens och de runt lejonet utspridda bokstäverna formar namnet Maria. Under lejonets fötter finns även ett hjärta genomborrat av en pil, en referens till Kristi och Marias ömsesidiga lidande. I rundeln över lejonet springer en hjort som troligen jagas av figuren med pilbåge i den fragmentariska rundeln nederst till höger. Till höger om pelikanen ses ett stort bevingat hjärta som genomborras av två korsande pilar. I samma rundel finns också bokstäverna *M*, *B* samt *i*, *a* och *r*. Kompositionen innehåller även en låg krona placerad över hjärtat. Det finns enstaka exempel på bevingade hjärtan i den profana senmedeltidskonsten men den ikonografiska litteraturen placerar dem inte förrän ett par hundra år senare. Motivet bör i detta sammanhang uppfattas som en anspelning på Kristi lidande, och Marias och Birgittas föredöme som Kristusefterföljare. Vad vingarna mer specifikt spelar för roll är ännu oklart. Mittenraden av rutor innehåller, förutom hjorten, även en örn (längst till höger), ett bortnött motiv samt en prunkande blomsterurna. Vasen/urnan är framställd som ett genomskinligt kärl och i rutans svicklar ses rosor. Vasen är en Mariareferens, syftande på hennes renhet, den obefläckade avlelsen, medan rosorna kan syfta på både Maria och Birgitta. I den övre raden av rutor återstår blommor i de båda yttre rundlarna och en vapensköld med Kristusmonogram (*ih̄s*). Den vänstra blomman är en lilja och den högra har en avhuggen stam/kvist som bas, dessutom med hjärtformade löv i svicklarna. Framställningen symboliserar återigen jungfru Maria och Kristus.³⁹⁹ Till höger om vapenskölden ses ytterligare en anspelning på jungfru Maria genom bilden av enhörningen.

Sammanställningen av Dalhemstäckets (SHM 23022: 26) ikonografi gör att den som kan uttyda de laddade symbolerna får ett bildprogram som upprepar jungfru Marias renhet och Jesu frälsningsroll, samt deras intimt förknippade frälsningshistoriska roller, med birgittinska tillägg. Det är ett kateketiskt dogmatiskt koncentrat med birgittinsk vinkling. Läger vi därtill bokstäverna som placerats på olika ställen över ytan förstärks den birgittinska kontexten. Förutom i täckets rutor och rundlar har bokstäver placerats i bårderna runt kanterna, men det är bara i den undre bården som de är så kompletta att de går att tyda. De bokstäver som går att identifiera är från vänster *t*, *r*, *jl* (?), *ka* samt ett *i*. Troligtvis har ytterligare bokstäver funnits både till höger och vänster i de nu bortnötta hörnen. Kombinationen av bokstäver pekar i riktning mot Katarina, dvs. heliga Birgittas dotter. Täckets sammanställer alltså den birgittinska fromhetens fokus på jungfru Maria och Kristus, men genom att rama in den i ljuset av Birgittas och Katarinas efterföljelse. Ett sådant bildprogram passar väl in på ett klosteraltare, men det är i minsta laget för att täcka högaltaret eller Mariakorets altare.

Det var ju nunnorna som tillverkade både handskrifter och textilier, medan bröderna var de som bar de liturgiska dräkterna på sig och hanterade de liturgiska föremålen. I många fall kräver ornamentiken att man kan se handskrifterna eller de textila föremålen på nära håll, för att man ska kunna uppfatta den. För lekfolket var det en otillgänglig del av kyrkans bildvärld. Det var en bildsfär som skapades av och för klosterfolket och i synnerhet nunnorna. Det är fascinerande att se hur systrarna

³⁹⁹ Den avhuggna stammen syftar på Kristusprofetian om Isais avhuggna stam, Jesaja 11:1.

förmår skapa så budskapsladdade föremål genom att ”bara” använda dekorativa element ur en allmän medeltida bildrepertoar. Deras förmåga att sätta samman dekorativa elementen till en birgittinsk läsning är raffinerad och konsekvent ned i detaljerna, och det finns troligen mer att upptäcka i tolkningen av denna ornamentik.

Det vore troligen fel att tolka denna ikonografi på detaljnivå som ett uttryck för explicit individuell bön, som diskuterats av bl.a. Jeffrey Hamburger och Laura Skinnebach m.fl. i snarlika exempel, även om det kan finnas sådana inslag i den monastiska miljön. Arbetet i Vadstena utfördes nämligen i det gemensamma arbetsrummet, ofta under högläsning ur uppbyggliga verk. Snarare än en aktiv individuell bön kan skapandet uppfattas som ett meditativt inslag under lyssnandet. Det går utmärkt att utföra repetitiva handarbetsmoment medan man lyssnar till något.

Ornamentiken innehåller även bokstäver/initialer, som i Dalhemstället ovan, men de är vanligare i handskrifterna än textilierna. Tidigare nämndes att förekomsten av skrivarsignaturer i handskrifterna ibland har använts som stöd för att textiliernas bokstäver på motsvarande sätt syftar på brodösen, men i de flesta fall är det tveksamt.⁴⁰⁰ Merparten av de bokstäver som ingår i dekoren skall inte alls uppfattas som signaturer, utan syftar snarare på jungfru Maria, heliga Birgitta och dottern Katarina. Detta är framför allt tydligt i textilierna, där det annars blir väldigt många Birgitta Andersdotter och Ingegerd Ambjörnsdotter istället för heliga Birgitta och jungfru Maria. I vissa handskrifter är det som vi sett, onekligen skrivarskan, t.ex. Christina Hansdotter (Brask) eller Anna Svensdotter, som lämnat sina signaturer, ibland tillsammans med önskan om bönboksägarinnans förbön som i A 80. Anspelningarna på jungfru Maria görs så frekvent i materialet och är helt i linje med den marianska birgittinska fromheten.⁴⁰¹ Dalhemstället ovan är ett ovanligt tydligt exempel på hur bokstäverna har med spiritualiteten att göra, inte hantverkarens identitet. Medan IHS-monogramet var en etablerad *nomina sacra*-förkortning för Jesu namn kunde de medeltida förkortningarna för Maria variera. Maja är ju en kortform av Maria och eftersom det medeltida skriftbruket inte skiljer mellan *i* och *j*, är det lätt att göra Maria till *ma[r]ia*. Ibland kunde det räcka med bokstäverna *MA*, som på ryggskölden i Skara eller altarbrunet med den Apokalyptiska madonnan i bild 39 ovan. Andra gånger formade man ett vackert Mariamonogram som flätar samman alla bokstäverna, som i mässhakekorset i Skara (bild 26), kalken från Maribo klosterkyrka och i den övre marginalen av A 2 fol. 3r.

Att göra kombinerade referenser till Kristus och Maria är inte specifikt för Vadstena kloster utan hör hemma i den senmedeltida spiritualiteten generellt sett, men det förefaller som om man renodlat detta spår i den birgittinska kontexten. Sammanställningarna av Maria- och Kristussymboler är så genomgående i bildmaterialet att det ser ut som en medveten strategi. Tidigare nämndes Västeråsmitran med enhörningar och pelikan,⁴⁰² och ett liknande exempel är altarbrunet från

⁴⁰⁰ Räsänen 2013 s 109–135.

⁴⁰¹ Sandgren 2015 s 50–65.

⁴⁰² Bild se https://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=Category:V%C3%A4ster%C3%A5s_domkyrka&filefrom=V%C3%A4ster%C3%A5s+Domkyrka+-+KMB+-+16001000254724.jpg#/media/File:V%C3%A4ster%C3%A5s_Domkyrka_-_KMB_-_16001000256905.jpg.

Bild 41. Altarbrunet från Norrsunda (Uppl.) pryds av stora slingrande liljerankor och har en mittscen med den Apokalyptiska madonnan. Enhörningar och pelikaner flankerar Maria. Maria och djuren är utförda i relief, i läggsöm. Pärlor, ströningar och stenar har prytt broderiet. Broderiet har flyttats över till det nuvarande bottentyget på 1600-talet och kompletterats i vänstra sidan, samt kombinerats med antependium. Bilden visar en detalj med den centrala scenen. Höjd 25 cm. Foto SHM.

Norrsunda kyrka (SHM 13647). (Bild 41.) Vinrankan, med eller utan druvor, är likaså en etablerad Kristussymbol som ses i flera altarbrun och på liturgiska dräkter, i kompositioner med Mariasymboler som stjärna och ros. Ros, stjärna och lilja är återkommande metaforer för Maria i *Cantus sororum*s texter och de visuella anspelningarna på Maria genom dessa symboler kan fungera som en minnesteknik, och som en meditationshjälp i andaktslivet. Symbolkombinationerna blir, vart nunnorna än vände blicken, en ständig påminnelse om Marias och Kristi intimt förknippade roller i frälsningshistorien. Till detta kommer också broderimaterialen som anspelningar på framförallt Maria: pärlor, ädelstenar, bergkristall. Skärskådar man de Vadstenatillverkade broderierna upptäcker man snart att det har varit gott om söt-vattenspärlor i dem, vilket även påverkat ljusreflexion och skuggning.⁴⁰³

Ibland är symbolerna utförda i detaljer som kräver närsynt granskning för att uppfattas av ögat, som de små vävda rosorna och m-initialerna i bandet kring mässhakekorset i Skara. (Bild 26.) Ett så närgånget betraktande var givetvis inte tillgängligt för nunnorna sedan de väl färdigställt de textila arbetena, föremålen övergick då till brödernas visuella nära kontext. Så länge det handlar om liturgiska föremål som ingick i nunnornas närmiljö, som läktaren, refektoriet, kapitelsalen eller klostergången, kunde de dock fortsätta ta del av det visuella budskapet. Att som i det tidigare diskuterade mässhakekorset från Skara inrama korsets IHS- och Maria-

⁴⁰³ Vadstenabroderier med ovanligt mycket pärlor kvar är mittrorna tillverkade för Västerås och Linköping, se Estham 1991 s 16–19, 24–25.

monogram med ett blått band med gyllene m och rosor innebär ju att även heliga Birgitta inkluderas i den tydligt marianska kontexten. Rosorna kan nämligen syfta på både Maria och Birgitta.⁴⁰⁴ Även om systrarna inte längre kunde se det centimeterbreda bandets rosor när prästen bar mässhaken, kunde de uppfatta det som en del av den visuella och spirituella helheten. Det var ju de som hade vävt bandet.

I detta sammanhang kan det också vara värt att påminna sig om att de bilder som smyckade en medeltida kyrka och dess föremål inte enbart var till för det mänskliga ögats fröjd. Bilderna hade en viktig roll som delar av ett helhetskonstverk, de var en del av lovsången till Guds ära, precis som abboten Suger beskrev det redan under 1100-talet, i polemik mot Bernard av Clairvaux.⁴⁰⁵ Därför måste inte alla bilder synas för kyrkobesökarna, och därför finns det bilder som till och med är avsedda att "ses" enbart av det gudomliga, som högt placerade glasmålningar i katedralerna eller Bebdelses scenen på insidan av sakramentsskåpet från Alskog på Gotland.⁴⁰⁶

Medeltidens bildvärld kan ibland ge intryck av rädsla för tomrummet, *horror vacui*. Alla ytor fylls mer eller mindre av ornament i en oändlig variation, både inom arkitektur och bildkonst. Den här viljan att fylla bildytan präglar också många av föremålen som är tillverkade i Vadstena kloster. Istället för att uppfatta denna myllrande bildvärld som en rädsla för något, kan man vända på det och se den som en hyllning och en lovprisning till Skaparen, just i abbot Sugers anda. Genom att smycka lovsjungs Skaparen för det vackra i världen, och för förmågan att skapa detta till både människors och Skaparens glädje. Istället för att vara en distraktion så som Bernard av Clairvaux och som även heliga Birgitta varande för, kunde den istället vara en hjälp för det andliga livet både inom och utom klostermurarna.

Den medeltida spiritualiteten visade att i praktiken var bilderna – och därmed även de symboler som nunnorna använde – en hjälp för deras helgelse. Redan Isidor av Sevilla (c. 560–636) framförde tanken att en bild representerar ett objekt, och att man när man ser denna bild blir påmind om detta objekt.⁴⁰⁷ Det innebär en stark koppling mellan det avbildade och avbildningen. Det var många medeltida författare som var ytterst medvetna om bildernas positiva förmåga, inte minst de som hade nunnornas andliga liv i fokus. Man kan därför betrakta myllret av bilder, symboler, metaforer etc. i Vadstenamaterialet som ett andligt stöd, främst för de nunnor som levde där, eftersom det var de som skapade dem. Genom symbolerna och bilderna kunde de skapa sitt eget helgelsebefrämjande visuella referenssystem, och stundom med en uttalad birgittinsk vinkling. De utnyttjade naturligtvis inte bara den visuella resursen. Även andra sensorier som ljud och dofter var involverade i denna strategi. Melodierna och texterna i *Cantus sororum*, de övriga texterna och bildvärlden, alla

⁴⁰⁴ En av de mer kända Birgittahymnerna inleds med orden *Rosa rorans bonitatem*, dvs. "Ros som idel godhet andas".

⁴⁰⁵ Om abbé Sugers idéer i *Memoirs de la consécration de l'église Saint-Denis*, se exempelvis André Moisans essä "Suger de Saint-Denis, Bernard de Clairvaux et la question de l'art sacré, ingår i *Le beau et le laid au Moyen Age*, CUER MA, Aix-en-Provence 2000 s 383–399. Fulltext: <http://books.openedition.org/pup/4043>.

⁴⁰⁶ Foto se <http://www.orgelanders.se/Gotlandskyrkor/Alskog/skap1.jpg> (20200313).

⁴⁰⁷ Se övers. av Isidor av Sevillas "De Pictura" i Laugerud, Ryan & Skinnebach "Introduction" *Materiality of Devotion* 2015 s. 5.

understödde varandra och kunde hjälpa till att hålla det andliga livets fokus hela tiden och överallt, vart de än vände blicken. Och även om nunnorna inte kunde se alla Mariareferenser på de liturgiska föremål som bröderna använde, så visste både systarna som broderat dem och de som var sakristaner att referenserna fanns där, hela tiden. På detta vis är hela klostret, men framför allt kyrkorummet, ett andligt "Gesamtkunstwerk" skapat till Skaparens ära och nunnornas andliga väl.

Visuella paralleller till andra nunnekloster

Många klosterordnar är skapade som en reformreaktion mot de redan existerande, men visar att man ändå hämtade inspiration från föregångare. På samma sätt som cistercienserna var en reaktion mot sin samtid är heliga Birgittas ordensskapelse ett försök att reformera det depraverade klosterväsende som hon upplevde under 1300-talet, kanske främst under sina pilgrimsresor och sin långa vistelse i Italien. I många, främst sydeuropeiska, nunnekloster levde korsystarna ett bekvämt liv med eget tjänstefolk och privata sviter, dvs. stick i stäv med fattigdomslöften och egendomsgemenskap som utgjorde fundament till alla klosterordnar. Man behöver emellertid inte resa särskilt långt längs pilgrimsvägarna på kontinenten för att se likheter och möjlig inspiration från kloster som står kvar än idag. Det är inte klarlagt vilka kloster som heliga Birgitta besökte under sina resor, men kanske fick hon inspiration till utformningen av nunnekronan från de nordtyska cisterciensklöster, där en liknande nunnekrona var i bruk under 1300-talet.⁴⁰⁸ Kanske kunde det överdekorerade Wienhausens kloster skapa den form av motreaktion mot bilder som Birgitta företrädde? Kanske även läktarna på sådana platser som i nunneklostren Lüne, Lichtenthal, Altenberg eller Ebsdorf kan ha inspirerat hennes klosterplan, eftersom konstruktionerna där gjorde att nunnornas sång kunde höras väl i hela kyrkorummet, men utan att de själva syntes från lekmännens plats på kyrkgolvet.⁴⁰⁹ Det var också från de tyska områdena som det gick en reformrörelse inom dominikanerna under 1400-talet, en rörelse som påverkade det övriga monastiska livet långt utanför deras egna kloster. Texter översattes och spreds både inom och utom klostren. De svenska klostrens *cura monialum*, nunnornas andliga vård, påverkades i hög grad av aktörerna från det tysktalande området. Bland Vadstenahandskrifterna ser man verk av exempelvis Henrik Suso och Mechthild av Hackeborn, men också inhemska tillkomna verk som texter av birgittinbrodern Jöns Budde i Nådendal och generalkonfessorn i Vadstena Nils Ragvaldssons översättning och förklaring till den svenska versionen av *Cantus sororum*, kallad *Jungfru Marie örtagård* (KB A 12).⁴¹⁰

Den visuella kvarlätenskapen från Vadstena kloster kan inte mäta sig med de bevarade skatterna från exempelvis de nyssnämnda Wienhausen, Lüne och Ebsdorf i Tyskland, men är som påpekades i kapitel 1 enastående för svenska förhållanden.

⁴⁰⁸ *Krone und Schleier* 2005 s 420–422, kat. nr. 326, fig. 326. Bilder ur Gisle Codex, se <https://quaternio.ch/faksimile-editionen/codex-gisle/>.

⁴⁰⁹ Zimmer 1990 diskuterar nunneläktarens funktion i bl.a. Wienhausen och Lichtenthal.

⁴¹⁰ Översatt och kommenterad av generalkonfessorn Nils Ragvaldsson, d. 1514.

Från de andra svenska nunneklostren har vi nämligen bara fragmentariska upplysningar och ett fåtal identifierade föremål. Men, diskuterar man föremålen och deras användning i Vadstena bör man även beakta de kloster som grundades direkt från Vadstena. Där är det värt att söka efter paralleller och möjligheter till direktpåverkan från moderklostret, idéer som går att koppla tillbaka till Vadstena kloster. Som likaså nämndes i kapitel 1 hör Maribo i Danmark (1416) och Nådendal (1438) i nuvarande Finland till de viktigaste klosteretableringarna ur detta perspektiv, eftersom det var ett flitigt utbyte mellan moderhus och dotterkloster, både av såväl korrespondens, som av föremål och personer. Det var viktigt att sända ut sång- och skrivkunniga systrar och bröder för att lära upp de nya ordensmedlemmarna och utrusta de nya klostren med liturgiska böcker, klosterregel, andra föreskrifter och annat väsentligt redan från början. I praktiken innebar det att man spred skriftkonventioner till de nya skriptorierna. Materialet från Nådendal visar att man även förmedlade idéer för textiltillverkningen, både vad gäller teknik och formspråk.⁴¹¹ I Nådendalstextilierna ses samma symbolrikedom som i Vadstena med rosor, liljor, stjärnor, ek- och vinlöv. Där finns även Kristi sår och det sårade hjärtat, broderat på ett halslin.⁴¹² Det sårade hjärtat finns också på en av de få bevarade textilierna från Maribo, ett mässhakskors.⁴¹³ Ett par Nådendalsbroderier⁴¹⁴ (nu i Nationalmuseumet Helsingfors) är översållade av Mariasymboler, livsträd och bokstäver, och har både *Ave Maria*-text och andra mer svårtolkade bokstäver.⁴¹⁵ Till de ännu outredda ikonografiska inslagen på dessa båda föremål hör dubbelörnar med hjärta på bröstet samt det i samband med Dalhemstället nämnda bevingade hjärtat.⁴¹⁶

Det fanns givetvis en variation mellan de olika klostren när det gäller antalet altaren utöver de av heliga Birgitta påbjudna. Jämfört med det ovanligt altarrika Vadstena hade både Nådendals och Maribo kloster färre lekmanaltaren.⁴¹⁷ Däremot finns det några bilder från dessa båda kyrkor som kan komplettera intrycket av

⁴¹¹ Walta diskuterar skrivare och biblioteket i Nådendals kloster i "Birgittine Fragments in Finland: Reconstructing Naantali Abbey's Library", *The Birgittine Experience, papers from the Birgittine Conference in Stockholm 2011*, eds. Claes Gejrot, Mia Åkestam & Roger Andersson, KVHAA, Konferenser 82, Stockholm 2013, s 11–29.

⁴¹² Bild hos Sandgren 2015.

⁴¹³ Plathe, Sissel F., "Kristi sår og lidelses-redskaber gengivet med nål og tråd. Et Birgittinsk rygkors fra en messehagel i Maribo Domkirke." *Stiftsbog og landemode-akt for Lolland-Falsters stift 2005*, Nykøbing 2005 s 21–27, red. Helle Samson Heller. Även en mitra är bevarad från Maribo, se Norn 1948 s 63, fig. 30.

⁴¹⁴ Båda broderierna har omarbetats kraftigt sedan de brukades under medeltiden, vilket gör dem svåra att rekonstruera.

⁴¹⁵ Broderiet är omgjort och har en vertikal skarv. Övre radens bokstäver (versaler i läggsöm): L, O, A, O/G? Nedre raden (versaler & gemener, ej läggsöm): b, I, a, r, l/C? Det innebär att till vänster om skarven finns: L, O, b, I, a. Till höger finns: A, P/G, r, C.

⁴¹⁶ Både det bevingade hjärtat och dubbelörnen betraktas i ikonografisk litteratur som 1700-talsfenomen.

⁴¹⁷ Norn 1948 s 30 nämner tio kända altaren i Maribo, förutom de som stipuleras i klosterregeln. Databasen altartavler.dk listar likaså 10 dokumenterade altaren, <http://asp.altartavler.dk/default.htm> Antalet altaren i Nådendal är inte känt och nämns inte ö.h.t. i den senaste publikationen om klostret i Nådendal, *Nådendal – Vallis Gratiae, Finlands Birgittakloster* utg. av C. Cederbom, O. Ferm, S. Nyström, Runica et mediaevalia, Stockholm 2018.

Vadstenakyrkans utrustning. Ett motiv som tidigare konstaterades saknas bland de många bilderna i Vadstena är Pietà, men en sådan skulptur har däremot bevarats i Nådendal. Från Maribo finns en S Augustinusskulptur kvar i sitt altarskåp, tydligt identifierbar.⁴¹⁸ Han passar utmärkt väl in i den birgittinska kontexten eftersom Birgittas orden formellt sett grundades på Augustinusregeln,⁴¹⁹ men något sådant lekman- eller klosteraltare är inte belagt i de skriftliga Vadstenakällorna. De åtta bevarade korstolarna från Mariager, Maribos dotterkloster, vittnar om att nunnorna omgavs av heraldik, Kristusbilder och Mariamotiv på sina stolar.⁴²⁰ (Bild 33.)

Vadstenanunnornas konstkontakter

En viktig aspekt av västerlandets klosterväsende är onekligen dess transnationalitet. Klosterordnar är inte nationella utan transnationella. Alla ordnar var spridda till många länder, inte bara grannländerna, så även Birgittinorden. För birgittinernas del innebar det att man förutom Nådendal och Maribo bland annat etablerade kloster i Florens (Paradiso), Bergen (Munkaliv) och via Maribo även det ovannämnda jylländska Mariager kloster. Den största medeltida ordensexpansionen skedde dock i de flandrisk-nederländska områdena, där det grundades ett tiotal birgittinkloster under 1400-talet.⁴²¹

Samtidigt med ordensexpansionen i sydväst odlade man också viktiga kontakter söderut, genom de tyska dotterklostren i nordtyska områden och i Bayern. Både de nederländska och de tyska områdena märks i det visuella arvet från Vadstena kloster. Dels handlar det om den vid tiden så att säga normala importen av altarskåp och skulpturer från de stora tillverkningscentra som fanns i Nordtyskland och Flandern, dels om mindre föremål och mindre välkända importflöden. Birgittaaltarskåpet som invigdes 1459 kom från Lübeck, liksom troligen Rosenkransaltarskåpet, ytterligare fem snidade altarbilder och eventuellt även det stora triumfkrucifixet.⁴²² Åtminstone krucifixet var inom nunnornas siktlinje när de riktade blicken mot högaltaret. Det finns även bevarade broderier som kommer från tyskt område, vilka oftast är applicerade på dyrbara italienska sidentyger.⁴²³ Ibland har monteringen skett på broderiernas tillverkningsort, men ofta har de gjorts av nunnorna i Vadstena. För att

⁴¹⁸ Bild S Augustinus, se <http://asp.altertavler.dk/default.htm>.

⁴¹⁹ Rajamaa 1992 s 37.

⁴²⁰ Ett av motiven är jungfru Marias möte med den uppståndne Kristus, ett birgittinskt motiv. Korstolarna står nu i den näraliggande Visborgs kyrka, Jylland, se t.ex. https://aalborgstift.dk/stiftet/kirker?--fit_diocesedata-churchdb%5B%40package%5D=fit.diocesedata&--fit_diocesedata-churchdb%5B%40controller%5D=church&--fit_diocesedata-churchdb%5B%40action%5D=show&--fit_diocesedata-churchdb%5Bchurch%5D%5B__identity%5D=4d321ef1-e22e-4971-83fc-7606e02d74c3 [access den 10 oktober 2019].

⁴²¹ Se Sander Olsen mfl 2013 s 6–7 18–19, 101ff, 211ff. Expansionen österut i Europa var främst efter reformationen.

⁴²² Andersson 1983 s 22, 26–32, 35–36. Triumfkrucifixets proveniens diskuteras av Tångeberg, Peter, *Mittelalterliche Holzskulpturen und Altarschreine in Schweden: Studien zu Form, Material und Technik*, Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakad., Stockholm, 1986 s 145–147, 150.

⁴²³ Estham, Inger, "Medeltida textilier", *Vadstena klosterkyrka, vol. 2 Inredning*, Sveriges kyrkor vol. 194, red. Aron Andersson, Stockholm, 1983 s 112–118.

systrarna överhuvudtaget skulle kunna tillverka all liturgisk paramenta krävdes givetvis att man kunde importera material. Framförallt gick det åt en hel del sidentyger och brodersilke, vanligtvis importerat från Italien. Det linne och ylle som behövdes kunde tillverkas av de egna resurserna. Sötvattenspärlor hade man likaså tillgång till från de älvar och sjöar klostret ägde eller hade fiskerättigheter i, medan så kallade ströningar (små silverbleck) etc. kunde beställas av lokala guldsmeder.

Det är känt att importen från Flandern till Sverige var betydande både när det gäller textilier och träskulpturer/altarskåp. Den enligt Vadstenadiariet vackert snidade Katarinabilden som invigdes 1489 har tyvärr gått förlorad,⁴²⁴ och av det flandriska högaltarskåp som invigdes 1521 återstår bara predellan med skulpturfragment.⁴²⁵ Däremot har både S Antonius och den så kallade sköna madonnan bevarats, som båda kommer från Bryssel. Till de textila importarbetena från Flandern hör broderierna på den så kallade Sturekåpans bräm och ryggsköld, ett mässhakskors med Johannes på Patmos och det stora figurbroderiet som visar en Kalvariescenen, i litteraturen (missvisande) stundom benämnd Filippas gravtäcke.⁴²⁶ (Bild 42.) Kalvariescenen är dock ett typiskt exempel på hur ett importarbete, dvs. de broderade figurerna, monterats i klostret och vars bakgrund försetts med nunnornas broderade stjärnapplikationer. Ett exempel på konstimport i mindre och billigare format än paramenta och skulpturer är de ovan nämnda tryckta miniatyrerna i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok (A 43). Bönboken innehåller bilder av såväl tysk som nederländsk/flandrisk härkomst.⁴²⁷ Även den tidigare nämnda Marie smärtorsbilden i bibelhandskriften A 1 visar på sydtyska kontakter och i synnerhet med tryckorten Nürnberg. (Bild 21.)

Förutom de importerade bilderna förefaller man ibland ha tagit intryck från andra områdets bildkonventioner. De inhemska handmålade miniatyrerna som bevarats i

Bild 42. De stora broderade figurerna i Kalvariescenen är applicerade på ursprungligen blått siden. Även stjärnorna i bakgrunden är utförda som applikationer, men av nunnorna i klostret. Figurbroderiet är mycket slitet och man har vid konservering flyttat figurerna från fram- till baksida samt flyttat om stjärnorna. Det skapat bestående märken i tyget som gör att man ser de forna konturerna samt mörkare fält där stjärnorna suttit tidigare. Mått 166,5 x 215 cm. Vadstena klostermuseum. Foto ur Agnes Geijer och Andreas Lindblom Medeltida vävnader och broderier i Sverige 1928–29, plansch 179 sid XXX.

⁴²⁴ DV 884.

⁴²⁵ Andersson 1983 s 89 fig. 89–90. Tillskrivs Jan Bormans verkstad av Aron Andersson. Invigning 6/9 1522 nämns i DV 1070.

⁴²⁶ Det flandriska broderiet är för stort för gravstenen, saknar slitage på för gravstensbruket relevanta ställen samt avviker i kompositionen från hur ett gravtäcke utformades vid denna tid. Den har blivit blekt på ena sidan och man har flyttat över broderierna till "baksidan" vid senare tillfälle (troligen konservering).

⁴²⁷ Se Braaten 2006.

handskrifterna är så få att det är svårt att dra några stilistiska slutsatser etc. om dem, men däremot finns det tillräckligt med marginaldekorer och dekorerade initialer för att göra vissa jämförelser. Läger man därtill de inhemska textila verkens ornamentik blir tendenserna ännu tydligare. I både de textila arbetena och handskrifterna kan man spåra förbindelser med andra geografiska områdens traditioner. Nunnorna var uppenbarligen à jour med vad som var aktuellt på den internationella arenan.

De m-formade marginalstavarna i handskrifterna har redan nämnts, inspirerade av bokmåleri från Norge och klostret i Munkaliv (se avsnittet ”M-rankor och hjärtan”). Deras placering i marginalerna visar sig ha sin textila motsvarighet i de nämnda smala band med gyllene M och rosor som kantar flera av de Vadstenatillverkade textilierna, bland annat mässhakekorset i Skara. I några norskt förknippade handskrifter finns inte bara de diskuterade m-marginaldekorerna utan även initialer med smårutiga fonder. Sådana smårutiga initialfonder, förekommer inte för övrigt i Vadstenamaterialet. (Se bild 27, 30 ovan.) Riktas blicken ännu lite längre bort, mot det nederländska bokmåleriet, är stora initialer mot guldgrund, försedda med rejäla konkava urgröpningar i hörnen, tidstypiska under 1400-talet. I bönböckerna därifrån kan initialerna vara så stora att de dominerar boksidans textspegel. De stora guldinitialer som ses i Vadstenahandskrifter från decennierna närmast efter 1500 (t.ex. A 1, A 3 och A 12) är utförda i en jämförelsevis mindre skala, men innehåller samma element: näst intill kvadratisk grundform och tydliga hörnurgröpningar. Denna initialutformning påträffar man varken i det nordiska, tyska, franska, italienska eller engelska bokmåleriet.

I både det engelska och nederländska handskriftmaterialet kan man se ytterligare ett par motiv som återfinns i Vadstenas textilier och handskrifter: knutverksornamentik och påfågelsfjädrar. Knutverksornamentik förekommer på andra håll också, men företrädesvis tidigare i konsthistorien och inte i denna utformning under senmedeltiden. I det italienska bokmåleriet uppträder det ännu under 1300-talet, och det finns birgittinskt näraliggande exempel i de prakthandskrifter av heliga Birgittas Uppenbarelser som tillverkades i Neapel på 1380-talet.⁴²⁸

Kombinationen av knutverksornament och påfågelspennor är ett upprepat inslag i åtminstone delar av det engelska bokmåleriet under 1400-talet. Den broderade relikasken i Linköpings domkyrkomuseum har också denna sammanställning av knutornament och påfågelsfjädrar på kuppå respektive lock.⁴²⁹ I Vadstena har nunnorna förenklat påfågelsvingpenna till en mer granbarrsliknande gren och ”ögat” på vingpennan har ofta försvunnit. Ytterligare ett stildrag, som förefaller komma från engelskt bokmåleri, är de slanka sammankopplade marginalstavarna. Dessa raka marginalstavar kopplar ihop filigraninitialerna i samma spalt med varandra, som i A 3 och den engelsktillverkade bönboken A 82a. Ibland finns samma sammankopplande tendenser i det italienska bokmåleriet från 1400-talet, men parallellen mellan det engelska och Vadstenamåleriet är tydligare. Det är även i det engelska

⁴²⁸ De antikiserande knutornament som förekommer i den italienska renässanskonsten har en helt annan karaktär.

⁴²⁹ Sandgren, Eva Lq, Wahlberg, Ingela, ”Det broderade relikvariet i Linköpings domkyrka”, *Fornvännen* 2018 (112):4, Stockholm 2018 s 184–195.

bokmåleriet som man under 1400-talet finner marginalstavar som breder ut sig horisontellt på samma sätt som i bibelhandskriften KB A 1 (f. 190v, 242v).⁴³⁰ Kontakterna mellan England och Sverige går givetvis främst via Syon Abbey i London, men det var sannolikt inte så mycket som producerades inom det engelska klostrets egna skriptorier. Därför är det troligen inte de olika klostermedlemmarna som stått i inspirerande kontakt med varandra. Snarare har de handskrifter som man använde i Syon Abbey gett inspiration till Vadstenafolket genom de frekventa kontakterna mellan klostren. Det viktiga med inspirationskällan är att Vadstena assimilerade idéer från detta håll, inte att det var handskrifter gjorda av birgittinerna själva.

En något mer problematisk kontakt- och inspirationsväg är den med det italienska bokmåleriet. Som nämndes nyss finns vissa inslag av både knutverksornament och sammankopplade marginalstavar där, men inte riktigt samtidigt och inte så sent som i Vadstena. Till viss del ser det också ut som de stora påkostade initialerna i det sena napolitanska 1300-talsmåleriet skulle ha kunnat påverka en del av Vadstenahandskrifternas initialer under tidigt 1500-tal.⁴³¹ De stora akantusbladen och vissa liljeformer ligger stilistiskt nära varandra. En enkel, men tyvärr mindre trolig förklaring kunde vara att systrarna i skriptoriet hade tillgång till den normerande prakthandskrift av Uppenbarelserna som klostret ägde, trots att den bara förevisades mycket sparsamt.⁴³² Frågan är också om man var lika förlagestyrd när det gäller bokmåleriet som när det gällde själva texttraderingen? Dekoren hade ju ingen juridisk eller ens normerande relevans. Den var dessutom skapad efter heliga Birgittas egen tid, helt oberoende av hennes inflytande. (Hon gjorde sannolikt inga anvisningar för den konstnärliga utformningen av uppenbarelsehandskrifterna.) En tidigare oprövad tanke är att det exemplar av Uppenbarelserna som kallas Ericsbergshandskriften (A 72a),⁴³³ tillhörde Vadstenaklostret under medeltiden och möjligen fungerade som kopieringsexemplar i skriptoriet, åtminstone omkring sekelskiftet 1500. Handskriften var då lite mer än etthundra år gammal. Den kan dock inte ha varit identisk med den nyssnämnda prakthandskrift som man vid enstaka tillfällen i klostrets historia refererar till. Ericsbergshandskriften har tvärtom egenskaper som utmärker en handskriftsförlaga som är till för att kopieras och mångfaldigas: den är gjord på papper, varje lägg har ett yttre ark av pergament som skydd, miniatyrerna är kolorerade skisser, det finns inga förgyllningar och den innehåller dessutom en del fel.⁴³⁴ Den visar dessutom upp ett franskt bokmåleri i kombination

⁴³⁰ Se <https://www.manuscripta.se/ms/100201>.

⁴³¹ Se bildmaterialet i Aili, Hans & Svanberg, Jan, *Imagines Sanctae Birgittae*, KVHAA, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2003.

⁴³² Undhagen, Carl-Gustaf, "Vadstena klostrets förlorade praktexemplar av Birgittas revelationer", *Heliga Birgittas uppenbarelser 650 år: en jubileumsutställning av latinska handskrifter och editioner tryckta 1492–1992*, red. Carl-Gustaf Undhagen, Fredrik Vahlquist, Univ.-bibl., Lund 1995, s 15–20.

⁴³³ En kort presentation av handskriften ges på <http://www.kb.se/english/collections/manuscripts/older/ericsberg/>. Den har nämnts i Lindgren, Mereth *Bilden av Birgitta*, Wiken, Höganäs 2002 (1991) och Nordenfalk, Carl, "Saint Bridget of Sweden as represented in illuminated manuscripts", *De artibus opuscula XL: essays in honor of Erwin Panofsky* vol. 1, New York Univ. Press, New York 1961.

⁴³⁴ Den har ännu inte undersökts ingående kodikologiskt.

med italiensk skrift, vilket förekom i Avignon och i det franskpåverkade napolitanska riket under 1300-talet. Utförandet tyder på att den skulle ha kunnat fungera som underlag för såväl prakthandskrifterna som de senare kopior som utfördes för de nygrundade dotterklostren. Tyvärr finns det ingen känd dokumentation om den innan den påträffades i biblioteket på Ericssbergs slott i början av 1960-talet.⁴³⁵

Ytterligare frågor kring influensernas olika vägar reser å ena sidan avsaknaden på stilinfluenser från det tyska bokmåleriet och å andra sidan de svenska influenserna i det italienska klostret i Florens, Paradiso. Sydtyskland hade en väl utformad egen praxis i hur marginalslingor och initialer utformades och det finns exempel på det i Vadstenamaterialet, men då handlar det om importerade verk. Exempelvis den typ av akantusrankor som förekommer i Bayern, där det fanns birgittinkloster, ses inte alls i det som bevarats från Vadstena kloster. I det textila arvet består de tyska inslagen som sagt främst av importerade färdiga broderier som monterats i klostret, men inget har bevarats som kan jämföras med de vitbroderier och tapeter som finns från exempelvis klostren kring Lüneburgerheden.⁴³⁶

Klostret Paradiso i Florens grundades redan på 1390-talet och hör därmed till de allra första dotterklostren inom birgittinorden. Florens hade i allra högsta grad en etablerad konstnärlig tradition av hög klass vid denna tid, där även bokmåleri ingick. I staden fanns flera framstående kloster och sekulära verkstäder som producerade illuminerade handskrifter, särskilt under 1400-talet. Den amerikanska bokhistorikern Melissa Moreton har konstaterat att Paradisohandskrifternas layout avviker från den dåtida gängse italienska.⁴³⁷ Däremot ser handskrifterna ut som om de kom från Nordeuropa, eller till och med som om de kom från Sverige. För att tillverka sådana handskrifter bör det ha funnits skrivare/skriverskor som förde med sig handskriftskonventionerna från Sverige och lyckades implementera dem i den italienska miljön, trots den etablerade lokala bokmåleritraditionen.

Det verkar alltså som om Vadstena kloster i några situationer har påverkat andra klostres traditioner, och i andra lägen låtit sig inspireras av dem. Det är inte så förvånande att man i Vadstena uppskattade de m-formade marginaldekorererna från Norge och nyttjade dem som en Mariareferens. Även påfågelsfjädrarna hör till den övertagbara symbolvärlden genom sina referenser till uppståndelsen. Bevekelsegrunderna för införlivandet av de sammanlänkade engelska marginalstaverna och de fyrkantiga initialfondernas djupa urgröpningar från det nederländska bokmåleriet får förbli oklara tills vidare.

Den bokliga kulturen utvecklades jämförelsevis sent i Sverige.⁴³⁸ En konsekvens av detta skulle kunna vara en påverkbarhet eller valfrihet, där man i Vadstena as-

⁴³⁵ Lindgren och Nordenfalk har gjort sinsemellan olika tolkningar av handskriften utifrån stilistiska kriterier och menar att den tillverkats i Sydtyskland, antingen vid konsiliet i Konstanz 1414–18 eller konsiliet i Basel/Ferrara/Florens 1431–49. Nordenfalk 1961 s 371–93, Lindgren 2002 s 14–15, se även Svanberg & Aili 2003 vol. 2 s 109. Ingen av dessa författare tar hänsyn till kodikologin.

⁴³⁶ Kvinnoklostren i Wienhausen, Ebsdorf, Lüne exempelvis.

⁴³⁷ Moreton, Melissa N. "Scritto di bellissima lettera": Nuns' book production in fifteenth and sixteenth-century Italy, otryckt PhD thesis. University of Iowa, Iowa City, Iowa 2013.

⁴³⁸ Sandgren, Eva Lq "Nordeuropa", Beier, Christine (red.) *Geschichte der Buchkultur, Band 5 Gotik*

similerar delar av det som man möter från Norge, England och de nederländska områdena. I det vadstenensiska handskriftsmaterialet går det att identifiera norsk-engelska 1200-talsdrag, engelska drag från första delen av 1400-talet och nederländska drag från det senare 1400-talet. Tyvärr gör bevarandesituationen det svårt att bedöma huruvida Munkaliv, Maribo och Mariager även assimilerade influenser från Vadstena, men däremot är kopplingen till Nådendal stark inom både textil- och handskriftsproduktion.

De svensk-nordiska konstnärliga förhållandena står i kontrast till Italien och södra Tyskland, där det sedan århundraden tillbaka fanns regionala och till och med lokala traditioner för bokmåleri. När de sydtyska birgittinklostrens boktillverkning inleddes fanns det därför etablerade traditioner att arbeta inom, både vad gäller bokmåleri och böckernas utformning. Även om klostret Altomünster ombildades från benediktinkloster till birgittinkloster först 1488, hade det en skriptorietradition med rötter i 700-talet. Gnadenberg grundades ca 1420 av folk från både Maribo och Paradiso, och även där fortsatte man i den regionala sydtyska stilen när man tillverkade böcker under 1400-talet. I Paradisoklostret (1394) har man märkligt nog däremot inte gått helt samma väg, även om det finns klart lokala, dvs. florentinska, stildrag i en del av Paradisohandskrifterna. Generellt sett har man istället profilerat sig gentemot den inhemska skriptorietraditionen, och avviker inte bara från det italienska utan även från det lokala florentinska bokmåleriet. Detta strategival har ännu ingen förklaring, men man kan fundera på i vilken grad som direktutsända systrar från Vadstena har påverkat utvecklingen. Tyvärr är väldigt lite känt om kontakterna mellan Vadstena och Paradiso när det gäller just nunnorna. Det råder dock inget tvivel om att Vadstenafolket måste ha skickat nunnor till Paradiso för att etablera klostret, men det är bröderna som nämns i dokumenten. Paradisoklostret är tyvärr fortfarande relativt outforskat.⁴³⁹

Ett avgränsat rum men inte en begränsad värld

Den klausur som Vadstenanunnorna levde i innebar i allra högsta grad en avgränsning av deras geografiska sfär. Trots den fysiska begränsningen var det ett livsrum som i hög grad tog intryck av världen utanför murarna. Hit innanför murarna nådde inte bara det senaste inom den andliga fostran som nunnornas biktfaäder förmedlade till sina adepter (*cura monialium*), utan också den visuella gestaltning som ibland förknippades med dessa idéer. Förutom helgonbilder som ackompanjerar och illustrerar de olika helgonbönderna i bönböckerna finns också bilder som har andra funktioner än rent illustrerande. Som vi sett ovan var många bönboksbilder förknippade med avlatter. I några av de bevarade avlatsbrevens beskrivs de andaktsövningar som skulle utföras inför bilderna. Många gånger var det frågan om att be änglahälsningen, *Ave*

2, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz 2018, s 9–12 (42).

⁴³⁹ I Sara Ekwalls efterlämnade handlingar på UUB finns opublicerat material om Paradisoklostret. Höjer 1905 är kortfattad om Paradisoklostret och nämner inte nunnorna i sin översikt över Birgittinordens tidiga historia.

Maria, dvs. något som de flesta lärt sig redan som barn. Vissa övningar praktiserades enskilt, kanske i klostergången eller den egna cellen, medan andra utfördes i det kollektiva utrymmet på nunneläktaren. Ett sådant gemensamt exempel är det tidigare nämnda knäfallet inför bilden av ”Kristus dignar under korset” som påbjöds i samband med fredagens Botpsalmsprocession. Som exempelvis Tanja Kohwagner-Nikolai och Laura K. Skinnebach varit inne på kan och bör man se tillverkningen av föremålen, i detta fall både de textila och handskrifterna, som en materialisering av bönen och en andaktsövning i sig.⁴⁴⁰ Då blir Vadstenanunnornas bruk av andliga referenser ända ned på stygnnivå i sig en visuell och materiell bön och del av ett internt referensstärkande system i *cura monialum*. Därmed inte sagt att de ägnade sig aktivt åt enskild bön i det gemensamma arbetsrummet, eftersom man under arbetstimmarna där ägnade sig åt bland annat högläsning ur uppbyggelselitteratur.

Det löper två parallella visuella spår i nunnornas handskrifter och textila produktion. Den ena är de identifierbara scener som avbildas och det andra är symbolerna som vävs in i dekoren. Genomgången visar att trots att bönböckerna har begränsade figurativa bildprogram bär de en birgittinsk prägel. Många av textilierna är också präglade av sin ordenskontext. Det är emellertid inte frågan om att framställa den heliga Birgitta eller andra centrala ordensgestalter, utan det är scener som relaterar till Uppenbarelsernas centrala teologiska ståndpunkter eller som genom sin sammansättning pekar i samma riktning. Tillsammans bildar de inte bara en fysisk bildförsedd kontext utan också en immateriell enhet, ett birgittinskt kosmos som omsluter nunnorna.

I både handskriftsdekor och på de liturgiska textiliernas vävda band finns anspelningar på jungfru Maria genom marginalrankorna med m-formade bågar och de vävda gyllene M-en. På broderier och i marginaldekorer framställs påfågelsfjädrar som påminnelse om hoppet om uppståndelsen. Hjärtan fungerar som en referens till Kristi och Marias ömsesidiga och självutgivande kärlek i marginalrankor och som broderat läggsömsmönster på Marias klänning eller i hennes närmaste omgivning. En komprimerad visuell version av denna dubbla kärlek är de dubbelhjärtan som nunnorna i Nådendal broderade. Bilden av det sårade hjärtat i bönboken C 443 (bild 22b) fungerar som en andakts/meditationsbild på samma sätt som den komprimerade varianten i de nådendalska dubbelhjärtana. Det viktiga är inte vilkendera av Jesus eller Maria som så att säga kommer först, utan att det finns ett ömsesidigt beroende mellan dem och i deras frälsningshistoriska betydelse. Jungfru Marias frälsningshistoriska kärleksroll framträder således från det stora till det lilla formatet. Hennes smärta vid sonens död framställs som ett svärd genom hjärtat, i enlighet med Simeons profetia i Lukas 2:35. Detta motiv, *Compassio Mariae*, finns på flera föremål. Hennes lidande är inkluderat i bönböckernas meditationsbilder med det sårade hjärtat och hennes hjärta är ett av de båda i dubbelhjärtana. Det diskuterade Dalhemstället (SHM 23022:26) visade sig också innehålla ett flertal marianska referenser, förutom de birgittinska. (Bild 40.)

⁴⁴⁰ Kohwagner-Nikolai, Tanja, ”Per manus sororum-”: *niedersächsische Bildstickereien im Klosterstich (1300–1583)*, München, 2006, Skinnebach, Laura K. *Practices of perception – Devotion and the senses in Late Medieval Northern Europe*, diss. Bergen 2013.

Bild 43. Broderad ryggsköld till korkåpa. Den tronande Maria med Jesusbarnet inramas av en text ur den birgittinska liturgin. På hennes klänning är små hjärtan broderade, och på bänkens rygg och bönbokens pärmar återkommer hjärtformerna. Under Maria står MA på ett språkband och i svicklarna på ömse sidor om hennes huvud ses initialerna i och a. Broderiet är utfört i läggsöm och yttäckande klyvsöm. De vita partierna har täckts av vita sötvattenspärlor. Mått ca 31 x 31 cm. Inv. nr 1502, © Västergötlands länsmuseum.

Även i de små och dekorativa detaljerna återfinns anspelningarna på Marias kärlek, framställda som exempelvis hjärtformade hängen på initialer i bönböckerna, som bakgrundsmönster till skildringen av hennes himmelska upptagning på den broderade bården i Skara, i mönsterformen på läggsömmen i hennes klänning på liljealtarbrunet i Vadstena eller de broderade hjärtana på hennes pärltäckta klänning i ryggskölden i Skara. (Bild 27, 38, 39, 43.) Genom att placera mönsterformerna på "rätt" ställe ges de en ytterligare dimension förutom den rent dekorativa.⁴⁴¹ Detta

⁴⁴¹ Hjärtformad läggsöm förekommer huvudsakligen i samband med framställningar av jungfru Maria.

var givetvis de broderande och illuminerande nunnorna medvetna om, eftersom de skapade dem, och därigenom formade de ett marianskt genomsyrat kosmos i birgittinsk version. Här spelar också den tidigare nämnda medeltida synen på bilder in: det viktigaste var inte att det mänskliga ögat alltid kunde uppfatta allt, utan bilderna hade en funktion i sig, även utan en perceptionsmedveten åskådare. Samtidigt som de lovsjunger Skaparen genom sin existens kan de dessutom påverka betraktaren. Bilderna har verkanskraft och existensberättigande i sig själva, tillverkade till Guds ära.

Böckerna som systrarna skapat behöll de huvudsakligen i sitt konvent. De var specialtillverkade för att användas i deras egen interna krets, och som vi sett fyllde av både birgittinska referenser och allmänkatolska motiv. Detta var deras närmaste bildkontext på det viset att de bar med sig bilderna i böckerna och hade dem framför sig i knäet i koret. Där samsades helgonbilder och passionsmotiv med minivarianter av anspelningar på Kristi och Marias kärlek i form av hjärtformade marginalhängen och m-formade marginalrankor. När systrarna lyfte blicken mot altaret såg de mot Kristus, i monstransens hostia. Altarets framsida pryddes av altarbrunet (bild 34), med text ur *Cantus sororum* och den scen med det i Birgittas uppenbarelser skildrade mötet mellan den uppståndne Kristus och jungfru Maria. Bortom andaktsaltaret såg nunnorna vidare mot stenskulpturen av jungfru Maria på hennes altare i öster och möjligen även heliga Birgittas skrin. Nedanför, mellan nunneläktaren och Mariakoret, kunde de ana det specialkomponerade Birgittaaltarskåpet på klostergrunderskans eget altare. Utmed den västra sidan av nunneläktaren satt de femton passionstavlorna, likaså de med en birgittinsk prägel genom motivvalen. I en vidare krets runt omkring nunnorna fanns sedan bilder som hörde till den vanliga katolska bildvärlden – triumfkrucifixet, den hängande Mariabilden i taket, apostlarnas altaren, martyrer och helgon i mängd, i många fall placerade utom systrarnas synhåll, men tillgängliga för kyrkans besökare. På så vis bestod systrarnas sfär både av den allmänkyrkliga och en specifikt birgittinsk bildvärld.

Nunnornas bildvärld hade uppenbarligen flera funktioner. Det mest uppenbara är att de kunde vara meditationsbilder, som frontespiserna i bönböckerna, men de kunde även vara direkta illustrationer till de vidstående texterna, som exempelvis vid helgonböner. Betraktar man föremålen närmare, både böcker och textilier, så finns emellertid än fler betydelselager som ger ytterligare dimensioner till de rent figurativa eller emblematiske framställningarna. Referenserna till jungfru Maria, Kristus, heliga Birgitta genomsyrar ornamentiken ned på styggnivå och ut i marginalrankorna. Stjärnor, rosor, liljor, paradisträd, vinrankor, bokstäver och pärlor kan fungera både som påminnelse för den okoncentrerade och fördjupande för den bedjande nunnan. De skapar ett universum där bilderna är avsedda att hjälpa nunnorna att rikta sina tankar åt rätt håll för att be. På så vis är de i överensstämmelse med heliga Birgittas intentioner att bilderna inte skall distrahera klosterfolket från deras viktigaste uppgift, bön.

Många av de textila föremål som nunnorna tillverkat lämnade snart deras egen del av klostret för att istället användas av bröderna, dvs. de liturgiska textilierna, paramentan. De liturgiska textilierna var i hög grad bildbärande föremål. Det är nu

dags att följa med dessa textila föremål över till brödernas del av kyrkan. Därmed flyttas betraktarperspektivet över till brödernas kor i väster, och den bildvärld som de hanterade och omgavs av i klosterkyrkan.

3. Brödernas bildvärld

Bröderna och deras uppgift i klostret

Bönböckerna från nunnornas skriptorium användes som vi konstaterat ovan huvudsakligen av nunnorna själva, medan de liturgiska textilier som de tillverkade framförallt blev något som klosterbröderna brukade i samband med deras altartjänst. De bildbärande textilier som systrarna skapade kom följaktligen att ingå i brödernas när- och bruksmiljö, och hör till det som står näst i tur att behandlas. I denna miljö ingår även andra liturgiska föremål och brödernas böcker. På samma sätt som när det gäller nunnorna handlar det om vilken bildvärld som omgav klosterbröderna när de satt i sina korstolar bakom högaltaret. Vidare, vad såg de när de tjänstgjorde vid högaltaret, något av högkorets tolv apostlaaltaren, firade Mariamässan eller rörde sig mellan klostrets olika altaren? Går det att iakttä någon skillnad mellan bildernas funktion och/eller bildrepertoaren för en nunna eller en klosterbroder i Vadstena?

Forskningen om Vadstenabroöderna har till största delen handlat om deras skri-varverksamhet. Både nordister, teologer och latinister har framförallt studerat det rika predikomaterial som finns i handskrifterna, främst i C-samlingen på Uppsala universitetsbibliotek. Eftersom det materialet i ringa utsträckning är dekorerat, är den omfattande teologiska och filologiska forskningen sällan relevant i detta bildfokuserade sammanhang. Tyvärr har ingen tidigare forskare brytt sig nämnvärt om den estetiska utformningen av Vadstenahandskrifterna. De har ansetts för simpelt dekorerade. Inte heller har brukarperspektivet varit aktuellt när de liturgiska textilierna diskuterats av bland annat Inger Estham. Däremot har deras materiella aspekter behandlats för att fastställa dateringar och attributioner. I den mån som textilhanterande aktörer har diskuterats så har det varit de broderande systrarna som lyfts fram.

Sara Risbergs avhandling om brödernas sedvanebok, *Liber usuum*, är däremot väsentlig för att förstå brödernas roll i klostret och den bildvärld de rörde sig i, liksom notiserna i Vadstenadiariet och svaren som bröderna gav de frågvisa Londonbröderna. Båda sistnämnda källorna förtjänstfullt editerade av Claes Gejrot och

Elin Andersson i deras respektive avhandlingar.⁴⁴² Det är också relevant att beröra de redan tidigare nämnda konsthistorikerna Andreas Lindbloms och Aron Anderssons och deras tankar kring bildproduktionen i klostret. Båda har haft en stor inverkan på den konstvetenskapliga forskningen om måleri och skulptur med anknytning till Vadstena.

Som redan konstaterats var bröderna betydligt färre till antalet än nunnorna, tjugofem jämfört med sextio. Det totala antalet bröder som kan spåras i klostrets källor uppgår till omkring två hundra.⁴⁴³ Cirka hälften av dem bör ha varit präster och drygt tjugo av dem innehade under någon period det högsta ämbetet bland bröderna, generalkonfessor. Tjugoen av bröderna omtalas som diakoner i Vadstena-diariet och enligt klosterregeln skulle det alltid finnas fyra diakoner. De fyra diakonerna betecknar de fyra kyrkofäderna.⁴⁴⁴ Diakonerna skulle kunna prästvigas sedan de inträtt i klostret, dvs. övergå från den lägre ämbetskategorin till den högre.⁴⁴⁵ De övriga åtta bröderna, lekbröderna, skulle vara prästernas och diakonernas tjänare. I klosterregeln beskrivs lekbrödernas arbetsuppgifter: att de skall förse de ämbetsbärande bröderna med vad de behöver.⁴⁴⁶

Präster var inte bara viktiga, de var oundgängliga för nunnornas klosterliv. Utan präster blir det inga sakrament, och framförallt ingen mässa. Heliga Birgitta beskriver prästernas uppgifter som koncentrerade på att ”blott sysselsätta sig med gudstjänst, studium och bön men icke inveckla sig i andra sysslor och ärenden. Varje söndag skola de på modersmålet utlägga evangeliet ur dagens mässa, så att alla ha tillfälle att lyssna. Likaså skola de offentligen predika alla de högtider, på vilkas vigilier de fasta vid bröd och vatten, och över huvud taget alla högtider, som hava vigilier”.⁴⁴⁷ Citatet visar att det alltså är gudstjänst, predikan och studium som är prästbrödernas huvudsakliga uppgifter. Studiet var nödvändigt för predikofunktionen och i begreppet gudstjänst innefattades tidedärden, de sju sakramenten och begravning.

På sina dräkter skulle bröderna bära ett kors med Kristi sårmärken. (Bild 44.) De tre olika brödragrupperna hade olika utformning av sina kors och bar dem på olika sätt. Prästernas kors skulle vara rött och bäras på vänster sida av kappan, vid hjärtat. Diakonernas attribut var en vit cirkel med de fem röda sårmärkena i form av helige Andes eldstungor. Även lekbröderna bar ett kors. Det var vitt med röda sårmärken. I vigningsritualen hanterades brödernas korsmarke på samma sätt som nunnornas kronor.⁴⁴⁸ Det var således snarlika emblem med samma betydelse, men i olika format och placering på kroppen.

⁴⁴² Studierna av Risberg, Gejrot och Andersson nämndes ovan i kapitel 1.

⁴⁴³ Se numrering hos Silfverstolpe 1895.

⁴⁴⁴ *Regula Salvatoris* kap. 12. Lundén bd IV 1959 s 25.

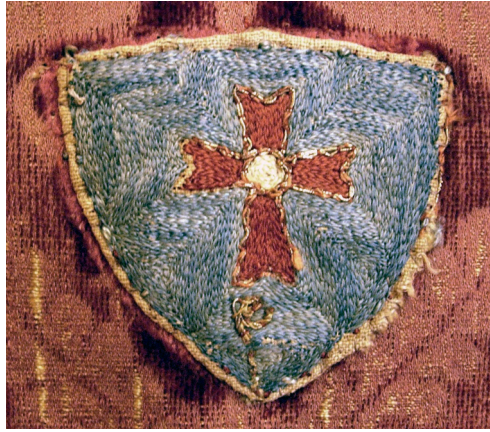
⁴⁴⁵ Risberg 2003 s 29.

⁴⁴⁶ *Regula Salvatoris* kap. 12–13. Lundén bd IV 1959 s 25–26.

⁴⁴⁷ *Regula Salvatoris* kap. 15. Lundén bd IV 1959 s 27.

⁴⁴⁸ *Regula Salvatoris* kap. 13. Lundén bd IV 1959 s 25–26.

*Bild 44. Prästbrödernas emblem är här placerat på en vapensköld på en av mässbakarna i Västerås domkyrka. Broderiet är utfört med silke i klyvsöm och applicerat på framsidan av en röd sammetsmässbake. Mässbaken tillverkades troligen vid mitten av 1400-talet, då Västerås stift vid två tillfällen rekryterade sin biskop från Vadstena kloster. Broderiet är ca 5 cm högt.
Foto Berit Lundqvist.*

De fyra diakonernas uppgifter i klostret är enligt brödernas sedvanebok främst liturgiska. De består i att assistera prästerna vid altaret, läsa upp epistel och evangelium, sjunga versiklar, läsa högt ur kalendern och läsa vid måltiderna, men de ansvarar även för altarnas utrustning.⁴⁴⁹ De delar alltså bildmiljön vid altarna med prästerna.⁴⁵⁰

Brödernas ledare, generalkonfessorn, hade vissa särskilda liturgiska uppgifter. Han skall enligt reglerna fira högmässan och leda officierna på de största festerna (*totum duplex*). Det är exempelvis han som skall välsigna ljusen på kyndelsmässodagen, askan på askonsdagen och palmerna på påsöndagen. På skärtorsdag, långfredag och påskafton var det dessutom han som ledde tidebönera och de övriga gudstjänsterna.⁴⁵¹ Han hade alltså en central liturgisk roll i klostret.

Den rika liturgiska aktivitet som de ämbetsbärande korbröderna utförde innebar att de hela tiden hanterade bildbärande föremål, samtidigt som de rörde sig i en bildrik miljö. Förmodligen fanns bildutsmyckning i deras eget kor, kanske fäst på korstolarnas ut- och insidor,⁴⁵² men det fanns framförallt en rik bildkontext vid alla altaren som de verkade vid och på de liturgiska kläder som de bar i liturgin.⁴⁵³ De åtta lekbrödernas kontakt med de olika altarna utgjordes visserligen huvudsakligen av de gemensamma processionerna och deras städuppgifter i kyrkan, men även dessa uppgifter innebar en viss fysisk närhet till de bildbärande objekten.

Liksom hos nunnorna hade bröderna vissa veckovis roterande uppgifter och brödernas veckoman och sakristan har också viktiga roller för de liturgiska aktiviteterna. Det är en av de tretton prästerna som är veckoman, kallad antingen horista eller

⁴⁴⁹ Risberg 2003 s 28.

⁴⁵⁰ Det hörde till lekbrödernas uppgifter att assistera vid mässor, men de skötte också praktiska saker som t.ex. att tjänstgöra vid porten mot yttrevärlden. Till lekbrödernas tyngre arbetsuppgifter hörde hugga ved, och förbereda klostrets egna gravar samt betjäna de övriga bröderna vid matbordet. De skulle också sköta hygienuppgifter som disk, städ, bad och rakning samt betjäna de sjuka. Det var en del av dessa tyngre uppgifter som bröderna "ab extra" blev engagerade för att utföra.

⁴⁵¹ Risberg 2003 s 32.

⁴⁵² Spikhäl på korstolarna tyder på det.

⁴⁵³ Se vidare "Brödernas altartjänst".

hebdomadaria, och han har många viktiga uppgifter. Förutom sin ordinarie plats i korstolarna har veckomannen också en plats nära högaltaret för att enkelt kunna assistera vid det. Han har vissa liturgiska nyckelroller som att sjunga högmässan de dagar då inte generalkonfessorn gör det, fira den första mässan på julnatten, och på långfredagen är det han som bär fram korset för tillbedjan. Horistan är den som bär fram pyxis med hostian till altaret när generalkonfessorn firar högmässa. Det är dessutom alltid han som välsignar och bestänker med vigvatten.⁴⁵⁴ På festdagar skall han bära korkåpa, men de övriga söndagarna bara mässkjorta och stola.

Även kantorns/försångarens uppgifter beskrivs i *Liber usuum*. För det mesta skall han stå i sin korstol, annars vid pulpeten i brödernas kor. Kantorn är den som håller reda på vad som skall läsas och när, samt ser till att rätt böcker finns på plats i pulpeten för dem som skall läsa/sjunga ur dem. Han assisteras av en *succentor*, vilken är den som leder den andra körhalvan i den liturgiska växelsången.⁴⁵⁵

Textiliernas bilder

Till skillnad från nunnorna och lekfolket hade prästerna och diakonerna alltså fysisk närkontakt med de liturgiska dräkterna och föremålen. Det var de och sakristanerna som kunde se motiven på mässhakar, stolor, paruror, bokdynor, altarbrun och liturgiska kärl. De kyrkobesökare som stod på andra sidan järngallret och betraktade altarna inom klausuren, kunde förmodligen inte uppfatta så mycket mer än vilken helgonbild det rörde sig om och färgglittret på de liturgiska textilierna.

En del av de liturgiska dräkterna från Vadstena kloster är fortfarande kvar i kyrkans ägo och kan studeras i klostermuseet. För att få en uppfattning om de medeltida Vadstenatextilierna är det relevant att inkludera även de dräkter med Vadstenabakgrund som nu finns i Linköpings domkyrkomuseum, Västergötlands museum i Skara och Historiska museet i Stockholm. Enstaka föremål ingår även i domkyrkosamlingarna i Västerås och Uppsala samt länsmuseum i Örebro. (Lista över bevarade textilier se bilaga 5.) Liksom föremålen som nu är i Historiska museet är det möjligt att flera av de aktuella föremålen i Skara och Linköping kommit till domkyrkorna i Linköping och Skara först efter klosterstängningen, inte under medeltiden. De kan emellertid ha brukats i klostret innan de överfördes till kyrkorna.

Utifrån de föremål som skulle kunna ha tillhört högaltaret eller Mariaaltaret, går det att nå en tentativ föreställning av hur den mässfirande broderns liturgiska närmiljö tedde sig, trots att vi saknar vissa delar. Den mässkjorta som prästen och diakonen bar i liturigin pryddes vanligen av broderade besättningar (paruror) placerade nederst på ärmarna och i skjortans nederkant. Likaså var kragen (halslin/humerale) och stolan broderade. Det kunde vara antingen rent dekorativa broderier eller centrala tematiska motiv som exempelvis bilden av Kristi sår på i halslinet från

⁴⁵⁴ Risberg 2003 s 44–45.

⁴⁵⁵ Risberg 2003 s 46–47. En *cantrix* skötte motsvarande uppgifter hos systrarna.

Nädendal.⁴⁵⁶ På en korkåpa fanns det likaledes antingen symboliska eller figurativa framställningar, placerade dels på ryggskölden (clipeus) och dels längs med kåpens framkanter.

Det är som sagt väldigt svårt att med säkerhet knyta de sjuttioalet bevarade liturgiska textilierna till specifika altaren, men ikonografin kan ge ledtrådar. Av motiven att döma är det troligt att de nu ituklippta broderade scenerna på besättningarna SHM 23022: 8 hör till ett Anna- eller Mariaaltare.⁴⁵⁷ Ett altartarbrun med legenden om S Anna och Joakim nämndes i föregående kapitel (bild 37) och även om de båda föremålen inte har broderats eller komponerats av samma brodöser så hör de hemma inom samma tidsspann. Troligen har brunet hört till klostrets eget Annaaltare. Till horistans dräkt hörde, som sagt, i festliga sammanhang också korkåpa, och av de två kåpor som listas i stängningsinventariet 1595 har den röda bevarats tills idag, medan den ”brandgula” med guldbårder tyvärr har förkommit.⁴⁵⁸

Fyra bevarade mässhakar har korsfästelsescener på ryggskorset. En röd mässhake har, förutom kyrkans patroni Petrus och Paulus, också en Andreasframställning, vilket kan peka mot Andreasaltaret i högkoret eller möjligen det lekmannaaltare som stiftades till S Andreas av Lars Siggesson (Sparre av Rossvik, d. 1473) och hustrun Ingeborg Bengtsdotter (Rödbjälke).⁴⁵⁹ Fortsätter man på samma attribueringsspår så skulle den blågula brokadmässhaken möjligen ha hört till det Maria Magdalenaaltare som decennierna runt 1500 grundades av den danske väpnaren Laurentius Knop.⁴⁶⁰ Sannolikheten att det är just mässhakarna från klostrets egna gömmor som räddats till eftervärlden är emellertid större, än att lekmannaaltarnas privatägda utrustning bevarats. Den blå mässhaken med gaffelkors pryds av flera apostlar och helgon vilket på sätt och vis gör den passande för att användas vid de tolv apostlaaltarna. (Bild 45.) Samtidigt kan man ifrågasätta rimligheten i en attribution till ett enskilt sådant mindre altare, eftersom det även funnits två dalmatikor i samma

Bild 45. Blå mässhake i sidendamast med figurbroderat gaffelkors på både rygg och framsida. Broderiet troligen utfört i Tyskland. På ryggen ses överst den uppståndne Kristus, därefter S Andreas och S Johannes, S Jakob d.ä., S Paulus & S Petrus. Framsidan visar S Sebastian och S Rochus, jungfru Maria, S Bartolomeus och S Tomas. Vadstena klostermuseum. Foto förf.

⁴⁵⁶ Bild se Sandgren 2015 s 59 fig. 6.

⁴⁵⁷ Motiven är a) Konungarnas tillbedjan & Frambärandet i templet, b) Heliga släkten (Elisabet och Maria m barn) + Jesusbarnet, Josef och en apostel, c) Pietá & Jesu födelse, d) Nädastol + Apokalyptisk madonna. Länk till bilder i SHM se http://mis.historiska.se/mis/sok/resultat_bild.asp?lokalid=57398&typ=fotografi&qtype=bild.

⁴⁵⁸ Silfverstolpe 1895 s 153.

⁴⁵⁹ Lindblom 1965 s 237. Det skulle förutsätta att nunnorna tillverkade paramenta även till lekmannaaltarna, vilket är ytterst osäkert.

⁴⁶⁰ Lindblom 1965 s 237. Laurentius Knop omnämns i danska källor 1485 och i Rostock 1510.

utförande.⁴⁶¹ Kanske har man haft ett mindre antal uppsättningar mässhakar som användes gemensamt för alla eller flera av apostlaaltarna. I inventariet 1595 listades hela tjugo mässhakar, vilket i antal motsvarar de sjutton föreskrivna altarna plus ytterligare tre, och av reduktionsprotokollet 1540 framgår att det fanns åtminstone fem ytterligare altaren inom klausuren. Ända till klosterstängningen 1595 hade man också i övrigt ett lätt överskott av paramenta för att hålla i gång den mässhakarverksamhet som enligt föreskrifterna i klosterregeln skulle omfatta sexton mässhakaltaren.⁴⁶² Utmärkande för både mässhakar, dalmatikor och korkåpor, oavsett motiv och färg, är den stora kontrastverkan mellan bottentyg och de guld- och pärlbroderade applicerade motiven. I en av solljus och levande ljus upplyst kyrka måste glittret från metalldekorer och pärlor i broderierna på de liturgiska skrudarna skapat en stark visuell attraherande effekt när präster och diakoner rörde sig.

Den pyxis veckomannen hade till uppgift att bära i vissa sammanhang hörde till varje kyrkas grundutrustning och var troligen försedd med någon form av utsmyckning som anspelade på det viktiga innehållet, hostian. Någon pyxis från klostret är inte bevarad, men däremot en nattvardskalk som heliga Birgittas son Birger Ulvsson donerade till Mariaaltaret.⁴⁶³ När prästen celebrerade mässan hade han förmodligen ett enkelt illuminerat missale framför sig, lutat mot en mönstervävd eller broderad bokdyna.⁴⁶⁴ I mässhakboken markerades på något sätt, kanske som Gregoriusmässan i missalet C 420, de centrala mässhakdelarna. Vid den bilden kysste prästen korset nederst på baksidan under en djup bugning, eftersom det är den mest centrala delen av mässan, kanonbönen. (Bild 46.) På altaret framför prästen fanns också ett kors och ett par ljusstakar. En sådan uppsättning fanns kvar ända till 1595.⁴⁶⁵ Tyvärr har både altarstukor och ”silkesvinger” försvunnit, vilka listades 1595. De dekorativt utformade stukorna hängde i par ned på altarets framsida, över antependiet. Silkesvingar kallades de sidogardiner som under medeltiden avgränsade ett altare på kortsidorna. Betraktar man medeltida bildframställningar av mässfirande, är det påfallande att man ofta ser altarstukor på altarets framsida och vid kortsidorna dessa rumsavgränsande sidogardiner, upphängda på smala stänger.⁴⁶⁶

På samma sätt som hos systrarna uppe på läktaren måste brödernas hantering av paramenta och liturgiska kärl skapat en visuell närmiljö vid altarna, som stimulerade och befrämjade spiritualiteten och deras andliga utveckling. De mässfirande bröderna skapade ett synligt drama i och genom liturgin, samtidigt som de var mitt i och en del av denna. Allt de rörde och gjorde i gudstjänstssammanhanget var en del av ett liturgiskt drama som utspelade sig först och främst inom det rumsligt av-

⁴⁶¹ Dalmatikorna nämns inte av Silfverstolpe men finns med i ATAs kopior av inventarieförteckningarna från 1598–1632. 1642 noterades att de skänkts till Strå kyrka.

⁴⁶² Inventariet räknar upp en mängd föremål som altarbrun, antependier, altarstukor, mässhakjortor, röcklin, handdukar, dukar m.m.

⁴⁶³ Inv.nr SHM 7700. Inskription på kalken *Birgerus miles filius sce birgitte me dedit ad altare b[ea]te v[ir]ginis*.

⁴⁶⁴ Två bokdynor noterades i stängningsinventariet 1595, Silfverstolpe 1895 s 154.

⁴⁶⁵ Silverstolpe 1895 s 153.

⁴⁶⁶ Se exempelvis Master of Saint Giles i National Portrait Gallery, <https://www.nationalgallery.org.uk/paintings/master-of-saint-giles-the-mass-of-saint-giles>.

Bild 46. Missalet UUB C 420 (f. 11v) har en framställning av Gregoriusmässan vid den plats där kanonbönen lästes och prästen lyfte upp hostian. I marginalen under bilden har ett rött kors målats för att prästen skall kyssa korset istället för själva bilden. Mått 36 x 18 cm. © UUB.

gränsade koret, dvs. framför altaren inramade av sidogardiner. De personer/aktörer som de åkallade genom gudstjänstens böner var representerade genom bilderna och symbolerna på de föremål som bröderna hanterade och som de var klädda i. Man skulle kunna tillägga att, trots att nunnorna endast undantagsvis kunde se detta från sitt kor, kunde de ändå ha en viss delaktighet i skeendet genom sin förtrogenhet med de föremål som de själva tillverkat och hade god kännedom om, när det gällde det visuella innehållet. Paramentatillverkningen kunde på så vis fungera som en sammanlänkande verksamhet där systrarnas tillverkning bidrog till den liturgiska helheten. Liturgin fick en gemensam visuell intern gestaltning, trots att bröder och systrar följde olika tidebönstraditioner. Det visuella uttrycket vid de privata altarna låg dock utanför såväl deras påverkansmöjligheter som deras primära engagemang, men det återkommer vi till i kapitel 4.

Brödernas perspektiv i kyrkan

Det är inte helt lätt att rekonstruera brödernas kor. Problemet har bara berörts ytligt av forskningen tidigare.⁴⁶⁷ De gamla gravkartorna ger ingen information om utformningen av detta kor. Nunnornas kor var ju upphöjt på en plattform över kyrkgolvet, men frågan är hur det var med brödernas kor, på vilken nivå låg det? Hur högt eller lågt det var placerat påverkade givetvis brödernas möjligheter att se det stora kyrkorummet i öst. Koret skulle kunna ha varit placerat på samma låga nivå som idag, men mer troligt är att det varit uppbyggt och legat på en högre nivå, som i Maribo klosterkyrka.⁴⁶⁸ Heliga Birgittas instruktioner placerar koret i väster, men nämner inget om golvnivån.⁴⁶⁹ De olika golvnivåerna i hela det västra området är problematiska, och därtill alla förändringar som skett efter reformationen. Ingången från brödrakonventet till deras tidebönskor var i den västra kormuren. Den dörren var lågt placerad, i marknivå, och spåren av den döljs idag av Birgittaaltarskåpet. Via den porten kunde bröderna ta sig enkelt till och från kyrkan. Med den utformning som brödrakoret har idag finns det på norra sidan fem återskapade biktnischer och en högaltar- och trappanordning från 1900-talet. Biktnischerna är ungefär på samma nivå som den västra ingångsdörren. Det var i så fall enkelt att ta sig till och från biktbåsen direkt från koringången. På södra och västra sidan av brödrakoret sitter några murade kvadratiska nischer, vanligen uppfattade som avsedda för bokförvaring. De har en lite märkligt hög placering för att nås direkt från den nuvarande låga golvnivån. I många medeltida kyrkor använde man emellertid små trappor av trä för att nå högt placerade nischer i kyrkornas kor, och så kan ha varit fallet även här.

Troligen var brödernas kor uppdelat i två nivåer. Det innebär att deras tidebönskor hade ett högre läge än idag, lagt på träreglar. (Bild 47.) Spåren av bjälkfästen i murarna och de olika nivåer på dörrar m. m. som man måste ta hänsyn till i koret, gör att det är en rimlig hypotes.⁴⁷⁰ På den undre nivån fanns ingången från konventet (dormitoriet/kapitelsalen), liksom biktnischerna, boknischerna och sannolikt någon form av förvaringsutrymme. För att komma till biktnischerna svängde man åt vänster från ingången, och för att komma upp till tidebönskoret och högaltaret svängde man åt höger, förbi boknischerna och uppför en trappa utmed södra korväggen. Biktnischerna utgjorde så att säga en återvändsgränd medan boknischerna låg på vägen till/från koret. Förmodligen fanns en avskärmning parallellt med den norra muren, skapande en korridor mellan de nedsänkta biktbåsen och de en våning

⁴⁶⁷ Forskningen om brödernas verksamhet i Vadstenaklostret har främst berört deras skriftställar- och predikoverksamhet, med företrädare som bl.a. teologen Stephan Borgehammar och nordisten Roger Andersson.

⁴⁶⁸ I Maribo var det en krypta/källare under. Se sektionsritning i Norn 1948 fig. 8. Det finns spår av bjälklagsfästen i murverket som antyder detta (förutom från 1890-talets inbyggda sakristia), tillsammans med en uppgift om att material från brödrakoret på 1500-talet förts över till bygget av Vadstena slott, se Anderson 1991 s 70.

⁴⁶⁹ *Revelationes Extra.* kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

⁴⁷⁰ Det finns även spår i murverket av 1800-talets inbyggda sakristia av trä från den korta period som huvudingången till kyrkan var i väst. Den är senare igenmurad. Ritningar över anordningen finns i Vadstena landsarkiv, Vadstena klosterkyrka vol. R II 2, 3, 6, 9, 15.

Bild 47. Rekonstruktion av brödrakoret sett från sydväst. Koret består av en träkonstruktion i två nivåer. När man träder in går man till höger för att komma upp i kyrkan. På norra sidan ligger de avskilda biktbåsen i marknivå. © förf. och Carolina Ask.

upp placerade korstolarnas ryggar.⁴⁷¹ På så vis minskade man överhöringsrisken, att ljudet från nunnornas bikt respektive brödernas tidebön störde varandra. Även om nunnorna i princip kanske inte alltid biktade sig precis just de tiderna, var det ändå möjligt för bröderna att få dispens från tideböerna i koret för att höra nunnornas bikt.

På korets övre nivå stod korstolarna mitt emot varandra i två rader, precis som hos nunnorna och enligt klosterregelns instruktion.⁴⁷² Det är troligt att de tidigare nämnda två paren korstolar som bevarats i kyrkan härstammar från brödrakoret. (Bild 48.) Till skillnad från de rikt snidade korstolarna från nunneläktaren i det danska birgittinklostret i Mariager (se kap 2 ovan och bild 33) är Vadstenastolarna mycket enkelt dekorerade.⁴⁷³ Den enda dekoren på dem idag är små skurna sexuddiga rosor, inpluggade på armstöden. Samtidigt finns det både spår av färg på insidan och av att något varit fastnitat på både ut- och insidorna, kanske dekorationer i textil eller målade på pergament eller papper. I brödrakoret fanns givetvis också en pulpet för läsningar/försångare. Från sina platser i koret kunde bröderna se mot högaltaret och ana åtminstone de översta apostlaaltarna, och det innebär att de hade högaltaret som koraltare. Högaltaret kunde därför fungera som en avskärmning mot långhu-

⁴⁷¹ *Revelationes Extra.* kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

⁴⁷² *Ibid.*

⁴⁷³ Förvaras sedan lång tid tillbaka i den närbelägna Visborgs kyrka, Jylland.

Bild 48. Ett av de två par korstolar som bevarats i klosterkyrkan. Vid armstöden ses små snidade rosor. Övrig dekor saknas. Foto förf.

set. Broder Nils Ragvaldsson vittnar om hur man anpassade placeringen av de båda altarskåp som fanns vid högaltaret 1489.⁴⁷⁴ Arrangemanget innebär att brödrakoret fick karaktär av avskilt rum längst i väster, om än inte lika påtagligt som det idag nedsänkta och avskärmade rummet. (Bild 47.)

Hur mycket bröderna kunde se av det stora kyrkorummet från sina korstolar är svårbedömt. Det upphöjda högaltaret med sin altartavla bör ha skymt sikten åt öster en del, men det viktiga var att de i likhet med nunnorna såg högaltaret, om än från ett annat håll. Högkorets övriga tolv altaren kunde bröderna nå antingen direkt från brödrakoret eller via den dörr i södra kormuren som leder till sakristian. Den dörren ledde då ut till en korridor som låg i anslutning till biblioteket och brödernas sakristia, i vinkeln mellan västkoret och långhuset. Det fanns även en dörr direkt från denna korridor in till södra långhusskeppet. En sådan anslutning var praktisk för att ta sig från sakristian till södra läktaromgången och vidare till Mariakoret. Från konventet hade bröderna således en dörr för att ta sig till läktaromgångarna, en dörr till högkoret/högaltaret och en dörr till biktnischerna och sitt tidebönskor.

⁴⁷⁴ Fritz & Elfving 2004 s 33.

Brödernas altartjänst

Klostret var ju skapat främst för kvinnorna, men männen behövdes som sagt för att fylla de viktiga funktioner som inte kvinnorna hade möjlighet att göra. Dit hörde sakramenten och begravning. När heliga Birgitta föreskrev att antalet präster skulle vara tretton, var det i överensstämmelse med antalet apostlar inklusive Paulus. Diakonernas antal om fyra var som nämnt en referens till de fyra kyrkofäderna. Eftersom en präst har en av sina viktigaste funktioner i att fira mässa, stipulerade Birgitta dessutom att det skulle finnas ett altare för varje präst, men utan att var och en av dem hade särskild anknytning till ett visst altare. Dessutom föreskrev hon ytterligare tre altaren som de tretton prästerna skulle tjänstgöra vid inom klausuren: Mariaaltaret längst i öster och de båda nämnda altarna för Johannes döparen respektive S Mikael, placerade utmed kyrkans långhusmurar. Förutom de föreskrivna sexton mässaltarna fanns det vid silverbeskattningen 1540 ytterligare några altaren som hörde till klostret. Notarien, som antecknade vad som hörde till de olika altarna, noterade i de flesta fall även var det beskattade altaret stod i klosterkyrkan, utifrån huvudkategorierna ”in templo” och ”in claustrum”, vilket bör tolkas som i lekmännens del av kyrkan respektive innanför klausuren. Protokollet avslöjar att ytterligare fem klosteraltaren hade tillkommit: Marie smärtor, Helga lekamen, S Birgitta, Rosenkransaltare samt ett som kallas Kristi altare. Deras placering är svår att avgöra, men trots de tretton altarna i den västra delen av kyrkan fanns det troligen plats för fler altaren både där och uppe på läktaromgångarna.

Högkorets altaren

Klosterkyrkan var (och är) på sätt och vis bakvänd i sin öst – västorientering. I den östra delen fanns ett Mariaaltare i ett eget kor. Liksom nu var högaltaret placerat i västra delen av salskyrkan, men tillsammans med de tolv apostlarnas altaren. Det område som utgjorde högkoret bestod enligt Birgittas instruktioner av långhusets tre västligaste travéer med sex låga trappavsatser med två altaren på varje trappsteg, placerade parvis upp mot högaltaret. (Bild 49.) Tyvärr finns det inga som helst spår, inte ens på de äldsta gravplanerna, av någon av de trappor som funnits i högkor och brödrakor. (Bild 2, 3, 5). Vanligen antar man att apostlaaltarna stod i en plogform vars spets riktades upp mot högaltaret och vidgade sig ned mot järngallret, men detta anges inte uttryckligen i heliga Birgittas instruktioner. Hon föreskrev emellertid placeringsordningen, storleken på och det inbördes avståndet mellan altarna.⁴⁷⁵ (Bild 47, 49.) Birgitta påbjuder att avståndet mellan vardera av de tolv altarna skall vara två alnar, dvs. 100–110 cm, samt att varje trappsteg ska vara en tvärhand högt.⁴⁷⁶ Vidare stod altarna i plogform, inte på linje rakt bakom varandra i öst-västlig riktning. Det betyder att det fanns ett visst utrymme mellan altarna för celebrantens

⁴⁷⁵ *Revelationes Extra*. kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132–133.

⁴⁷⁶ Ibid. Beskrivningen av placeringen höger/vänster måste tolkas så att höger är sett från altaret med ansiktet mot öster, dvs. höger = söder. Annars stämmer inte skildringen om festen 1489 och notisen i DV 612 om vinning av två kökssystrar.

Bild 49. Vy mot högkorets altaren i väst med de tolv apostlaaltarna i plogform nedanför högaltaret. Rekonstruktionsförslag.
© förf. och Carolina Ask.

knäfall. Om altartjänsten skulle fungera praktiskt bör altarna dessutom ha varit placerade så att de stod på trappsteget nedanför det trappsteg som celebranten stod på. Annars skulle utrymmet bakom den knäfallande celebrantens fötter begränsas av trappsteget upp till nästa nivå.

Frågan om de tolv apostlaaltarnas riktning har aldrig diskuterats närmare av forskningen. Hur prästerna skulle stå vid de tolv parvis trappstegsplacerade altarna i högkoret nämns inte hos heliga Birgitta. Inte ens i den annars så ingående berättelsen om Katarinas skrinläggning finns det några ledtrådar till hur apostlaaltarna var utformade.⁴⁷⁷ Eftersom en östlig riktning på mässaltaren var den överallt förhärskande principen, bör det ha varit östlig riktning på dem.⁴⁷⁸ I samband med de två altarna utmed långhusets väggar föreskriver Birgitta nämligen att Johannes döparens altare på nordväggen och Mikaelaltaret på sydväggen skall vara placerade så att prästerna vid mässfirandet är vända mot norr respektive söder, dvs. en uttalad avvikelse från östorienteringen.⁴⁷⁹ Det innebär den intressanta lösningen att högkorets altarens riktning mot öster, *ad orientem*, samtidigt är mot lekfolket, *versus populum*. Vanligen är dessa båda riktningar varandra uteslutande på grund av kyrkornas orientering och altarnas placering.

⁴⁷⁷ Fritz & Elfving 2004 s 31–37.

⁴⁷⁸ Se bildexemplen som ges av Kroesen 2010.

⁴⁷⁹ *Revelationes Extra.* kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 133.

I vilken utsträckning de tolv apostlaaltarna var utrustade med altartavlor, sidogardiner och liknande avskärmningar finns det inga upplysningar om alls. Heliga Birgitta nämner överhuvudtaget inte altartavlor, helgonbilder eller sidogardiner i instruktionerna för kyrkans utformning och inredning. Däremot föreskrev hon att de bara fick ha så kallade ”mässoreden” i två uppsättningar, en för vardag och en för festdag för varje altare.⁴⁸⁰ Altartextilier i uppsättningar om tolv nämns dock både vid en stöld på 1500-talet och vid klosterstängningen.⁴⁸¹

De tolv altarnas utformning och utrustning påverkar i allra högsta grad intrycket av hela högkoret för kyrkobesökarna. Bristen på skriftliga skildringar reser dessutom frågan om hur de var utrustade när det gäller altarbilder/tavlor, och om dessa fristående altaren också hade de sedvanliga sidogardinerna? Det är i princip tänkbart att de hade såväl sidogardiner som altarbild. För att det skall vara möjligt att ha sidogardiner krävs att deras upphängningsanordning förankras i altarets bakre del eller på ett upprest stöd. Sett från lekfolkets plats mitt på kyrkgolvet skulle de tolv altarnas sidogardiner i så fall kunna skapa en effektfull perspektivförstärkande inramning som leder betraktarens blick upp mot högaltaret.⁴⁸² Det skulle skapa en ytterligare betoning av det upphöjda högaltaret. Om de tolv altarna däremot inte hade avgränsande sidogardiner, bör de istället ha haft antependium och altarbrun även på den östra långsidan, vänd mot lekfolket (2,5 alnar \approx 135 cm långt). Ett altarbrun som når runt ett helt apostlaaltare skulle kräva en längd på drygt 430 cm (2,5 x 2+1,5 x 2 = 8 alnar). Några sådana har inte bevarats.

Eftersom heliga Birgitta anger exakt vilken apostel som hör till vilket altare kan man även förvänta sig att detta på något vis markerades visuellt, gärna ut mot kyrkorummet.⁴⁸³ Det är tveksamt om man skulle kunna ställa upp fristående höga helgonaltarskåp, eftersom sådana kräver stadig bordsförankring eller placering mot en vägg eller ett ryggstöd. Man skulle kunna tänka sig en mindre altarskulptur, antingen fristående eller placerad mot ett dorsale med målningar på baksidan. Inget av de bevarade altarskåpen har veterligen en sådan utformning av baksidan. De få dorsalen som bevarats har förlorat både sin bemålning och sina ursprungliga skulpturer. Förutom en fragmentarisk S Andreasbild är det fåtal mindre skulpturer som finns kvar dessutom inte apostlar (t.ex. S Laurentius och S Maria Magdalena). I många interiörsskildringar av 1400-talskyrkor kan man emellertid se exempel på låga horisontala altarbilder vars format skulle kunna fungera för dessa tolv fristående altaren.⁴⁸⁴ Däremot är det svårare att hitta bildframställningar som visar altaren från ”baksidan”. Fristående medeltida altaren är för visso inte unikt, men medeltida altartavlor vars baksidor är avsedda att beskådas, påträffas mycket sällan.

⁴⁸⁰ *Regula Salvatoris* kap. 21. Lundén bd IV 1959 s 32.

⁴⁸¹ Stängningsinventariet 1595 och stölden 1557, se Silfverstolpe 1895 s XIII–XIV, 154.

⁴⁸² Om man istället vänder på plogformen för altarna så att den smalnar av nedåt mot järngrinden, skapas ett inramat korområde av de tolv altarna.

⁴⁸³ *Revelationes Extra.* kap. 34. Lundén bd IV 1959 s 138–139.

⁴⁸⁴ T.ex. Siebenhirters tidebok, Stockholm, KB A 225 f. 160v, 173r. Se <https://www.flickr.com/photos/25300312@N08/sets/72157625022792455>. (2019-05-09)

Vi noterade att klostrets tillsammans sjutton diakon- och prästbröder i sin tjänst hanterade bildbärande föremål, såväl de liturgiska föremålen som dräkterna de bar. Som klosterregeln föreskrev fick det endast finnas två uppsättningar per altare inom klausuren.⁴⁸⁵ Det som fanns utanför klausuren reglerades inte av klosterreglerna eftersom det var privat egendom. De tretton prästerna hade från början sexton mässaltaren att betjäna. Ovan nämndes att det med tiden tillkom ytterligare sex altaren. Exakt var de tillagda klosteraltarna var placerade är inte känt, mer än troligen innanför klausuren.⁴⁸⁶ Man kan även notera att inget av de tretton altarna i högkoret beskattades 1540, men däremot Johannes döparens altare, vilket också var ett av de påbjudna altarna. De andra sex beskattade klosteraltarna var alltså inte föreskrivna i regeln. Uppräkningen av ädelmetaller i protokollet vittnar dessutom om att klostrets sankta Anna-altare var det rikaste inom klausuren medan de andra hade en mer modest utrustning. Från Helga lekamens altare tog man exempelvis en monstrans, från Rosenkransaltaret en krona eller krans och från Annaaltaret både en kalk och en monstrans.⁴⁸⁷

Det är viktigt att minnas att brödernas mässfirande bara var en del av det rika mässfirande som kyrkorummet i Vadstena präglades av, och skedde enbart vid altarna inom klausuren. Merparten av kyrkans altare var istället privata och hade sina egna präster, utsedda av respektive altares stiftare/ägare. De präster som tjänstgjorde vid lekmanaltarna hörde inte till klosterfolket, utan levde utanför klostermurarna. (För de externa prästernas altartjänst fanns undervåningen av den på 1800-talet rivna nämnda östra sakristian. Till den ledde en yttre ingång direkt från kyrkogården och en inre via en dörr i långhuset.⁴⁸⁸) Lekmanaltarna ärvdes mellan generationerna, men kunde testamenteras så att förvaltningen och ägandet övergick till klostret under vissa förutsättningar, vilket skedde i några fall.⁴⁸⁹

Högkoret omfattade således ett område som var tre travéer brett och en travé djup. Det var placerat på de sex trappstegsavsatserna i den västra delen av salskyrkans långhus och innehöll de tolv apostlaaltarna och högaltaret. De tolv mindre altarna fungerade som vi sett som en inramning som genom sitt arrangemang betonade högaltaret. Vadstenadiariet berättar att högaltaret invigdes 10 december 1442, men ger ingen som helst information om hur det var utrustat.⁴⁹⁰ Ett nytt altarskåp för högaltaret omtalas i Vadstenadiariet 1521, men det framgår inte heller då hur det såg ut eller vilka motiv som det innehöll. Det kan vara det senare skåpets predella som har bevarats i fragment på klostervinden, enligt Andreas Lindblom. De fragmentariska scenerna är hämtade ur passionsberättelsen.⁴⁹¹ Redogörelsen för Katarinafesten 1489 berättar som sagt att två altartavlor hörde till högaltaret. Den

⁴⁸⁵ *Regula Salvatoris* kap. 21. Lundén bd IV 1959 s 32.

⁴⁸⁶ Drottning Filippas Anna-kapell, vid klausurgränsen, övergick senare till klostrets förvaltning.

⁴⁸⁷ Källström 1939 s 281–282, Sandgren ”Prosperity and poverty” 2017 s 233–235.

⁴⁸⁸ Trappan som syns i strävpelarmuren norr om sakristian ledde upp till kyrkvinden, inte sakristian.

⁴⁸⁹ Se t.ex. Norborg Lars-Arne, *Storföretaget Vadstena kloster: studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning*, Diss. Lund, Gleerup, Lund, 1958 s 97.

⁴⁹⁰ DV 529.

⁴⁹¹ Lindblom 1965 s 196–200, Andersson 1983 s 89.

ena stod uppe på altaret och den andra bakom/nedanför, dvs. på östsidan och vänd mot lekfolket.⁴⁹² Det innebär således att menigheten och nunnorna betraktade ett annat altarskåp än bröderna. Samtidigt som brödernas eget altarskåp skymde celebranten från att synas när han stod på den västra sidan och firade mässa skymde det även brödernas sikt ut mot kyrkorummets. Vid Katarinafesten betonar författaren att biskopen genom det då förändrade arrangemanget kunde välja att stå på vilken sida han önskade eftersom man flyttade om båda altarskåpen. Som noterats ovan omformade man vid detta tillfälle även altartrappan så att det blev ett likadant trapparrangemang på östsidan, och man fick ett mer betonat upphöjt läge för högaltaret. Berättelsen avslöjar också hur man skapade ett slags baldakin för högaltaret och att man på dess träram placerade nytillverkade ljusbärande änglar. (Av dessa finns några kvar än idag.⁴⁹³) Dessutom hängde man upp en gigantisk ljuskrona i nordvästra travén, tillsammans med ett ljusförsett stort kors. Både ljuskrona och kors var utformade som nunnornas kronor respektive brödernas kors.⁴⁹⁴

Det finns således inga explicita beskrivningar av hur det medeltida högkoret eller högaltaret faktiskt såg ut. Altarskåpet som pryder det nutida altaret blev överflyttat från församlingskyrkan S Per på 1820-talet och har ett för tiden kring 1520 typiskt Mariatema. Om man ska föreställa sig ett nordeuropeiskt altarskåp av 1440-talsutformning kan man prova att söka i exempelvis Historiska museets bilddatabas (www.medeltidsbild.se). En viktig skillnad mellan de flesta av dem som finns där och det högaltarskåp som gått förlorat, är att de har ett för begränsat format för högaltarets 5 alnars bredd (ca 2,75 m). En större triptyk uppbyggd av ett par rader av gotiska nischer med apostel- och helgonfigurer i, var en konventionell form vid denna tid. En kalvariescen i mitten är inte heller en djärv gissning. Rimligen har S Petrus varit en av gestalterna i korpus, eftersom det var Petrusaltare.⁴⁹⁵

Finns det möjligen kvar altartextilier (dukar, antependium eller altarbrun) som kan ha hört till högaltaret? För att passa högaltaret måste även altarbrunet och antependiet vara 5 alnar långt för att täcka långsidan, dvs. minst 2,75 m. Eftersom det var ett högaltare bör den textila utrustningen varit iögonfallande, även om det i princip inte fick vara riktigt praktfullt annat än till festdagar. Det finns två altarbrun som möjligen kan vara intressanta i sammanhanget. Det ena tillhörde tidigare Norrsunda kyrka (SHM 13647). (Bild 41). Det skänktes till Norrsunda kyrka tillsammans med ett antependium 1635.⁴⁹⁶ Brunet har ursprungligen tillverkats i

⁴⁹² Fritz & Elfving 2004 s 33.

⁴⁹³ Bild se Andersson 1983 s 65–66.

⁴⁹⁴ Fritz & Elfving 2004 s 35, 37. Kronan hade enligt skildringen 63 lampor medan korset hade hela 536 lampor.

⁴⁹⁵ En av klostrets viktigaste festdagar var dessutom en Petrusfest, S Petrus ad vincula, som firades 1 augusti.

⁴⁹⁶ Daterat emblem på framsidan av antependiet. SHM inv.nr 13647. Ebba Gustavsdotter (Oxenstierna) (syster till Axel O.) och maken riksrådet Johan Eriksson (Sparre) hörde till kyrkans välgörare. Ebba var barnbarn till klostrets välgörare Gabriel Kristiernsson (Oxenstierna) & Beata Eriksdotter (Trolle). Johan Sparre var dessutom född i Vadstena 1587. Vid tiden för makens död (1632) byggde fru Ebba ett gravkor i Norrsunda kyrka samt skänkte textil och annan utrustning till kyrkan 1633.

Vadstena kloster och är nästintill lika långt som högaltarets föreskrivna mått och mäter nu 283 cm. Broderiet har på 1600-talet monterats om på ny sidenbotten och förändrats något i ändarna, främst i vänster sidas avslut.⁴⁹⁷ Ett altare med denna bredd är inte det vanliga för en medeltida sockenkyrka, och brunet skulle i ursprungligt och mot altaret monterat skick troligen passat för högaltaret i Vadstena. Det andra i sammanhanget intressanta altarbrunet sitter nu sekundärt monterat mot ett stjärnbestrött rött sammetsantependium i Skara. Brunets nuvarande längd är ca 255 cm, men eftersom det saknas en bit på mitten kommer det i ursprungligt skick upp i tillräcklig längd.⁴⁹⁸ De flesta altarbrun som härstammar från Vadstena når inte denna ansevärd längd.⁴⁹⁹

Skarabrunet mäter ca 17 cm på höjden och har ett mindre iögonfallande Mariatema, än Norrsundabrunets centralt placerade apokalyptiska madonna. Skarabrunet har text ur Mariahälsningen, *Ave Maria*, utspridd mellan de stora pärlgnistrande liljeformernas rundlar. Brunet från Norrsunda är hela 25 cm högt (bild 41), vilket är ett av de högsta måtten på altarbrun från Vadstenasammanhanget. Ikonografiskt sett kan man invända att Norrsundabrunets motiv, den apokalyptiska madonnan omgiven av blommor och djur med marianska anspelningar, skulle passa bättre för Mariakorets altare, men Mariaaltaret var en hel aln kortare och passar därför inte. Det är inte troligt att något av de övriga altarna med Mariatematik skulle vara större än högaltaret i klosterkyrkan. Att knyta ett marianskt altarbrun till ett högaltare med Kristusmotiv i centrum är i samklang med den medeltida och birgittinska spiritualitetens sätt att lyfta fram båda aspekterna parallellt.

Det är troligt att Norrsunda- och Skaraaltarbrunen skapats vid olika tidpunkter. Norrsundabrunet hör nämligen stilistiskt sett ihop med broderierna vid mitten av 1400-talet medan Skarabrunet hör till en grupp av liljedekorerade altarbrun från decennierna kring 1500. I samband med att man vid Katarinafesten flyttade altarskåpet på högaltarets östra sida, fick man emellertid behov av altarbrun på båda långsidorna av det stora altaret.⁵⁰⁰ Med andra ord skulle det lite äldre Norrsundabrunet ha kunnat pryda exempelvis brödernas altarsida medan Skarabrunet i så fall kunde pryda lekfolkets sida.⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Norrsundaaltarbrunet ingår i den undersökning av textilier från Vadstena som finansierats av Berit Wallenbergs stiftelse 2017–18.

⁴⁹⁸ Skara, Västergötlands museum Inv.nr. 1559.

⁴⁹⁹ Altarbrunet i Linköping anses av Estham m.fl. vara gjort för domkyrkans Mariaaltare, men skulle motivmässigt kunna passa för högaltaret i klosterkyrkan. Det överstiger dock högaltarets stipulerade mått (5 alnar) med sina 319 cm.

⁵⁰⁰ Fritz & Elfving 2004 s 33.

⁵⁰¹ Hur placeringen av högaltarskåpen var efter Katarinafesten är inte känt.

Mariakorets altare

Mariaaltaret var, som konstaterats tidigare, placerat mot den östra kyrkväggen i ett eget upphöjt kor.⁵⁰² Det hör till de få klosteraltaren som förefaller ha haft kvar sin utstyrel i större omfattning och längre tid under 1500-talet. Ett sådant föremål som har bevarats ända tills idag, är den kalk som tidigare nämndes att Birgittas son Birger skänkte till just Mariaaltaret.⁵⁰³ Altaret pryddes sannolikt av ett Mariaaltarskåp eller Mariabild redan vid invigningen 1443. Huruvida denna finns kvar är svårbedömt. Det finns flera Mariabilder som skulle kunna knytas till Mariaaltaret. Den Mariaskulptur som numera står i Folkungapalatsets så kallade kapitelsal (bild 35) diskuterades i samband med fredagsprocessionen i kapitel 2. Den är dock äldre än 1440-talet och kanske lite i minsta laget (75 cm hög) för det stora Mariaaltaret. Den passade snarare bättre på exempelvis det Mariaaltare som nunnorna hade i refektoriet, eller deras läktaraltare.⁵⁰⁴ Aron Andersson vill datera den flandriska ("sköna") madonnan till mitten av 1400-talet och knyta den till Mariaaltaret.⁵⁰⁵ Den flandriska madonnan finns emellertid inte med på J. F. Martins bild av sakristian (bild 9), vilket öppnar för möjligheten att den kommit till klosterkyrkan först efter stängningen av S Per. Ytterligare en kandidat till Mariaaltaret är den stående apokalyptiska madonnan som numera är placerad i en nisch på nordväggen i kyrkan. (Bild 12.) I klosterkyrkan i Maribo antas Mariaaltaret ha varit prytt av ett altarskåp med just detta motiv. Tyvärr är Vadstenabilden så sen, omkring 1500, att den hursomhelst inte varit den ursprungliga, om den alls stått på Mariaaltaret.

Varken reduktionsprotokollet 1540 eller inventariet från 1595 nämner föremål som kan knytas till just Mariaaltaret.⁵⁰⁶ Det innebär att detta altare troligen inte beskattades av silverreduktionen. Däremot beskattades både Rosenkrans- och Marie smärtors altaren som låg inom klausuren. Det bevarade Rosenkransaltarskåpet (se bild 12) stod givetvis på något av de två Rosenkransaltarna.⁵⁰⁷ Det var inga stora mängder silver som beslagtogs från dem, men en krans med tillhörande lad nämns från ett av dem.⁵⁰⁸ Möjligen skulle man kunna uppfatta en åtskillnad i skattmasarnas hantering mellan de altaren som var påbjudna av Birgitta, bland annat Mariaaltaret, respektive tillagda senare, som Rosenkrans- och Marie smärtors altaren. Kanske var det frågan om en större reverens för den heliga jungfruns altare än andra helgons, eftersom även klostrets eget Johannes döparenaltare trots allt beskattades.⁵⁰⁹

⁵⁰² Se diskussion ovan kapitel 1.

⁵⁰³ SHM 7700. Inskrift på foten (i SHMs övers fr latin): "Riddaren Birger, den heliga Birgittas son, gav mig till saliga jungfruns altare".

⁵⁰⁴ DV 1190.

⁵⁰⁵ Andersson 1983 s 39–41.

⁵⁰⁶ Silfverstolpe 1895 s 153–156.

⁵⁰⁷ En inom och en utom klausuren enligt reduktionsprotokollet 1540.

⁵⁰⁸ Källström 1939 s 50. Kransen vägde 1,5 mark. Det övriga konfiskerade från de båda altarna anges bara som förgyllt och oförgyllt silver. Ett lad är ett påkostat prydnadsband för håret och kunde ingå i brudutstyrelsen.

⁵⁰⁹ Källström 1939 s 48.

Nunnorna har troligen värnat om Mariaaltaret lite extra och vidtagit bevarandeåtgärder då de blev borttvingade från sin läktare 1550. Mariaaltarets ännu bevarade kalk tyder på det.⁵¹⁰

Genom Mariaaltarets östliga placering i kyrkorummet framhävdes det som ett mycket viktigt altare i klosterkyrkan. Vi har konstaterat att det även var placerat en trappa upp från golvet, på ungefär samma nivå som nunnornas läktare. (Bild 14.) Så långt finns det en överensstämmelse med heliga Birgittas plan. Det råder heller inga stora problem med placeringen. Däremot finns det olika sätt att betrakta lösningen av hur prästerna tog sig dit och förhållandet mellan Mariakoret, omgångarna, nunneläktaren och lekfolket. I kapitel 1 berördes Birgittas intentioner, och att om de hade följts till punkt och pricka i Vadstena så skulle trappor från de båda kyrkportarna i öster lett ned till ett väsentligt lägre placerat kyrkgolv. I praktiken hamnade istället kyrkportar och kyrkgolv på samma nivå, vilket alltså inte heliga Birgitta hade tänkt sig. Tidigare nämndes att en vanlig tolkning av hur kyrkorummet var avsett att gestaltas i Vadstena innebär att prästernas läktaromgångar var placerade i marknivå och att trappor ledde upp till Mariakoret.⁵¹¹ Sådan är också lösningen i det nämnda nederländska träsnittet. (Bild 11.) Det som inte stämmer överens med träsnittet och de bevarade kyrkorna i Vadstena, Maribo och Nädendal är höjden på omgångarna. Som konstaterades i kapitel 1 var de inte placerade i nivå med kyrkgolvet i någon av dessa kyrkor, utan bestod istället av upphöjda murade tegelarkader, som ledde fram till den östra väggen. Trappor ledde upp till omgångarna i deras västligaste del. På nordväggen var arkadräckan i Vadstena kortare än på södra väggen, tio respektive fjorton bågar (bild 2, 3, 5). Höjden på omgångarna måste ses i relation till kyrkfönstrens höjd, de muröppningar som finns i nordväggen, ingångsportarnas höjd samt porten till den östra sakristian som hörde ihop med Mariaaltaret. Tar man hänsyn till alla dessa faktorer hamnar läktaromgångarna på en höjd som innebär att ytterligare trappsteg krävs för att nå upp till Mariakorets troliga golvnivå.

Som diskuterades redan i kapitel 1 föreskrev heliga Birgitta en inhägnad på 10 x 10 alnar runt Mariakoret, vars altare mätte 4 x 3 alnar. När det gäller nivåplaceringen beskriver hon däremot i Uppenbarelserna att Mariaaltaret ska stå på golvet, mellan östportarna. Eftersom det var tänkt att stå på golvet behövdes korinhägnaden. För att prästerna skulle kunna ta sig dit utan att korsa lekfolkets yta, dvs. lämna klausurområdet, krävdes att det gick en passage dit, under lekfolkets ingångstrappor. Samtidigt som Mariaaltaret skulle stå mellan portarna och ha en inhägnad, så gick det att nå koret via trappor från portarna, enligt heliga Birgitta. Exakt vad som avses här är inte helt klart. Det blir svårt att ha trappor som samtidigt leder från portarna till koret och till kyrkgolvet. När Birgitta skildrar hur detta ska fungera säger hon dessutom att man kommer ”upp” till Mariakoret. Mariakoret kan inte både stå på golvet och samtidigt vara en trappa upp. Frågan är hur det egentligen var tänkt?

I Vadstena löste man arrangemanget vid östväggen på så vis att prästerna kunde nå det upphöjda Mariakoret från de båda uppmurade läktaromgångarna och yt-

⁵¹⁰ SHM 7700.

⁵¹¹ Anderson 1991 fig. 75.

terligare en östlig sträckning av läktare. Från omgångarna till Marialäktaren krävdes nämligen ytterligare några få trappsteg, eftersom de inte var på exakt samma nivå som Mariakoret. (Bild 13, 14.) Då passar även sakristidörrens tröskelnivå och kyrkportarnas övre dörrfoder med Mariakorets nivåplacering. Det innebär likaså att nunnekorets golv hamnar lite högre upp än Mariakorets, vilket berördes ovan i kapitel 2. Det kan ha varit ett teologiskt problem att nunnorna hamnade högre upp än jungfru Maria, men det kunde lätt avhjälpas med att Mariaaltaret placeras några trappsteg upp från korgolvet, som brukligt med altare.

För präst- och diakonbröder innebar Mariakoret att de först och främst firade Mariamässa där, och då hade tillgång till övervåningen i den nu rivna östra sakristian (diskuterad i kapitel 1 och synlig på äldre bilder och planer). Sakristian löste praktiska transport- och förvaringsproblem i relation till mässfirandet. Förbindelsen mellan Mariakoret och sidoläktarna var också nödvändig för att ta sig till Mariakoret och för att kunna genomföra processioner. I kapitel 2 diskuterades nunnornas botpsalmsprocession på fredagar, och motsvarande procession ingick även i brödernas fredagsliturgi. Medan nunnornas procession skulle gå i klostergången gick brödernas eventuellt runt i kyrkorummet, eftersom de inte hade någon riktig klostergång i sitt konvent. Vid stora festligheter, som Katarinas skrinläggning, gick processionerna även runt hela läktararrangemanget.⁵¹² På gravkartan från 1653 (bild 5) har man ritat in enkla räcken utmed läktargångarnas sidor. Räckena nämns också i samband med Katarinafesten, då ljus sattes upp på dem.⁵¹³ I Mariager bestod motsvarande räcken av en huggen stenfris dekorerad av hjul/ringkors, som påminner om brödernas emblem.⁵¹⁴

För den broder som skulle fira mässa vid Mariaaltaret innebar förflyttningen att lämna den västra delen av kyrkan och via sidoläktarna passera S Johannes döparens (norr) eller S Mikael's altare (söder) för att ta sig upp till det upphöjda Mariakoret i öst. Det järngaller som heliga Birgitta föreskrev skulle inhägnas Mariakoret, hade som vi sett syftet att upprätthålla klausuren, eftersom hon tänkte sig att Mariaaltaret skulle stå på kyrkgolvet. Med ett upphöjt Mariakor blev klausuren tydligt åtskild ändå. Mariaaltaret var inom synhåll från den upphöjda nunneläktaren, så att systrarna kunde följa med i liturgin.

Det är troligt att de liturgiska kärl och dräkter som hörde till Mariaaltaret förvarades i den näraliggande östra sakristian, exempelvis den nämnda kalken som Birger Ulvsson hade skänkt.⁵¹⁵ Det är möjligt att det liljedekorerade altarbrunet i klostermuseet har prytt Mariaaltaret. (Bild 39.) Det är tillräckligt långt för att passa in på Mariaaltaret med dess föreskrivna mått på 4 x 3 alnar.⁵¹⁶ Mitt på det röda brunet

⁵¹² Fritz & Elfving 2004 s 51.

⁵¹³ Fritz & Elfving 2004 s 35.

⁵¹⁴ Bild se Krongaard Kristensen 2018, fig. 7.6 s 137.

⁵¹⁵ SHM 7700, se Andersson 1983 s 103, fig. 104, Lindblom, Andreas, Collijn, Isak & Fürst, Carl M. (red.), *Birgittautställningen 1918: beskrivande förteckning öfver utställda föremål*, Uppsala, 1918 s 31–32.

⁵¹⁶ Brunet är ett avslutat broderi som inte kapats i ändarna. Det mäter ca 235 cm på längden och är drygt 22 cm högt.

Bild 51. Stenmadonnan från Kungs-Husby kyrka (Up). Troligen tyskt arbete från sent 1300-tal.
Foto Sören Hallgren © CC.

framställs den stående blåklädda heliga jungfrun, omgiven av strålgång i guld och silver och med barnet i famnen. Mittfältet med den apokalyptiska madonnan har blivit hårt nött av långvarigt bruk. Möjligen skulle det tidigare nämnda monogramdekorerade mässhakskorset från Skara (bild 26) passa både med Mariatemat och brunets liljeornamentik.⁵¹⁷ Mässhakskorsets ornament består av nio Mariamonogram längs med stammen, flankerade av IHS-monogram på korsarmarna, allt utfört i stilistisk harmoni med liljeornamenten på altarbrunet. Även mässhakskorsets liljeornament är broderade mot röd sidenbotten och med läggsöm i guld och silver, samt pärlbroderier. De marianska referenserna, i form av vävda minuskel-m och sexbladiga rosor varvade längs med hela kantbandet, pryder även altarbrunets ena kant.

Vi berörde tidigare att det är okänt vilken Mariabild eller altarskåp som prytt Mariaaltaret och att det finns flera tänkbara alternativ. I samband med Gustav Vasas besök i klostret 1543 ger Vadstenadiariets skrivare en intressant men sur upplysning om att kungen bland annat tog ”stenbilden vid jungfru Marie altare” med sig.⁵¹⁸ Enligt ett brev till klostret skänktes just en stenmadonna från konventet i Danzig redan 1397,⁵¹⁹ men om dess senare öden är inget mer känt. Det ger dock vid handen att klostret ägde en gotisk stenmadonna, sannolikt av tyskt ursprung. För att

få en uppfattning om den förlorade bilden kan man jämföra med den gotiska stenmadonnan från Kungs-Husby kyrka (Up).⁵²⁰ (Bild 51.) Placeringen av altaret strax under det mittersta östra fönstret gör det eventuellt lite knepigt med ett större altarskåp. Det skulle då komma att täcka nedre delen av fönstret. Därför skulle en fristående rundskuren madonnaskulptur av Kungs-Husbymadonnans typ vara ett gott alternativ, eller den av Aron Andersson föreslagna flandriska madonnan. I Maribo anser man som nämnts att det Rosenkransskåp som nu är i Engestofte kyrka, kan ha stått på Mariaaltaret, men beläggen för altarplaceringen är oklara. Av skäl som tidigare nämnts är det inte troligt att det bevarade Rosenkransskåpet i Vadstena har prytt det stora Mariaaltaret.⁵²¹

De celebrerande prästbröderna vid Mariaaltaret har således omgivits av ett flertal bilder med jungfru Maria och referenser till henne. Både bilder och visuella referenser har varit i olika format och material och prytt alltifrån reliefen på nattvards-

⁵¹⁷ Skara, Västergötlands museum, inv.nr 1500.

⁵¹⁸ DV 1190.

⁵¹⁹ SDHK 14850.

⁵²⁰ Se SHM 21005. En renässansmadonna av marmor i Örtomta kyrka dekoreras av en Vasakärve men går veterligen inte att knyta till klostret.

⁵²¹ Källström 1939 s 281, 283.

kalkens fot och mittpartiet av altarbrunet, till korset på mässhaken och stensculpuren på altarbordet. Det har likaså funnits referenser till jungfru Maria i det ännu mindre formatet, genom de vävda blå kantbanden med rosor och m i guldtråd som inramar altarbrunet och mässhakskorset från Skara. För den celebrerande prästen var tecknen på den heliga jungfruns närvaro synnerligen konkret och omslutande. För de i närheten placerade nunnorna var hon påtagligt synlig på Mariaaltaret, även när de på håll utförde sin marianskt präglade tidegård. De upphöjda läktarna för Mariaaltaret respektive nunnorna utgjorde tillsammans ett svävande marianskt nav i kyrkorummets centrum. Den tydligt materiella marianska kontexten i den delen av kyrkan förstärktes således på ett påtagligt ickemateriellt sätt ytterligare genom utförandet av den marianska liturgin. Där uppe från läktarna ljöd nämligen både mariamässan från Mariakoret, och den marianska *Cantus sororum* från nunnornas kor.

Textilier för brödernas altare och altartjänst

Till ett medeltida altares normala prydnad hörde inte bara de altardukar, antependier och altarlistor/brun som är brukliga än idag. För ett medeltida altare tillkom ytterligare textilier i form av de tidigare nämnda sidogardinerna, altarstukor, eventuell baldakin samt bokdynor och matta. Förutom altarskåp/helgonbild på altaret bidrog naturligtvis antependium och altarbrun på altarets front till helhetsbilden på ett väsentligt vis. Något som fallit ur bruk, men som påverkade intrycket i mycket hög grad var de nämnda sidogardinerna. Det var de som avgränsade altaret till ett kor.⁵²² Från Vadstena finns inga altargardiner kvar, men som tidigare noterats fanns det vid stängningen 1595 kvar tre par sådana ”silkesvingar”.⁵²³

Vad var det då för bildbärande föremål som diakoner och präster hanterade och omgavs av? Närmast sig bar de givetvis tecknet på sin klostertillhörighet precis som nunnornas kronor, birgittinkorset. I sina händer bar de ljus, kors och kärl med relikier i eller de heliga kärlen för vin och bröd, kalk och patén eller pyxis. Vid mässfirandet eller i processionerna bar de utanpå klosterdräkten en vit linnealba dekorerad med broderade bårder/besättningar på armar och längst ned fram och bak på alban. Som nämndes ovan kan sådana besättningar (paruror) ibland ha figurativa framställningar, liksom på albans lösa krage (humerale/halslin). Både präster och diakoner var utrustade med en stola, men bar den på olika sätt beroende på ämbetet. Det är sällsynt att medeltida stolor bevarats, och vi har ingen kvar från Vadstena. Både albor och stolor var något som användes vid alla altaren och det är därför rimligt att de inte alltid hade en ikonografisk anknytning till specifika altare. I nästa dräktlager bar präst och diakon olika men snarlikt utformade plagg. Ofta tillverkade man prästens mässhake och diakonens dalmatika av samma eller liknande tyger, så att de tillsammans formade ett set. Dessutom var det för det mesta två dalmatikor av samma

⁵²² Silkesvingarna var av ganska tunt sidetyg, och kunde lätt dras undan då de var upphängda på smala stänger på ömse sidor om altaret. Det tunna tyget och det faktum att de inte krävde någon tillskärning för en speciell form har säkert bidragit till deras försvinnande ur källorna.

⁵²³ Sandgren ”Prosperity and poverty” 2017 s 246–248.

utformning tillsammans med en mässhake. Detta framgår även av de bevarade textilierna i Linköping och dokumenten från Vadstena. Stängningsinventariet nämner i Silfverstolpes edition märkligt nog inga dalmatikor överhuvudtaget, men går man till kyrkans inventarielistor från de efterföljande decennierna blir bilden mer komplett. Vid stängningen 1595 fanns som nämnts en blå mässhake av damast, än i dag bevarad. (Bild 45.) I nästa inventarium (1598) omtalas dessutom två dalmatikor av samma utförande.⁵²⁴ Det fanns fler sådana liturgiska dräktuppsättningar i klostrets ägo. Inventarielistan från 1595 berättar som sagt också att det fanns två korkåpor, men utformningen tyder på att dessa inte ingick i de dräktset som mässhake och dalmatikor eller tunikor utgjorde. Korkåpan var då inte heller det rent biskopliga plagg som det senare blivit.⁵²⁵ Exempelvis bar ju brödernas veckoman korkåpa vid vissa högtider.⁵²⁶ Av stängningsinventariet kan man också dra slutsatsen att liturgiska färger inte spelade den roll som de fått under 1900-talet. Bland de uppräknade dräkterna förekommer alla tänkbara färger och många blommiga flerfärgade tyger, varav den ”brandgula” kåpan redan har nämnts.⁵²⁷ Tyvärr förefaller terminologin vara haltande på benämningen av mässhakarnas ryggdekor. Omväxlande används beteckningen kors och krucifix, men synbarligen utan åtskillnad. Det gör det svårt att identifiera dem bland de bevarade mässhakarna och ryggkorsen.

I samband med Katarinas skrinläggningsfest 1489 utökades textilsamlingen med bland annat ett gravtäckte och en röd kåpa, båda med broderier utförda utanför klostret. Båda föremålen har vapensköldar som talar om vilka som donerat eller finansierat dem.⁵²⁸ Beställaren av det tidigare nämnda stora flandriska broderiet med en kalvariegrupp är däremot anonym. (Bild 42.) Både kalvariebroderiet och den röda så kallade Sturekåpan har emellertid fått en tydlig Vadstenaprägel genom att bottentygerna beströts med applikationsbroderier av stjärnor och rosor m.m. Samma typ av broderade applikationer ses inuti det röda relikskrinet och på flera andra föremål från Vadstena. (Bild 52.) Rosor och stjärnor förekommer också på en grupp broderade mässhaskors. Några av mässhakarna har också en och samma typ av röd granatäppelsammet som bottentyg. (Bild 53.) Troligen har det funnits en uppsättning mässkläder av denna ganska småmönstrade röda granatäppelsammet, prydda av relativt smala mässhaskors av liljor, stjärnor och rosor broderade på sidentaft eller damast. Antalet bevarade föremål och deras tillskärning tyder på att det funnits åtminstone dalmatikor och mässhakar i samma utförande, kanske även tunikor.⁵²⁹ Av samlingen i Linköpings slotts- och domkyrkomuseum framgår att det funnits även en grön, en vit och en vinröd uppsättning. Dessa tre grupper har broderiapplikationer strödda över ytan på ett sätt som liknar Sturekåpan och kalvariebroderiets

⁵²⁴ Vadstena LA, Vadstena klosterkyrka, K Ia:1 s 3–4 (inventarium år 1598).

⁵²⁵ Stolt, Bengt ”Korkåpans användning efter reformationen”, *Fornvännen* 58, 1963, s 125.

⁵²⁶ Risberg 2003 s 44–45 om hebdomadarians/veckomannens uppgifter.

⁵²⁷ Silfverstolpe 1895 s 153–154.

⁵²⁸ Franzén, Anne Marie, ”Ytterligare ett medeltida gravtäckte”, *Fornvännen* 1964:3 s 191–212, Andersson 1983 s 110–112.

⁵²⁹ Föremålen är Björklingemässhaken, en Vadstenamässhake, Herrestadsantependiet, Normlösa-bokdyna,

Bild 52. a) Den röda "Sturekåpan" är översållad av gyllne applikationer, liksom b) insidan av det röda sammetskrinet, heliga Birgittas första relikskrin. Foto förf.

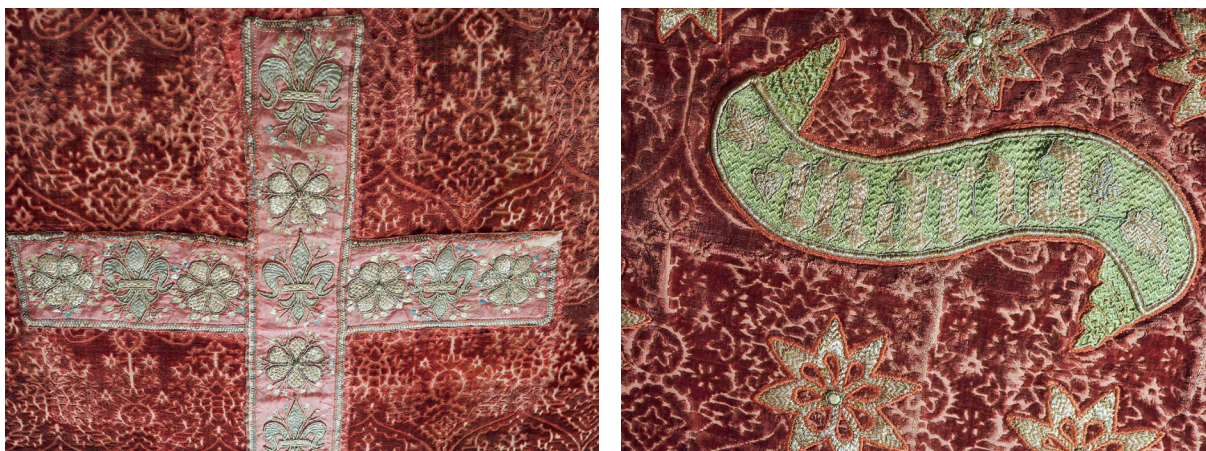

Bild 53. a) Mässhaken i Vadstena pryds av ett smalt lilje- och stjärnpryvt broderat kors på den röda sammeten, medan b) mässhaken i Björklinge har försetts med stjärnapplikationer och ett grönt språkband i läggsöm med texten Maria. Båda plaggen är gjorda av samma slags sammet. Foto förf.

fond. På de gröna mässhakarna i Linköping finns ryggkors som är besläktade med korsen på den småmönstrade röda uppsättningen ovan, men där ingår även franska liljor.⁵³⁰ Av samma typ men med andra mönsterformer, är en grön mässhake i Skara med ett f.d. rött ryggkors som pryds av applicerade stjärnor, rosor och liljor. (Bild 54a.)

Ytterligare en ornamentgrupp av paramentan från Vadstena har berörts tidigare då de pryds av rankor med stora liljeformer som ringlar sig längs med ytan, exempelvis altarbrunet i Vadstena (bild 39) och Norrsundabrunet (bild 41).⁵³¹ Rankan avtecknar sig helst mot röd sidenbotten och är broderad i guld och silver, med inslag

⁵³⁰ Se Estham 2001 fig. 72a.

⁵³¹ Samma typ av altarbrun från Vadstena finns även i läns museerna i Skara (Inv.nr 1559) och Örebro (ÖLM 3072).

Bild 54a–b. Den gröna sammetsmässbaken (a) pryds av ett färgrikt ryggkors med applikationer, främst av silverrosor mot gyllene hexagonformad botten och liljetråd. På korsarmarna ses vapensköldar för makarna Anna Karlsdotter av Vinstorp och Erik Eriksson Gyllenstjärna d.y. Västergötlands museum Inv.nr 1561. På den röda mässbaken (b) pryds den röda sammeten av applicerade broderade stjärnor. Den pryds likaså av ett ryggkors, men på lila botten och med en broderad vinranka. På korsarmarna ses samma vapenbilder som på den gröna mässbaken. © Västergötlands museum.

av sötvattenspärlor. Föremålen har fungerat som korkäpsbårder, mässhaksors och altarbrun. De företräder en ornamentik som var aktuell decennierna kring sekelskiftet 1500. På mitten av av flera dem ses även ett figurfält med en strålomkransad jungfru Maria med Jesusbarnet i famnen. Motivet är som i bl.a. Norrsundabrunet en apokalyptisk madonna (bild 41), dvs. ett högst populärt motiv vid den tiden, trots att något sådant altare tyvärr inte är dokumenterat från klosterkyrkan. En snarlik liljedekorerad bård i Skara visar istället motivet Marie himmelfärd. (Bild 38.) På liljealtarbrunet i Skara saknas nu det centrala figurfältet, men brunet har text ur *Ave Maria* i guldbokstäver i nederkanten.⁵³²

Det finns också ett antal figurbroderier som kan knytas till Vadstenas klosteraltaren. De är huvudsakligen utförda i yttäckande klyvsöm i silke med inslag av guld- eller silverläggsöm. På så vis skapas kontrast mellan en slät botten och ytmönstrad guld/silver i låg relief. Ett altarbrun som troligen använts på systrarnas andaktsaltare diskuterades i föregående kapitel (SHM 23022:7, bild 34), likaså ett snarlikt komponerat altarbrun i Vadstenasamlingen som visar scener ur legenden om Anna och Joakim, Marialegenden samt helgon och en kalvariescen. (Bild 37.) Att det hört hemma på ett Anna- eller Mariaaltare är mycket troligt. Det finns som nämnts också besättningar i form av fyra ituklippta figurbroderier (SHM 23022:8a-d) med

⁵³² Brunet har en skarv på mitten och textförlust vilket tyder på att det kapats och kan därigenom ha förlorat ett centralmotiv.

Bild 55. Detalj av mässhake i exklusiv cerisefärgad dubbelskuren sammet med broscherade guldpalmetter och ett enklare figurbroderat ryggkors. Vadstena klostermuseum. Foto förf.

åtta populära motiv, vars ursprungliga funktion är oklar.⁵³³ På grund av deras sammanlagt relativt stora format (53 x 28 cm) är det emellertid tveksamt om de verkligen varit besättningar på albor (paruror), vilket katalogen i SHM uppger.⁵³⁴

I det liturgiska textilaterialet från Vadstena finns också några exempel på figurbroderier tillverkade utanför klostret. Sturekåpans bräm och ryggsköld har redan nämnts och anses som flandriska arbeten, medan den bevarade bården från Katarinas gravtäcke uppfattas som svensktillverkad, troligen i Stockholm.⁵³⁵ De fem stora figurscener som numera pryder ett rött stormönstrat antependium i Vadstenasamlingen kommer likaså från Flandern, eller möjligen Nordtyskland, och har troligen hämtats från ett par utrangerade korkåpor.⁵³⁶ I samlingen finns också exempel på figurbroderade kors som har sitt ursprung i det nordtyska området. Ett av de mest exklusiva sammetstygera i Vadstenasamlingen, av dubbelskuren cerise sammet med guldbroscherade palmetter, har ett relativt simpelt ryggkors med en Kristusbild applicerat på ryggen.⁵³⁷ (Bild 55.) Med stor sannolikhet kommer korset från samma verkstad som ett kors på en mässhake i Strängnäs domkyrkosamling. Det finns emellertid inget som tyder på att Strängnäsmässhaken har sitt ursprung i Vadstena.

⁵³³ Motiven är parvis: a) Konungarnas tillbedjan och frambärandet i templet, b) Marie släkt och Jesus med sin jordiske och himmelske fader, c) Pietà och Marie födelse, d) Nädstolen och Apokalyptiska madonnan.

⁵³⁴ Bilder paruror se SHM: http://mis.historiska.se/mis/sok/resultat_bild.asp?lokalid=57398&ctyp=fotografi&qtype=bild.

⁵³⁵ Estham 1983 s 110–112, Franzén 1964 s 191–212.

⁵³⁶ Estham 1983 fig. 138.

⁵³⁷ Estham 1983 fig. 123.

Den textila skruden i Vadstena har således bestått av ett antal inhemskt producerade skruduppsättningar för präster och diakoner, komponerade i set för att användas samtidigt. Över ytan på de exklusiva importerade sidentygerna har nunnorna applicerat framförallt stjärnor, rosor och liljor som de själva broderat. Som konstaterades ovan i kapitel 2 kan symbolerna fungera som referenser till framförallt jungfru Maria, men också till heliga Birgitta. Det har varit en stor textil färgprakt där rött, grönt, cerise, orange, vitt och blått bottentyg pryts av broderade guld- och silverapplikationer, koraller, sötvattenspärlor, förgyllda silverbleck etc. Det har dels skapat en rik kontrast mellan färgerna, men också mellan olika texturer, vilket har framträtt ännu tydligare genom de ljusförhållanden som rådde i kyrkorummet och vid dess altaren, upplysta av dags- och levande ljus. Symboliken i textiliernas broderier har varit direkt synlig för de som använt dem, dels genom tydliga figurmotiv och som liljor och stjärnor, dels i mindre detaljer som mönstrade kantband och valet av läggsömsmönster.⁵³⁸ Det har gett föremålen olika tolkningsnivåer som går att iaktta för den som är uppmärksam. De broderande systrarna lyckades skapa textila föremål åt bröderna, där den uppmärksamme kan uppfatta anspelningarna på olika aspekter av exempelvis jungfru Maria ända ned på stygnnivån i läggsömmen. Sättet att förhålla sig till ornamentiken är i princip densamma i de textila verken som i nunnornas handskrifter som diskuterades ovan i kapitel 2.

Altarskåp och helgonbilder

Hur kan man tänka sig att den visuella miljön vid något av klausurens altare gestaltades för de präster och diakoner som tjänstgjorde där? Altarbilden signalerade tydligt vilket helgons altare man befann sig inför, exempelvis S Anna eller S Andreas. Vidare flankerades altaret som nämnts av sidogardiner, vanligen av mönstrat praktfullt siden. På altarbordet låg en vit linneduk som hängde ned på kortsidorna och på framsidan satt ett antependium, ett altarbrun och ett par stukor. Som i fallet med altarbrunet med Anna och Joakim kunde det finnas en tydlig anspelning på vem/vilka altaret var invigt till. Ett figurbroderat altarbrun på ett altare i högkoret var inget som kunde uppfattas i detalj av lekfolket utanför klausurens järngaller, men för de celebrerande bröderna bidrog det till helhetsbilden av altaret. På altaret stod även ljusstakar och krucifix, och ibland en monstrans. När mässa firades vilade mässboken gärna mot en bokdyna. När altaret däremot tillfälligtvis var ur bruk täcktes det av ett vesperale, altartäcke. Dessa var dekorerade i mindre exklusivt utförande. Från biskopskyrkan i småländska Dalhem har två sådana intarsiabroderade täcken i bevarats, listade även i stängningsinventariet och ikonografen på det ena av dem diskuterades i föregående kapitel. (Bild 40.)⁵³⁹

⁵³⁸ På några föremål har Marias dräkt broderats i mönster av hjärtan vilket diskuterats i kap. 2.

⁵³⁹ Silfverstolpe 1895 s 154.

Tidigare konstaterades att celebranten var klädd i mässkjorta med breda broderade besättningar på ärmslut och nederkant (paruror), en broderad stola, ett broderat halslin och utanpå detta bar han en mässhake som oftast var prydd av ett stort kors på ryggsidan. Det lekfolket kunde se av prästens utrustning var främst ryggen på mässhaken, dvs. korset, och halslinet.

Även om det bevarade materialet ger ett brokigt intryck så finns det ändå möjlighet att uppfatta en viss estetik. Det förefaller som om åtminstone vissa klosteraltaren hade en mer sammanhållen visuell gestaltning i de två tillättna mässuppsättningarna. Sannolikt hade Mariaaltaret en mer omfattande gestaltning inom ramarna för regelverket, än de tolv apostlaaltarna, Mikael- och Johannes döparens altaren. Det är frestande att tolka en del av de bevarade föremålen som inte helt och hållet disparat bevarade av en slump, utan av en tematisk samhörighet. Några av föremålen tyder till exempel på att de hört till nunnornas andaktsaltare, som diskuterades i kapitel 2. De föreskrivna mässaltarna var sexton, och antalet kvarvarande mässhakar 1595 var nitton. Det innebär att man hade kvar motsvarande knappt halva uppsättningen för de stadgade egna altarna inom klausuren. Den nämnda blå mässhaken med gaffelkors (bild 45) och de två blå dalmatikorna hörde ihop, men det går inte att utläsa någon specifik altartillhörighet utifrån ikonografen på mässhaken. De scener som framställs på det broderade ryggkorset visar Uppståndelsen, apostlarna Andreas, Johannes, Jakob d.ä. samt överst på korsarmarna S Paulus och S Petrus. På framsidan ses jungfru Maria och två helgon, S Sebastian och troligen S Rochus.⁵⁴⁰ Även den röda och den blågula mässhaken är omöjliga att knyta till ett visst altare. På deras ryggsidor visas sedvanliga Kalvariegrupper med tillägg av vissa helgon. Ett löst mässhakskors med Johannes vision av den apokalyptiska kvinnan stående i solen skulle däremot möjligen kunna kopplas till samma altare som träskulpturen den apokalyptiska madonnan. Förutom det ovannämnda altarbrunet från Norrsunda, med den apokalyptiska madonnan, finns ytterligare ett redan nämnt altarbrun i Vadstena klostermuseum med samma motiv. (Bild 39.) Det mäter 235 cm på längden, dvs. 4 alnar, och 22,5 cm på höjden. På längden stämmer dess mått överens med Mariaaltarets bredd på 4 alnar.⁵⁴¹ Både mässhakskorset, träskulpturen och altarbrunet dateras till tiden omkring 1500. Det är alltså tänkbart att dessa föremål kan knytas till Mariakoret och dess altare tillsammans med den tidigare nämnda kalken. Det innebär i så fall att man i både Maribo och Vadstena hade den apokalyptiska madonnan som Mariaaltarets ikonografiska huvudtema. Detta avlatsförknippade motiv kunde uppfattas av både tjänstgörande bröder vid altaret och av nunnorna på sin läktare, men inte av lekfolket nere på golvet. Det är inte känt om motivet återkom i de böcker prästerna använde vid Mariaaltaret, men däremot ingick det i nunnornas bönböcker (se kap. 2).

⁵⁴⁰ Nisbeth och Estham 2001 s 115.

⁵⁴¹ *Revelationes Extra.* kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 133.

Altarbildernas predellor och dorsalen

En ofta förbisedd och förlorad del av ett altarskåp är dess bas, predellan. Altarskåp och predella är separata delar som kan tas isär, vilket ofta har hänt när de ställts undan. I likhet med de tidigare nämnda helgonbilderna och deras ryggstycken/skåp så står inget av de altarskåp som idag pryder kyrkorummet i Vadstena kvar på sin ursprungliga predella och ingen av predellorna hör följaktligen ursprungligen ihop med det altarskåp som de numera presenteras tillsammans med. Det högaltarskåp som invigdes 1521 har gått helt förlorat så när som på just några snidade detaljer och figurer samt ramen till predellan, vilket konstaterats ovan. Predellan mäter 277 cm, dvs. nästan lika brett som högaltarets 5 alnar/270 cm. Resterna visar scener ur passionsberättelsen, vilket naturligtvis passar för ett högaltare.⁵⁴² Även den höga höjden, 62 cm, talar för att det har hört till ett större och högt placerat altarskåp. I Martins bild från *Bilderkammaren* (bild 9) är det troligen denna predella som placerats ovanpå de högra korstolarna, och det framgår att den haft ett tandat krön utmed de nu förlorade arkadbågarna.

Nästan lika långt och högt som högaltarets predella, 255 x 59 cm, är den predella som nu bär upp Rosenkransaltarskåpet. I den nuvarande positionen är predellan till och med lite bredare än det utvikta skåpet. I den 46 cm djupa predellan finns en målad fond med ett landskap – blågröna kullar som avtecknar sig mot en gyllene mönsterpunsad himmelfond. På den vänstra sidans svängda sidostycke finns initialer inristade: *OA ME ED MI* samt numret 90. I likhet med skrivarformuleringarna i handskrifterna kan initialerna tolkas som en önskan om förbön: *O[ra pro] me*, följt av stiftarnas namn och året.⁵⁴³ Möjligen har det därför varit frågan om ett lekmanaltare. Aron Andersson daterar predellan till ca 1500.⁵⁴⁴ Det är alltså troligt att siffran 90 anspelar på året 1490, men något altare som invigts då är inte känt. Både *Marie smärtor* och *Rosenkransen* var synnerligen populära andaktsteman vid denna tid, men det går inte att knyta predellan till kända Vadstenaaltaren med sådan dedikation.

Även ett förmodat altarskåp med tinnat krön har bevarats från klostret och är nu undanställt och placerat sekundärt på en predella med bilden av Kristi ansikte, *Sancta facies/Veronica*.⁵⁴⁵ Kristusansiktet omges av en sirlig gul växtranka mot röd botten. Ikonografiskt skulle predellan passa till ett altarskåp med passionsmotiv som det i Martins bild (bild 9), men predellan är för lång för skåpet som nu står ovanpå. Fackindelningen i korpus stämmer inte överens med det passionsskåp som Martin avbildat. I skåpets nu tomma korpus finns tre vertikala och en nedre horisontal nisch. I de båda yttre facken på korpus finns även konsoler för hyllplan i ytterligare två horisontalt indelade nivåer. Det nedre facket har spår av gångjärn i underkanten, som från en stängbar lucka. Den krönande tandade listen löper längs med skåpets

⁵⁴² Andersson 1983 s 89. Predellan förvaras på klostermuseets vind.

⁵⁴³ Det finns inga kända nunnor eller bröder med initialerna e d eller m i.

⁵⁴⁴ Andersson 1983 s 71–72.

⁵⁴⁵ Skåpet och predellan förvaras på klostermuseets vind. Bild se Lindblom 1965 bild 6, 6a.

hela övre kant. Detta och upphängningen av spegeldörrarna på skåpets flyglar gör att konstruktionen mer liknar ett relikvarieskåp med stängbara dörrar och luckor, än ett altarskåp.

Det stora Birgittaaltarets placering i kyrkan behandlades kort i kapitel 1, men predellan som altarskåpet nu vilar på är inte den ursprungliga. Det målade motivet på predellans framsida visar Kristus som Smärtoman, flankerad av två änglar och de fyra kyrkofäderna. Predellan har ett ansevärt mått på 290 cm i basen och 384 cm i övre kanten. Det har också en betydande höjd på 59 cm. På dess högra sida finns en liten nisch för förvaring, kanske för relikier. Sammankopplingen av predellan och altarskåpet har gjorts på 1900-talet. Den satt inte ihop med altarskåpet på 1890-talet, enligt de foton som togs före 1918. (Bild 10.) Det stora formatet på predellan kan jämföras med de kända måtten för högaltaret och Mariaaltaret, fem respektive fyra alnars bredd. Det är alltså frågan om ett lika stort/brett altare som högaltaret. Aron Andersson daterar predellan till tiden omkring 1480 och föreslår Lübeck som tillverkningsort.⁵⁴⁶ Det är svårt att i dokument hitta något passande altare som skapats vid denna tid. De altaren som grundats inom en rimlig tidsram är tillägnade olika helgon, men inget av större dignitet såvitt känt. (Ett altare till *S Johannes ante portam latinam* instiftades 1481 av Ture Jönsson (Svarte Skåning) och Birgitta Henrikdotter (Snakenborg).⁵⁴⁷ Andra altarstiftelser skapades till S Jakob och S Sebastian (1475), S Andreas (e. 1475) och S Erasmus (f. 1487). Även en Birgittaaltarstiftelse skapades inom den möjliga tidsperioden, grundat av Lindorm Björnsson (Vinge) och Birgitta Mårtensdotter (Svan) (1467–78).⁵⁴⁸ Andra tänkbara större altaren/kor har tidigare grundläggningsdatering.⁵⁴⁹ Altaret för Katarina av Vadstena skulle naturligtvis vara passande för ett större altararrangemang, och invigdes 1489. Enligt Vadstenadiariet placerades en inköpt bild av Katarina där, men för övrigt nämns inte altarets utstyrelse. Frågan är om man verkligen placerade ett så stort Katarina altare vid den nordvästra pelaren? Vid Katarinafesten 1489 nämns att högaltaret hade dubbla altartavlor, en vardera åt väst respektive öst. Hur det såg ut senare finns tyvärr ingen information om, men det är givetvis tänkbart att man fortsatte ha dubbla altartavlor och därmed även två predellor.

Martins bild från *Bilderkammaren* visar även andra altarskåp som inte längre finns kvar. (Bild 9.) Till vänster i bilden står en figur i ett skåp med ett brant sadeltak som bärs upp av slanka kolonner. Taklisten har tandad undersida. Basen till skåpet är jämförelsevis hög och har kraftigt markerade hörnfundament. Figuren ser ut att hålla en bok i sina händer, men det går inte att avgöra vem det skall representera. Till höger om detta skåp står ett skåp frontalt placerat med en kvinna i orantställning. Under hennes fötter skymtar en broskverksliknande båge, men på grund av doket och böneställningen går det inte att uppfatta henne som jungfru Maria.

⁵⁴⁶ Andersson 1983 s 64–65.

⁵⁴⁷ Lindblom 1965 s 235.

⁵⁴⁸ Lindblom 1965 s 236–237.

⁵⁴⁹ Tanken att kombinera predellan med det stora högaltarskåpet av idag, är orimlig av två orsaker; olika datering (1480/1521) och att högaltarskåpet tillhört församlingskyrkan S Per innan det flyttades till klosterkyrkan på 1820-talet.

Damen ifråga har troligen hamnat fel. Hon hör tillsammans med sin make till ett renässansepitafium som står på golvet på andra sidan av rummet.⁵⁵⁰ Skåpet som den felplacerade damen står i är tyvärr inte bevarat. Det har tydliga ornamenterade vertikala listverk på sidorna, och tandsnitt på övre kanten. Det har bara en låg enkelt profilerad bas, ingen predella, och inga dörrar.

Snett bakom skåpet med den bedjande damen står ett tredelat altarskåp med krenelerat krön. På dess sidostycken har Martin avbildat scener ur passionsberättelsen, men det tudelade mittpartiet är tyvärr helt tomt.⁵⁵¹ Man kan möjligen ana någon form av rundbågar i bakgrunden. Inte heller detta skåp har en predella. Istället har det en utåtgående profilerad bas. Det är möjligt att skåpet är detsamma som nu är sammansatt med den nyss diskuterade Veronica-predellan, men avviker när det gäller skåpets fackindelning och den undre listen.

Ytterligare ett steg in i Martins bild, till höger bakom triptyken, ses ännu ett föremål som skulle kunna vara ett altarskåp. Det är en högrest pjäs med krenelerat krön och figurer i nischer. Framifrån uppfattas att den har tre delar, möjligen ett centralt figurativt parti med höga sidodörrar utan krenelering. Om det inte vore för kreneleringen skulle det kunna uppfattas som en predikstol eller pulpet, men en sådan kröning vore opraktisk för en sådan. Ovanpå detta skåp står ytterligare ett betydligt mindre helgon, placerat mot ett dorsale. Visserligen stämmer gestiken väl överens med bilden av S Ursula, men i Martins bild är Ursulabilden placerad ovanpå det tidigare nämnda skåpet med den bedjande renässanskvinnan. I kyrkan finns även en 53 cm hög S Katarina av Alexandria, placerad mot ett enkelt dorsale. Det är möjligt att det istället är henne som Martin avbildar på altarskåpet längst bak till vänster i bilden.

På höger sida om fönstret i Martins bild finns ytterligare ett par intressanta helgonskåp. Båda visar stående helgon mot höga dorsalen, placerade på höga baser. Det vänstra tycks visa en man som håller en kalk i händerna framför sig, vilket ikonografiskt sett borde vara S Johannes evangelisten, men någon sådan skulptur har inte bevarats till idag i Vadstena.⁵⁵² Det högra skåpet tycks avbilda en kvinna med dok, oklart vem. Hennes skåp har en hög femkantig form som kröns av krenelering. Jämför man med kyrkans få bevarade helgonskåp så skulle skåpet möjligen kunna vara skildrat ur grodperspektiv. Det skåp som en av Johannes döparen-skulpturerna står i har nämligen ett femkantigt tak med krenelerat krön. Den nuvarande kombinationen av skåp och Johannesfigur är dessutom sekundär och figuren är för bred för skåpet.⁵⁵³

⁵⁵⁰ Epitafiet finns numera i kyrkans södra sidoskepp.

⁵⁵¹ Till vänster: intåget i Jerusalem och en Kalvariescen. Höger: Det resta korset och Korsbärandet.

⁵⁵² Däremot finns Johannes döparen i två olika versioner, troligtvis en för klostret och en för lekfolket.

⁵⁵³ <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=920912S4>.

Bildhantverkare bland bröderna

Upplysningarna om vilka personer i klostret som hade det vi idag definierar som konstnärliga uppdrag eller talanger är väldigt sparsamma. De flesta notiser om hantverkare handlar antingen om byggnadsrelaterade yrken som murare och snickare, eller skräddare. Det finns även ett antal notiser i Vadstenadiariet som handlar om skriftkompetens, vilket berördes ovan i samband med nunnornas skriptorium. Exempelvis anses ett tiotal bröder ha varit goda skrivare enligt diariet. Skrivarbetet var viktigt både ur religiös och praktisk världslig synvinkel. Det var dessutom lite finare än rent manuellt hantverk. I litteraturen om Vadstena och konsten möter man ibland ändå uppfattningen att det funnits en lokal verkstad vid klostret som spritt sina konstalster i regionen. Av innehållsförteckningen i Andreas Lindbloms *Kult och konst i Vadstena kloster* (1965) kan man till och med få intryck av att det verkligen finns dokumentation om konstnärligt aktiva hantverkare i klostret. Han listar flera pseudonymmästare i den stilistiskt grundade sorteringsanda som man gjort inom konsthistorien under en stor del av 1900-talet: *Kapitelsalmästaren*, *Birgittinermästaren*, *Porträttmästaren*, *frater Severus*, *Kumlamästaren* och *Misericordiemästaren*.⁵⁵⁴ Klostrets diarieskrivare uttrycker sig entusiastiskt och tacksamt om några få som ägde skicklighet i konstnärliga hantverk. Det gör att man kan misstänka att klostret i praktiken inte attraherade så många bildhantverkare till att leva innan för murarna, kanske inte ens som lekbröder. Lindbloms rad av mästare bör kanske placeras utanför klostret istället?

En av de konstproducerande hantverkare som Andreas Lindblom diskuterar kan vi emellertid belägga med namn, broder Gert. Han nämns vid tre olika tillfällen i Vadstenadiariet.⁵⁵⁵ Det finns ett litet kolorerat träsnitt som har klistrats in i en av de stora handskrifterna från systrarnas konvent, lektionariet A 3. (Bild 56.) Lindblom kopplar ihop träsnittet med lekbroder Gert.⁵⁵⁶ Han gör det utifrån att kvaliteten på träsnittet är låg, dvs. eftersom Gert är en lokalt verkande träsnidare i Vadstena är kvaliteten på hans arbete ”provinsiell”, dvs. låg. Denna associationslänk görs trots att broder Gert, enligt diariet, inte var svensk utan av tysk härkomst. Redan när han invigdes 1487 kände man uppenbarligen till hans kompetens inom både måleri

Bild 56. Lektionariet KB A 3 har ett fragmentariskt träsnitt som visar ett släkträd för heliga Birgitta, skapat med motivet Jesse rot som idé. Beskuren. Bildens mått ca 9 x 8 cm. © Kungliga biblioteket.

⁵⁵⁴ Genom att gruppera stilistiskt fick han/man en bättre överblick av materialet för att gå vidare med. Idag kan vi komplettera denna form av analyser med tekniska undersökningar, vilket både kan bekräfta och vederlägga antaganden.

⁵⁵⁵ DV 868, 889, 1036.

⁵⁵⁶ Collijn, Isak (red.), *Iconographia Birgittina typographica: Birgitta & Katherina i medeltida bildtryck: med reproduktioner i orig:s storlek och färger*, Fritzes bokhandel, Stockholm, 1915–1918 s 47–48, Lindblom 1965 s 141–148, Lindgren 2001 s 30–31. Bild av A 3 fol. 80v se handskriftskatalogen Manuscripta, <https://www.manuscripta.se/ms/100203>.

Bild 57. Fragment av tryckpatriser och -matriser av malm, bittade vid utgrävningar vid Vadstena klosterkyrka. En av dem bär färgspår. SHM 28813: A 266, A 257 samt E 16. © SHM.

och snideri och i dödsnotisen 1515 ges han omdömet att han var en god målare.⁵⁵⁷ Broder Gert var också en av de betrodda bröder som skickades till Lübeck för att närvara vid den viktiga tryckningen av Birgittas Uppenbarelsen 1491.⁵⁵⁸ Det finns även andra alster som Lindblom tillskriver broder Gert, med delvis samma motivering som träsnittet.⁵⁵⁹ Broder Gert är kanske inte ansvarig för det lilla träsnittets tillkomst, men hursomhelst är han unik som blir omnämnd flera gånger i diariet som målare/snidare. Broder Gert hade även en intressant och kompetent föregångare som nämns i ett brev från generalkonfessorn (Botulf Håkansson) till klostret i Maribo 1453. Det handlar om lekbrodern Magnus Håkansson som ”redan i sin ungdom lärt sig färgblandandets och målandets grunder” och genom brevet vill generalkonfessorn försäkra sig om att broder Magnus ska få ytterligare utbildning hos Mariboklostrets skicklige målarmästare Snedarus.⁵⁶⁰ Varken när Magnus invigs 1440 eller avlider 1470 ges emellertid minsta antydning om hans målarkompetens, däremot uppges han tidigare ha varit köpman i Arboga.⁵⁶¹ En sådan upplysning kan i sammanhanget möjligen indikera en utländsk härkomst, med tanke på de många handelsmän från tyska och andra områden som var aktiva i den staden under 1400-talet.⁵⁶²

En konstnärlig aktivitet som uppenbarligen förekommit i klostret, men aldrig onämndt, har lämnat tre malmfragment efter sig.⁵⁶³ Det är tryckmatriser som påträffades vid utgrävningar av byggnaderna i området väster om munkkoret. (Bild 57.) Det ena fragmentet har ett smårutigt mönster över en båge, med röda och gröna färgspår kvar – möjligen ett tryck med en arkitekturdetalj. Formatet och detaljrikedomen gör att det skulle ha kunnat vara avsett för att framställa mindre bildtryck på papper (SHM 28813:A:257). Det andra har använts för att trycka ett växtmönster med grenar som avtecknat sig mot en fylld bakgrund (SHM 28813:E:16). Ett liknande mönster av denna typ ses bland annat i bården på ett tryckt antependium från

⁵⁵⁷ DV 868, DV 1036.

⁵⁵⁸ DV 889.

⁵⁵⁹ Lindblom 1965 s 141–148.

⁵⁶⁰ SDHK 26187. Brevet ingår även i kopieboken Riksarkivet A 21 folio 83v–84r.

⁵⁶¹ DV 530, DV 800.

⁵⁶² T.ex. den i Sverige kände tyske Albertus Pictor (Immenhausen) nämns 1465 boende i Arboga.

⁵⁶³ Det finns ett tredje, yngre, malmfragment vars dekor hör hemma under 1500–1600-talet, SHM 28813:A:266.

Västra Skrukeby kyrka (SHM 20646:1b).⁵⁶⁴ Det tredje har en mer ornamental arkitektonisk prägel (SHM 28813:A:266). Det är givetvis svårt att avgöra vad man har tryckt med dessa fragment, ifall det varit tryck på papper eller på tyg. Förekomsten av dem gör att det emellertid är tänkbart att man själva tryckte de tygbilder av sälliga Katarina, som man prydde kyrkans högkor med vid hennes skrinläggningsfest 1489.⁵⁶⁵

Den bokliga aktiviteten hos bröderna

Bröderna och deras böcker

En mässfirande klosterbroder vid Mariaaltaret eller något av de andra klosteraltarna, var beroende av tillgång på mässböcker och andra liturgiska böcker för sin altartjänst. Missalet innehöll mycket av det som fodrades för mässan, men det krävdes även samlingar av bibeltexter och av böner. Även brödernas viktiga uppgift som predikanter, både för lekfolket och klosterfolket, satte bokliga spår i klostret genom de mångtaliga predikningar de sammanställde. För deras dagliga liturgi i brödrakoret krävdes dessutom tidebönsböcker, dvs. breviarier.

Som vi noterade i kapitel 2 är merparten av de dekorerade böckerna från systarnas konvent bönböcker, och några av de mindre dekorerade innehåller systrarnas eget officium *Cantus sororum*. Till skillnad från systrarnas bönböcker och övriga liturgiska böcker är det svårt att identifiera breviarierna från brödernas konvent i de svenska handskriftssamlingarna idag. Orsakerna till detta är flera. Den ena är att bröderna som inträdde i klostret ofta medförde böcker från sin tidigare verksamhet som präster. Böckerna kan alltså vara tillverkade var som helst utanför klostret. Som nämnts tidigare var tretton av de tjugofem bröderna präster och fyra diakoner. Det innebär även att betydligt färre bönböcker behövde tillverkas i klostret, jämfört med de sextio nunnornas bokliga behov. Ytterligare en försvårande orsak är att bröderna följde den ordinarie liturgin för Linköpings stift, men det fanns gott om breviarier som gjorde det eftersom stiftet var relativt stort och välförsett med kyrkor. Ännu en försvårande faktor i letandet efter brödernas breviarier är att bröderna, när de tvingades bort på 1540-talet, sannolikt tog med sig sina breviarier. Som präster behövde de sina breviarier oavsett om de befann sig i exil eller i klostret. Dessa omständigheter för breviarierna gäller till viss del även missalena. Eftersom klostrets missalen följde Linköpings stifts liturgi är de svåra att särskilja från andra missalen från samma stift. Överhuvudtaget är det inte så många kompletta medeltida svenska breviarier och missalen som kan proveniensbestämmas.⁵⁶⁶

⁵⁶⁴ Kyrkan låg nära Mjölby och revs på 1800-talet och ersattes av Högby kyrka.

⁵⁶⁵ Fritz & Elfving 2004 s 33.

⁵⁶⁶ Som jämförelse finns en från vardera Uppsala och Lund, två från Strängnäs och tre från Riga. Se registret i MHUU bd 7 1995.

Letar man efter Vadstenabrödernas böcker i de olika svenska handskriftssamlingarna ger det således ett magert resultat främst när det gäller de liturgiska böckerna. I Uppsala universitetsbibliotek finns enligt katalogen över C-samlingen (dvs. den samling som innehåller Vadstenahandskrifterna) bara ett breviarium som anses härstamma från Vadstena, C 479, samt delar av C 23. Kanske kan man med fog lägga till ytterligare fem troliga Vadstenabreviarier, som innehåller liturgi för Linköpings stift, men den som letar efter konstnärliga uttryck i dem kan konstatera att inget av dem har försetts med bokmåleri.⁵⁶⁷ I Kungliga biblioteket i Stockholm finns enbart ett svenskt breviarium, och det brukar behandlas som tillhörigt syst-rakonventet, A 36 (se ovan kap. 2).⁵⁶⁸ Istället för att leta inom den snäva Vadstena-proveniensen är det mer fruktbart att söka bland brevuarier och missalen som följer Linköpings stift och som är från 1400-talet.

Riksarkivets omfattande digitala katalog över medeltida fragment, MPO (<https://sok.riksarkivet.se/mpo>), förtecknar en dryg handfull identifierade *Cantus sororum*, men av alla de 343 brevuarierna är det bara tre som kan tänkas ha kommit från Vadstena och/eller följer Linköpings liturgi.⁵⁶⁹ När det gäller missalen är det två (Fr 7186, Fr 27040) av de 108 fragmenten som uppvisar Linköpingsliturgi. Till dessa båda fragment skall läggas Uppsalasamlingens handskrifter C 415 och C 420.⁵⁷⁰ Resultatet är således magert. En överblick av fragmentsamlingen antyder att det skulle kunna vara fruktbart att söka vidare bland de fragment som återanvänts i Östergötland och Småland under 1500-talet. I den gruppen finns fragment som visar stilistiska likheter med det som producerades av systrarna i Vadstena kloster, men den paleografiska analys som krävs av skriften för att nå resultat, skulle bli omfattande.

Antalet bevarade *liturgiska* handskrifter från Vadstenabröderna är alltså inte så stort. Desto större är antalet handskrifter och böcker med annat innehåll som härstammar från deras bibliotek.⁵⁷¹ Man räknar med att cirka 450 handskrifter och tryckta böcker från klostret finns kvar idag. Merparten av dessa ingår sedan 1620-talet i Uppsala universitetsbiblioteks samlingar. Det finns uppskattningar av det forna bokbeståndet i Vadstenabrödernas bibliotek, som gör gällande ca 1 400 volymer. Det är en oerhört stor samling med medeltida mått mätt.⁵⁷² Till skillnad från systrarnas boksamling hade bröderna ett eget signatursystem som gör att man kan identifiera deras böcker. Bröderna delade upp böckerna, först efter tematiskt innehåll och sedan utifrån vilken hylla och plats på hyllan de hade, t.ex. tredje boken på andra hyllan i sektion B: *B 2° 3us*. Signum stod för det mesta på pärmens utsida, och turligt nog har väldigt många bokband från Vadstena kloster bevarats. Merpar-

⁵⁶⁷ UUB C 243, C 354, C 435, C 446, C 499.

⁵⁶⁸ Namnet Margareta är sekundärt infogat på folio 15r.

⁵⁶⁹ RA Fr 6898, Fr 7386, Fr 22216, Fr 22867.

⁵⁷⁰ Ytterligare några fragment med Vadstenaproveniensen har inköpts av UUB 2020, men förändrar inte källäget.

⁵⁷¹ De liturgiska handskrifterna hörde till kyrkan, inte till klosterbiblioteket.

⁵⁷² Andersson, Roger, "Att predika och berätta historier", *Den medeltida skriftkulturen i Sverige. Genrer och texter*, red. Inger Larsson, Sällskapet Runica et Mediaevalia, Stockholm 2010 s 156.

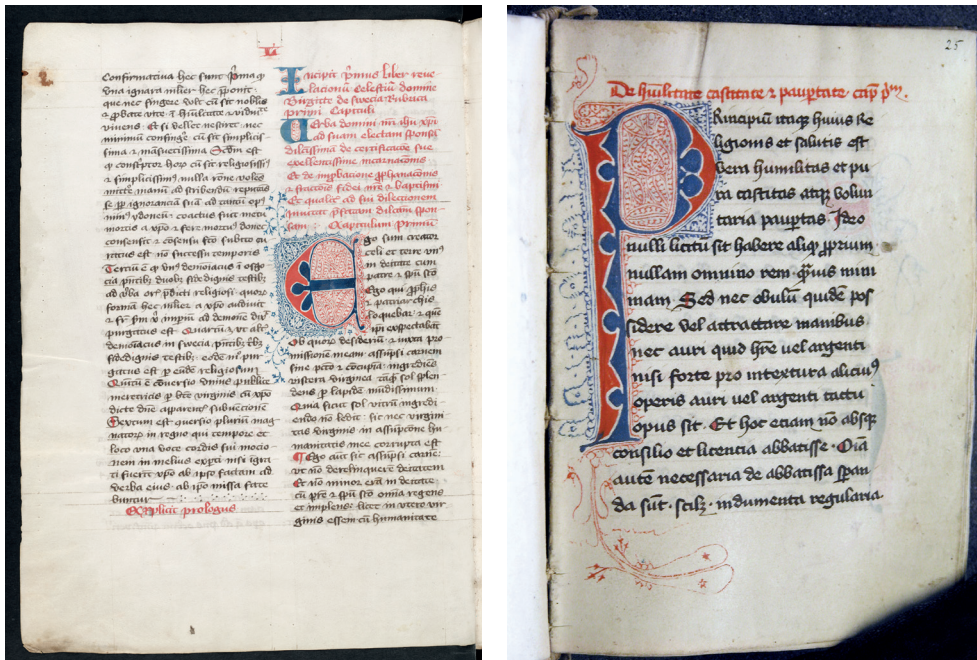

Bild 58. Två verk där klosterbröderna Johannes Johansson kopierat texten och troligen utfört de detaljrikt tecknade initialerna i rött och blått. a) LUB Mh 21 f. 3v folioformat och b) UUB C 452 f. 25r oktavoformat. © LUB, UUB.

ten av böckerna är av enklare utformning, skrivna med kursiv skrift och på papper. Det handlar mestadels om samlingar av texter som bröderna behövde i sin predikoverksamhet eller för sitt övriga uppdrag i klostret. Många av böckerna är därför även skrivna/kopierade av bröderna själva under resor, som broder Thorkel Elofsson, eller hemma i Vadstena. Eftersom det huvudsakligen är brukshandskrifter är utsmyckningarna i de egenproducerade handskrifterna begränsad, men det finns undantag. Det finns illuminationer som skapats i brödernas skriptorium. Några av de i kapitel 2 nämnda handskrifterna med m-formade marginaldekorer hör dit liksom Lundhandskriften Mh 21 (bild 58) och de verk som kopierats av Johannes Johansson och Magnus Andreasson i början av 1400-talet. Till den första halvan av 1400-talet hör också den kända UUB ms C 23, vars förste skrivare har haft en viss kompetens att utföra filigraninitialer i blått och rött.⁵⁷³ Handskriften C 162 är daterad redan samma år som klostret invigdes, 1384, av Mikael Paulsson.⁵⁷⁴ Den är välskriven och har enkla men skickligt utförda filigraninitialer. Överst på folio 11r ses även en liten tecknad bröstbild av en kvinna med röda läppar och rosiga kinder.

Trots att de flesta av handskrifterna som bröderna skrivit är i kursiv gotisk skrift, har skrivarna ibland ändå bemödat sig om vissa dekorer. Som konstaterades i samband med de m-formade marginaldekorationerna är kombinationen kursiv skrift och påkostad dekor generellt sett udda i det medeltida materialet. Marginaldekorer

⁵⁷³ MHUU bd 1 1988 s 232–240.

⁵⁷⁴ Folio 127r. Den har signum L 3° 3us på folio 1r.

Bild 59. Kristus på korset. Bläckteckning på pergament. UUB C 159 f. 12r. (Förminskad.) © UUB.

av den omfattning och det slag som möter i systrarnas böcker finns däremot inte i brödernas bevarade böcker, men i några fall finns enkla marginalteckningar.⁵⁷⁵ I några få handskrifter finns också lite mer omfattande figurativa framställningar. Exempelvis finns en inklistrad miniatyr med Kristus på korset på folio 12r i Uppsalahandskriften C 159. (Bild 59.) Skisserna i marginalen på C 622 folio 108r ur samma samling har en stor likhet i utförande med skisserna på folio 66r i C 672, men det krävs en fortsatt analys för att dra några säkra slutsatser. Uppsalahandskriften C 629 har delvis skrivits av samma skrivare som C 622, men skisserna är mycket enkla. På folio 100r–140r i den sammansatta Uppsalahandskriften C 133 finns en latinsk ordlista med ett stort antal påbörjade dekorerade initialer. De är mycket välgjorda, men det är tveksamt om denna del av handskriften alls har skrivits i Vadstena.⁵⁷⁶

Om bröderna inte var så hemmastadda i bokmåleriets konst kunde de givetvis ha gett uppdraget till nunnorna. Därför skulle man kunna söka efter breviarier och missalen i handskrifts- och fragmentsamlingarna som liknar Vadstenasystrarnas bönböcker i utformningen. Men förutom alla de egentillverkade hand-

skrifterna i brödrabiblioteket fanns en ansevärd mängd böcker som klostret förvärvat. Detta skedde som sagt dels genom gåvor, t.ex. att inträdande bröder medförde sina egna böcker och skänkte dem till biblioteket, och dels genom att man köpte in de böcker man behövde, när någon av bröderna var på resa i klostrets tjänst.⁵⁷⁷ Man kunde naturligtvis även handla böcker genom ombud, byta sig till de böcker som klostret hade behov av eller som broder Thorkel Elofsson, kopiera en bok (C 278) när man var på annan ort. Bland de inköpta böckerna finns ett mer omfattande bokmåleri, inte minst från Frankrike, det främsta akademiska studielandet för nordiska studenter och bokmåleriets högborg under högmedeltiden. Det var många svenska präster som utbildades där, innan de mer närbeliggande tyskspråkiga områdenas universitet tog över den rollen.⁵⁷⁸ Många av de bevarade illuminerade verken förvärvades redan före 1400-talets mitt, och var således tillgängliga för flera generationer av klostrets invånare.

⁵⁷⁵ UUB C 162, 193, 259, 621.

⁵⁷⁶ Den består av flera olika delar. MHUU bd 2 1989 s 156 uppger ingen annan proveniens än Vadstena, signum *B primo 6us*.

⁵⁷⁷ DV 139, 154, 230, 284.

⁵⁷⁸ Se Andersson, Roger, Ferm, Olle & Risberg, Sara, *Swedish students at the University of Leipzig in the Middle Ages: careers, books, and teaching*, Sällskapet Runica et mediævalia, Centre for Medieval Studies, Stockholms universitet, Stockholm, 2014.

Trots de stora bokförlusterna efter klosterstängningen finns det ändå kvar tjugofem illuminerade verk från Frankrike och en handfull från vardera England, Tyskland och Norge, som har tillhört klostret. Märkligt nog, och till skillnad från hos systrarna, finns nästan inget illuminerat material kvar som kan härledas till Nederländerna, Danmark eller Italien. Ett tiotal franska verk med enbart filigrandekor har bevarats⁵⁷⁹ och en handfull vardera dito med polykroma och förgyllda initialer⁵⁸⁰ respektive historierade initialer. Nikolaus av Lyras *Postilla super evangelia* (C 115) har skrivande änglar som inledning till varje nytt avsnitt och ganska enkla gotiska parisiska marginalrankor. Samma ambitionsnivå, men betydligt skickligare genomfört, är måleriet i C 580 som har en inledande initial med den skrivande författaren, Raimundus Pennaforti.⁵⁸¹ Skickligt utfört franskt bokmåleri möter också i den något yngre C 608 som inleds av en dedikationsbild med en knäfallande författarmunk inför Maria med Jesusbarnet (f. 2r) och med en raffinerad gotisk parisisk drake i marginaldekoren.⁵⁸² Dekretaliehandskriften C 561 har ett konventionellt bildprogram för denna text och en typisk fransk 1200-talslayout med avsnittsinledande miniaturer, polykroma initialer och omfattande filigrandekor. Vadstena-brodern Johannes Hildebrandsson köpte enligt egen anteckning C 549, Raimundus Pennafortis *Summa de casibus et matrimoni*, i Paris år 1414.⁵⁸³ Den är ett mycket skickligt utfört verk med inledande skrivarbild, ett flertal gyllene drakdekorade initialer etc. Trots att han köpte den i Paris så är den troligen inte tillverkad där, utan någon annanstans i Frankrike. De gyllene marginaldekorerna med vinrankor inuti, samt drakarnas utformning vittnar om en annan fransk illuminationstradition än den rent parisiska.

Sätter man de relativt få bevarade franska verken i relation till det som bevarats av den inhemska produktionen i Vadstenas båda skriptorier så är det två verk som faller i ögonen. Det ena är den nämnda bönboken A 36 som inleds av en konventionellt utförd miniatyr med Nådastolen, försedd med inramning och dekorerad fond hämtade från den internationella gotikens 1200–1300-tal. Det andra verket är ett fragment i folioformat som med stor sannolikhet är från klostret.⁵⁸⁴ Fragmentet visar en stor miniatyr med en tronande Kristus. (Bild 60.) Bilden är ett genealogiskt schema, *arbor bigamiae*, och hör hemma i *Summa aurea* av Henricus de Segusio (Hostiensis).⁵⁸⁵ Skriften är mycket vingligt utförd, knappast av en professionell skrivare. Miniaturen ger intryck av att vara av marginellt högre kvalitet och proportionerna tycks märkliga. I likhet med andra framställningar av samma bildidé för

⁵⁷⁹ UUB ms C 262, C 315, C 351, C 366, C 453, C 521, C 566, C 567, C 598, C 612.

⁵⁸⁰ UUB ms C 231, C 563, C 595, C 661.

⁵⁸¹ Förvärvat före 1410 enligt Fredriksson 1996 s 35.

⁵⁸² Förvärvat före 1447 enligt Fredriksson 1996 s 39.

⁵⁸³ För mer info om hans resor etc. se Peter Ståhls avhandling om handskriften UUB C 6: *Johannes Hildebrandi, Liber epistularis (Cod. Upsal. C 6): I. lettres nos 1 à 109 (fol. 1r à 16r)*, diss. Stockholm 1998.

⁵⁸⁴ Vadstena LA, Vadstena klosterkyrka E I:2.

⁵⁸⁵ Schadt, Herman, "Die Arbores bigamiae als heilsgeschichtliche Schemata" *Kunst als bedeutungsträger. Gedenkschrift für Günter Bandmann*, red. W. Busch, R. Hausscherr, E. Trier, Berlin 1978, s 129–148.

Bild 60. Kristus som domare, med genealogiskt schema, arbor bigamiae, med rundlar som ej har fullbordats. Ett fragment ur en volym med Summa aurea av Henricus de Segusio (Hostinensis) i folioformat. Dubbelarket har återanvänts som omslag till räkenskaper. Vadstena landsarkiv, Vadstena klosterkyrka, E I:2 räkenskaper. Foto förf.

detta sammanhang är det Kristus som dominerar bilden, överströdd/omgiven av ett antal rundlar. I Vadstenaminiatyren har rundlarna förblivit tomma, men i miniatyren i den jämförbara Bibl. S. Geneviève ms 329 f. 44r har samtliga rundlar text.⁵⁸⁶ Vadstenabilden kan förefalla oskickligt disponerad med längre bas än översida, men detta är en för textsammanhanget vanlig miniatyrlayout.⁵⁸⁷ Även det märkliga mycket lågt placerade extra paret händer, nedanför knäna, följer bildkonventionen så som den visar sig i några av de franska verk som bevarats och i en engelsk handskrift.⁵⁸⁸ I flera av de miniatyrerna finns också ett helvetesgap längst ned i bilden, men den detaljen saknas i Vadstenafragmentet. Jämför man Vadstenabilden med andra framställningar visar det sig att det rimligen är en fransk 1300-talshandskrift som stått som förebild för skrivare och bokmålare. I Vadstenafragmentet framställs Kristus sittande. Närmaste bildparallellen är Parishandskriften BNF ms lat 4000

⁵⁸⁶ Bild se http://liberfloridus.cines.fr/textes/biblio_fr.html.

⁵⁸⁷ Schadt 1978 s 134–137, abb. 1–10.

⁵⁸⁸ London, British Library ms Royal 6 E VI f. 196v.

folio 36v.⁵⁸⁹ Texten hörde till de vanligast förekommande kommentarerna inom den kanoniska rätten.⁵⁹⁰ Det är möjligt att Vadstenafragmentet av *Summa* hörde hemma i Vadstena och tillverkades där. Skriften i fragmentet är som sagt oregelbunden och svårdaterad men skapades under 1400-talet. Frågan är om den är kopierad så tidigt som i början av 1400-talet eller omkring 1500, när det börjar förekomma mer guld i Vadstenailluminationserna än vad som tycks var brukligt tidigare?

Redan i början av 1600-talet uppmärksammades de kvarvarande Vadstenahandskrifterna av Johannes Messenius. Han ansåg att de var enkla och inte så särskilt många.⁵⁹¹ Det han då såg var förmodligen huvudsakligen brödernas brukshandskrifter och nunnornas få kvarvarande böcker, som hade förts till Vadstena slott några år efter stängningen 1595. De glimtar av biblioteket som de bevarade resterna ger idag, vittnar om den ögonfröjd det måste ha inneburit att öppna många av bibliotekets böcker under klostrets blomstringstid.⁵⁹² Vilka böcker Gustav Vasas knektar tog med sig från biblioteket 1543, och som boktjuvarna Matts och Staffan stal 1577, kan man bara fantisera om.⁵⁹³

Skrivande och illuminerande bröder

En av skrivuppgifterna bland klosterbröderna var att skriva minnesboken, diariet. Det var en uppgift som överläts mellan generationerna av bröder från 1390-talet och till den sista notisen 1545. Olika bröder skrev olika långa perioder, men flertalet av dem är tyvärr inte identifierade. De första identifierade bröderna som förde diariet var Tor Andreasson (professtid 1392–1418), Andreas Lydekesson (1387–1410) och Andreas Jakobsson (d. 1438).⁵⁹⁴ Mot slutet av diariet återfinns den senare general-konfessorn, Nils Amundsson (d. 1541) som skrivare. Antalet nunnor var enligt Carl Silfverstolpes översikt över klosterfolket ett drygt hundratal fler än bröderna. Han listade etthundrasjuttiofyra invigda bröder, samt ytterligare tjugosex namngivna lekbröder. Bland de kända bröderna är det drygt fyrtio som har lämnat identifierade skrivna verk efter sig. Att de var skrivkunniga är inte alls förvånande eftersom bröderna dels var tvungna att vara minst tjugofem år gamla vid inträdet, och att åtminstone prästbröderna, dvs. hälften av dem, hade en viss akademisk skolning (även om inte alla hade studerat utomlands). Liksom i nunnornas skriptorium samarbetade bröderna i boktillverkningen, vilket innebär att en handskrift kan innehålla flera olika skrivares verk. Till skillnad från systrarnas skrivarinitialer i rubrikerna

⁵⁸⁹ Schadt 1978 abb. 6 s 137. Länk till Paris BNF lat 4000 se <http://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc627369>.

⁵⁹⁰ UUB C 172 innehåller delar av *Summa*. I C-katalogen finns inga hela handskrifter med Hostiensis' *Summa*. En handfull fransktillverkade handskriftsfragment av texten finns i de svenska samlingarna, främst på RA.

⁵⁹¹ Messenius 1702, T 8, s 31.

⁵⁹² De inkunabler och tidiga tryck som hörde till klosterbiblioteket har ännu inte behandlats ur den bokliga dekorens perspektiv.

⁵⁹³ DV 1190. Silfverstolpe 1895, s. XIII–XIV. För översikt över brödrabibliotekets innehåll och omfattning se Fredriksson 1996.

⁵⁹⁴ MHUU bd 2 1989 s 118.

Bild 61. Illuminerade initialer i blått, rött och grönt inleder bok 6 av Birgittas Himmelska uppenbarelser i handskriften LUB Dep 1 f. 127r. (Förminskad.) © LUB.

Bokmåleriet är i och för sig inget framträdande drag i alla dessa handskrifter från brödrakonventets skriptorium, men det finns definitivt några verk som är värda att nämna. Ett av de tidigaste verken med utsirade initialer härstammar från sent 1300-tal och finns numera i Lunds universitetsbibliotek, LUB Dep 1, innehållande *Revelationes, Regula salvatoris* m.m.⁵⁹⁷ (Bild 61.) Av de tre okända skrivarna är det partiet av hand 1 som vid några få tillfällen har dekorerats i rött, blått och grönt bläck, f. 3–246. (Övriga delar har enbart röda lombarder.) Från klostrets tidiga tid finns även nyssnämnda LUB Mh 21 (bild 58) skriven av diakonbrodern Johannes Johansson (1404–46).⁵⁹⁸ Folio 3v och 204v pryds av vackert sirade filigraninitialer i rött

tillämpade inte bröderna motsvarande skrivarsignaturer. Däremot signerade de ibland sitt verk i en kolofon. I exempelvis Vadstenadiariet (UUB C 89) finns emellertid varken signaturer eller illuminationer.

De flesta av bröderna som kan identifieras i handskrifterna skrev en handfull bevarade verk vardera, exempelvis Åke Johansson (1416–53) som 1442 blev biskop i Västerås, tillskrivs fem handskrifter.⁵⁹⁵ Några bröder överträffar detta antal med råge, bland annat Andreas Lydekeson och Johannes Svensson (senior) som båda hör till perioden kring sekelskiftet 1400 och har identifierats i minst tolv respektive fjorton handskrifter. Från mitten av 1400-talet finns ett tiotal verk av Jakob Larsson, och från 1510-talet lika många av Olof Johansson Guto. Något färre anses skrivna av Nils Ragvaldsson (1476–1514). Allra flest attribuerade verk har Mikael Nilsson (1487–1516), drygt tjugo, och med det skulle han överträffa den tidigare nämnda system Christina Hansdotter (Brask) med hennes nära tjugotalet attribuerade verk.⁵⁹⁶

Det är många forskare som har studerat de skrivande Vadstenabrödernas verk, både språkligt och innehållsmässigt, men det är ingen som uppmärksammat den bokliga dekoren i dem.

⁵⁹⁵ Sjutton av bröderna är dock inte kända som skrivare till mer än ett enstaka verk vardera.

⁵⁹⁶ Se vidare nedan om Mikael Nilsson.

⁵⁹⁷ I litteraturen benämnd omväxlande Codex Falkenbergianus respektive Codex Kalmarnensis, se https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=1559&searchType=TEXT&query=Deposition+1&caq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22Deposition+1%22%7D%5D%5D&caq=%5B%5D&af=%5B%5D&cpid=alvin-record%3A14730&c=12#alvin-record%3A14730. Nedladdad från portalen Alvin den 19 augusti 2019.

⁵⁹⁸ Innehåller *Revelationes, Regula Salvatoris* och andra birgittinska texter.

och blått, utförda med säker hand i tunna eleganta linjer. I handskriften finns också en s.k. skrifvarövning med namnet Maria (f. 360r). Liksom i många av systrarnas böcker har det förmodligen försvunnit en bild även ur denna handskrift, på folio 204v. Enligt C-katalogen har Johannes även skrivit C 21, delar av C 387 och C 452 samt innehållsförteckningen i den i Konstanz inköpta C 663.⁵⁹⁹ Enligt Lunds Laurentiuskatalog har broder Johannes skrivit även C 203 och C 631.⁶⁰⁰ Vadstenadiariet uppger dessutom om att broder Johannes under sitt 84-åriga liv kopierat ”Bonaventuras kommentar till Lukasevangeliet, *Vitae patrum*, heliga Birgittas Revelationer och andra böcker.”⁶⁰¹

Förutom en gemensam skrivare i de båda Mh 21 och C 452 finns filigranderade initialer av samma sirliga utformning i båda verken. C 452 består av tre delar och är skriven av broder Johannes Johansson tillsammans med Vadstenascholaren Magnus Andreasson (del II) och det är på de sidor som Magnus skrivit som dekoren påträffas, inte Johannes’ sidor (del I, III). Magnus var emellertid inte inblandad i skrivandet av Mh 21. Däremot kan man hitta hans skrifvarhand i Uppsalahandskrifterna C 98, C 104, C 114, C 116, C 168, C 172 och C 275. Av dem är C 104 och C 114 försedda med elegant utförda filigraninitialer.⁶⁰² Regulahandskriften C 452 är alltså ett verk skrivet av en invigd broder tillsammans med en professionell extern skrivare. Detta, och det faktum att broder Johannes kopierat ytterligare minst sju kända verk från brödernas bibliotek, reser frågor om hur brödernas skriptorium var organiserat decennierna strax efter 1400. Kanske anlätades han för sin dubbla kompetens?

Från samma tid som de ovan nämnda verken och skrivarna stammar också predikohandskriften C 259. Liksom många av predikohandskrifterna är den skriven på papper och har ett enklare utförande, men den har något som är ovanligt i sammanhanget, nämligen figurmåleri. I nedre marginalen på sju av de 116 bladen finns mycket enkla bläckteckningar av Kristusansikten, kors och kvinnohuvuden.⁶⁰³ En enkel skiss möter också läsaren i marginalen av C 52 folio 45v. I den senare handskriften finns ytterligare ett illuminationsspår som leder till den första klostertiden, eftersom samma dekor dyker upp i ett parti av kopieboken A 19 i Riksarkivet. Det handlar där om hand 1 som på folio 21–42 stundtals gjort ganska välformade filigraninitialer i svart bläck mot röda, blå eller svarta initialer.⁶⁰⁴

⁵⁹⁹ MHUU bd 7 1995 s 147.

⁶⁰⁰ Se http://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22Medeltidshandskrift+21%22%7D%5D%5D&c=22&aq=%5B%5D&af=%5B%22ARCHIVE_ORG_ID_facet%3A8%22%5D&searchType=EXTENDED&query=Medeltidshandskrift+21&pid=alvin-record%3A14720&dswid=-7170#alvin-record%3A14720.

⁶⁰¹ DV 562.

⁶⁰² UUB C 104 folio 3v, UUB C 114 folio 5v, 6v. Full digitalversion av UUB C 114 se <https://www.alvin-portal.org>.

⁶⁰³ Folio 47v–48r, 66v, 72r, 73v, 91v, 98r.

⁶⁰⁴ Hand 1 har skrivit f. 2v–4v, 10r–13r, 20r–63v. Övriga skrivare är Johannes Hildebrandsson f 4v, 17r–19r, 64r–71v, 78r–103v, 104r–107v, 109r–110v, 112r–120v, Nils Amundsson f 172v, Andreas Lydekesson f 173r–176r, 180r–181v, eventuellt Johannes Bengtsson f 75r–75v, 181v–182v. Även Johannes Johansson medverkade i RA A 19, på f. 168r–171r.

Revelationeshandskriften A 32 nämndes i samband med systrarnas miniatyrer i kapitel 2. Den har ovanligt nog en handmålade historierad initial. (Bild 25.) Det inledande C:et på folio 145r har en jaktscen med en get som jagar två vita hundar. Handskriften hör även stilistiskt samman med de tidigare diskuterade m-formade marginaldekorerna. Troligen kan den därför placeras i tiden efter 1470-talet, när broder Thorkel Elofsson kommit tillbaka till Vadstena från Munkaliv.

Kommentarerna i diariet om de skrivande bröderna och deras böcker är mer vanliga under den första delen av 1400-talet. Därefter noteras det sällan hur skrivkunnig eller talangfull någon av bröderna var inom detta område. Vilka som var skrivkunniga kan man få en viss uppfattning av genom deras stundtals omnämnda utbildning eller föregående karriär, eftersom flera verkat som präster innan de inträdde i klostret. I C-katalogen uppger man att trettionio bröder från Vadstena kloster kan identifieras som skrivare, dvs. kan kopplas till specifika verk i enbart C-samlingen.⁶⁰⁵ Sexton av de kända skrivarna inträdde i klostret efter 1450. Bland dem har merparten lämnat efter sig enklare handskrifter på papper, utan dekorer. Till undantagen hör alltså den tidigare nämnda och i Norge skrivna *Sermones*-handskriften (C 278, bild 23) som Torkel Elofsson (1467–1513) tog med sig hem till Vadstena, färdigdekorerad. Tyvärr finns inga andra illuminerade verk av honom att jämföra med. Året efter Torkels hemkomst, 1472, invigdes prästbrodern Andreas Kristmansson.⁶⁰⁶ Endast ett verk är känt av hans hand, C 198. (Bild 62.) Han har inte signerat det själv men boken har en inskription på det bakre spegelbladet som talar om att denne fromme man skrivit av den. Texten är Mechthild de Hackeborns *Liber specialis gratiae*.⁶⁰⁷ Här möter läsaren en ovanligt färgrik uppsättning dekorerade initialer (ljusblått, mörkblått, grönt, purpur, ljusrött), dessutom tecknade med säker hand. Seriferna på initialerna är utdragna och bågformade på ett sätt som skapar ”schvung”. Denna bok var inte ämnad för privat studium av skrivaren själv, utan till för läsning av andra i klostret. Mechthild de Hackeborns skrifter hörde till den mest populära uppbyggelselitteraturen i de senmedeltida klostren. Samma år som Andreas Kristmansson avled (1487) invigdes den ovannämnda Mikael Nilsson från Söderköping till prästbroder (d. 1516).⁶⁰⁸ Hans flitiga skrivarhand har identifierats i mycket varierande omfattning i hela tjugofem olika verk, men i flera av dessa fall har han tyvärr bara skrivit dit bibliotekssignum på bokpärmerna och kan inte räknas som verkets skrivare. Trots antalet handskrifter som hans hand förknippas med enligt katalogen över C-samlingen verkar han inte ha ägnat sig åt bokdekorationer. De verk som kopplas ihop med hans hand har i tre fall lite dekorationer, C 23, C 65, C 114, men de är alla utförda av andra bröder under tidigare perioder.⁶⁰⁹

Samma år som broder Mikael Nilsson avled, dog även broder Olof Johansson Guto (1506–16). Han hade under sin studietid 1482–83 skrivit samlingshandskrif-

⁶⁰⁵ MHUU bd 7 1995 s 146–148.

⁶⁰⁶ DV 813.

⁶⁰⁷ MHUU bd 2 1989 s 304–05.

⁶⁰⁸ DV 872, 875.

⁶⁰⁹ MHUU bd 7 1995 s 147–148.

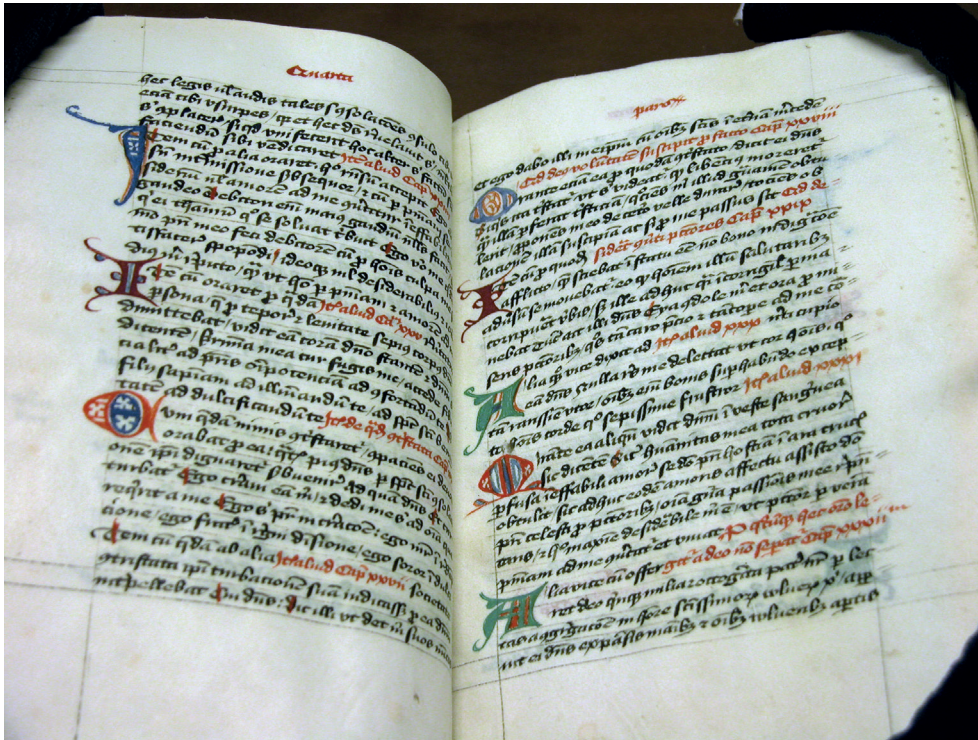

Bild 62. Uppslaget visar initialer utförda i olika färgkombinationer av prästbrodern Andreas Kristmansson. UUB C 198 f. 103v-104r, delvis beskuren. Foto förf.

ten C 629, och även gjort dess enkla dekor. Den har några få enkelt dekorerade initialer utförda i samma bläck som skriften, att par gjorda med rött bläck. De är alla utförda i en ganska grov stil av en ostadig hand. Handskriften innehåller också några textledsagande/förklarande skisser om astronomi och andra naturvetenskapliga ämnen.⁶¹⁰ Som jämförelse finns också de tidigare diskuterade C 622 och C 672 som båda har dekor av samma typ som C 629, och som delvis skulle kunna vara skrivna av samma skrivare.

Man kan således konstatera att det i början av klostrets historia finns spår av att några mycket kompetenta skrifvarbröder varit aktiva, personer som också förmått utföra elegant bokdekor, även om det inte är frågan om miniatyrmaleri och påkostade marginalrankor. De dekorerade initialerna i verk av Johannes Johansson är av mycket hög klass. Dekoren är utförd med samma bläck som skriften men det finns inga förgyllningar. Den professionelle skrivaren Magnus Andreasson var verksam samtidigt som broder Johannes, men inte heller han har gjort förgyllda dekorer. Däremot utnyttjar han skickligt de olika nyanserna av den handfull färger som stod till buds.

Det är ont om daterade illuminerade handskrifter från mitten av 1400-talet. Fler skrivare är kända och tillskrivs verk från tiden omkring 1500. Bibliotekariebrodern

⁶¹⁰ MHUU bd 6 1993 s 159–62.

Mikael Nilsson har redan nämnts och har haft ett finger med i spelet när det gäller många handskrifter, men det beror på hans roll som bibliotekarie åt bröderna, inte hans särskilda skrivarkompetens. Till de namnkunniga från samma tid hör även Johannes Svensson jr (d. 1511), och generalkonfessorn Nils Amundsson (d. 1541). I C 451 finner man skrift av båda dessa herrar. I slutet av volymen visar det inklistrade spegelbladet (f. 114) att man hade någon form av utbyte mellan de två skriptorierna. Bladet är en makulatur från systrarnas skriptorium, skrivet av syster Katarina Johansdotter Gudmundi som avled 1519.⁶¹¹

De bevarade handskrifterna från brödernas konvent ger över lag ett intryck av mycket enkel dekor, i den mån som det alls förekommer. Ett viktigt memorandum är emellertid att merparten av brödernas handskrifter skrevs/kopierades av dem själva för eget och kollegornas studium. De var inte avsedda att användas utanför klostret, och användes inte heller i något officiellt eller liturgiskt sammanhang. De brödrahandskrifter som var till för liturgiskt bruk försvann sannolikt med bröderna ut i förskingringen i och med konventets upplösning på 1540-talet. Därför har vi idag nästan inget jämförelsematerial till systrarnas bönböcker. Det som är bevarat av konventens boksamlingar är olika kategorier av böcker som har haft helt skilda funktioner, och ger därför varierande bild av konventens bokliga skatter. Men, även om vi idag hade kunnat spåra brödernas breviarier vore det en haltande jämförelse. Detta av två redan nämnda skäl, dels på grund av att bröderna i hög grad medförde egna bönböcker till klostret vid inträdet, dels på grund av att brödernas breviarier är svåra att identifiera eftersom de skulle följa samma liturgi som det övriga prästerskapet i Linköpings stift.

Förutom de tidigare diskuterade m-formade marginaldekorerna går det inte att identifiera några enhetliga konventsgemensamma drag i brödernas bokliga dekorer. Man kan tänka sig att deras brokiga bakgrund och färre antal, i kombination med deras oftast kortare profestid inte utgjorde förutsättningar för samma estetiska harmonisering som hos nunnorna. M-rankorna förekommer som sagt även i några av de tryckta skrifterna från brödernas bibliotek. På så vis kan man säga att det finns ett visst gemensamt drag i den bokliga dekoren från de båda konventen under decennierna omkring 1500. Dessutom tillämpas denna form av mariansk dekor i både brödernas teologiska skrifter och nunnornas bönböcker. Även bröderna skulle ha jungfru Maria som ledsagerska på livsvandringen som birgittiner, inte bara nunnorna.

⁶¹¹ MHUU bd 5 1992 s 139.

Kontakterna med livet utanför klostret

Den klausur som präglade klosterlivet i Vadstena var mer rigorös när det gällde nunnorna än bröderna. Som nämnts förväntades systrarna stanna inom klostermurarna hela livet och bara möta utomstående i samband med begränsade övervakade samtal. Bröderna hade däremot vissa föreskrivna utåtriktade uppgifter, trots att de också omfattades av klausuren. För att underlätta upprätthållandet av klausuren använde man, som i många andra kloster, vad man kallar bröder och systrar ”ab extra”, dvs. personer tillhörande klostret men ej fullödiga medlemmar. Dessa lekbröder/systrar utförde både de tyngre sysslorna och de huvudsakliga kontakterna med världen utanför klostret. Heliga Birgitta räknade ju redan i klosterregeln med att det skulle finnas åtta lekbröder bland de tjugofem klosterbröderna.⁶¹²

När det kom officiella besök till klostret var det bröderna som skötte detta, vilket noteras upprepade gånger i Vadstenadiariet. För hanteringen av kungligheter och kyrkliga celebriteter fanns det utvecklade rutiner för hur det skulle gå till, för att inte klausuren skulle brytas.⁶¹³ Till vardags var det andra uppgifter som var aktuella. Dit hörde brödernas omsorger om systrarnas andliga liv, *cura monialum*. Den uppgiften var ju deras *raison d'être* i klostret och innebar i praktiken bland annat att prästerna var pliktade att varje söndag predika för nunnorna på svenska. Dessutom, vid ”alla de högtider, på vilkas vigilier de fasta vid bröd och vatten, och över huvud taget alla högtider, som hava vigilier”⁶¹⁴ skulle prästbröderna även predika för kyrkosökarna. Till detta kommer också att prästerna och diakonerna hade tillåtelse att höra pilgrimernas bikt.⁶¹⁵ Hur och var detta lekmanabiktande gick till i praktiken är inte klarlagt. Instruktionerna för kyrkbygget ger inga som helst indikationer på hur det skulle lösas praktiskt. På något vis måste det ha funnits någon form av avskilt rum/”biktbas”, antingen i gränsområdet mellan klostret och kyrkogården eller i kyrkorummet. Predikningarna till lekfolket framfördes troligen både i kyrkorummet och ute på kyrkogården, beroende på festdag och hur mycket folk som hade samlats. Ett sätt att i detta sammanhang lösa problemet med klausurgränsen kunde vara att placera en ”predikstol” antingen i murverket mellan brödernas gård och kyrkogården, eller i den östra sakristians övervåning (tillgänglig endast för bröderna). Då kunde den predikande brodern stå kvar inom klausuren och åhörarna stå utanför.⁶¹⁶

När konsilierna i Konstanz och Basel var aktuella eller nya kloster grundades inom orden, var det mindre delegationer av bröder som sändes ut för att bevaka

⁶¹² Leksystrarna ingick inte i heliga Birgittas ursprungsplaner utan är ett senare tillägg till klosterregeln.

⁶¹³ De gånger den bröts var det besökaren som bröt reglerna. Risberg 2003 s 26 om hur man tar emot besökare.

⁶¹⁴ *Regula Salvatoris* kap. 15. Lundén bd IV 1959 s 27.

⁶¹⁵ Det var biskopen i det stift man levde i som ansvarade för själavårdens utformning, men han kunde ge tillåtelse att låta någon utanför det egna stiftet höra bikt och ge avlösning. Sådan ”delegation” förekom bl.a. vid pilgrimsorter som Vadstena.

⁶¹⁶ Frågan om var predikanterna stod under predikan har veterligen inte utretts. *Liber usuum* eller *Regula Salvatoris* säger inget om detta.

ordensintressena.⁶¹⁷ Diariet vittnar om otaliga resor över kontinenten liksom mellan klostren i de nordiska länderna. Det normala var att den som däremot sändes ut till ett nygrundat kloster skulle stanna där resten av livet, men i dokumenten framgår det att denna princip inte alltid verkställdes. Det verkar som om den praktiserades i något högre grad för de utsända nunnorna, men även bland dem förekommer återvändare.⁶¹⁸ Det fanns alltså ett resande som bland annat gav möjlighet till nya intryck, nya kontakter samt inskaffande av böcker och andra föremål såsom bilder. Det finns flera exempel på handskrifter som köpts in under brödernas utlandsresor, både i Konstanz och, som nämnts ovan, Paris.⁶¹⁹ Kanske var det även vid sina resor som bröderna inskaffade de tryckta bilder som sedan fick pryda systrarnas handskrifter (se ovan kap. 2)

Trots att Vadstenadiariet i vissa avseenden är mycket utförligt när det gäller vilka som reste och vart de reste, finns det påtagliga informationsluckor. Huruvida det var frågan om personella direktkontakter med de holländska klostren som gav Vadstenasystrarna träsnitten till bönböckerna, går inte att utläsa av diariet eller andra kända dokument. Hos Carl Silfverstolpe finns en intressant, men tyvärr inte belagd, upplysning om att den tidigare nämnde konstproducerande broder Gert och broder Johan Matsson företagit en visitationsresa i västerled till bland annat de nederländska klostren i början av 1500-talet. Troligen skedde detta mellan 1502 och 1507, en period när Johan Matsson inte var bunden av uppdraget som generalkonfessor.⁶²⁰ En sådan direktkontakt vid denna tid passar tidsmässigt bra överens med dateringen av de tryckta bilderna i nunnornas bönböcker som diskuterades i kapitel 2.

Som konstaterats ovan går det egentligen inte att knyta den snidande och målade broder Gert till träsnittet som framställer heliga Birgittas familjetråd. (Bild 56.) Tidigare nämndes att han i äldre forskning har tillskrivits flera skulpturer, men helt utan grund.⁶²¹ Däremot var han med och skötte klostrets intressen tillsammans med broder Peter Ingemarsson, när Birgittas Uppenbarelser skulle tryckas i Lübeck.⁶²² Om de tog med sig alla de nytryckta dryga åttahundra volymerna hem till Vadstena är tveksamt, en del av upplagan kan ju ha haft den kontinentala marknaden som mottagare. Genom tryckningen av Lübeckutgåvan 1492 kunde man sprida Birgittas budskap betydligt snabbare och i vidare kretsar än genom handskrivna avskrifter.

På samma sätt som i de handskrivna Uppenbarelserna ingår ett bildprogram i det så kallade Gotha-trycket från Lübeck (1492). Det har vissa strukturella likheter med de napolitanska prakthandskrifterna från 1380-talet genom att några helsidesminiaturer inleder vissa avsnitt, följda av ett antal figurativa initialer. Dessutom förekommer ett mindre antal utsirade anfanger. *Liber quaestiones*, ”Frågornas bok”, inleds av samma motiv i Gothatrycket som i handskrifterna, dvs. den ridande

⁶¹⁷ Konstanz 1414–18, Basel 1431–49.

⁶¹⁸ DV 324 (Reval), DV 538 (Maribo & Munkaliv), DV 553, 673, 803, 1017, 1029 (Nädendal).

⁶¹⁹ Se bl.a. Ståhl 1998.

⁶²⁰ Silfverstolpe 1895 s 93, 143. Resan nämns däremot *inte* av Silfverstolpe i samband med broder Johannes resor (s 93). Lindblom 1965 hänvisar dock till Silfverstolpe för upplysningar om resan.

⁶²¹ Lindblom 1965 s 141–148.

⁶²² DV 889.

Birgitta och munken som klättrar till himlen på en stege och ställer frågor. Skillnaderna är emellertid större än likheterna. För de andra miniatyrmotiven i prakthandskrifterna saknas paralleller i Gothatrycket. I några fall har man varit tryckekonomisk och utnyttjat en redan använd grundläggande bildlayout, men ändrat detaljer eller delar, som vid inledningen till bok 1, 2, 3 och *Epistola solitarii ad reges*, där man bytt ut olika komponenter i en gemensam grundstruktur. Samma återbruk av en bilds struktur finns också i helsidestrycken som inleder bok 6, 7, 8 och *Regula Salvatoris*. Även tre av de historierade anfangerna har använts mer än en gång i detta tryck, nämligen bokstäverna B, I och U.

De tryckta böckerna har således ett bildprogram som huvudsakligen avviker från det som de napolitanska prakthandskrifterna visade upp mer än hundra år tidigare.⁶²³ Huruvida de båda utsända Vadstenabröderna i praktiken hade något inflytande över eller direkt medverkan i tryckningen i Lübeck finns inga upplysningar om. Man kan förmoda att de framförde vissa krav på bildprogrammet. När det gällde de napolitanska handskrifterna från ca 1380 hade ordensfolket av naturliga skäl inte samma påverkansmöjlighet. 1492, drygt hundra år senare, var situationen annorlunda och man kunde skapa en tydlig koppling mellan Birgittaaltarskåpet och bilderna i Gothatrycket, vilket hör till det som kommer att diskuteras strax, när vi i nästa kapitel går över till lekfolkets perspektiv på kyrkan.

Brödernas bildvärld

Vi konstaterade att de ämbetsvigda klosterbröderna i Vadstena hade en viktig roll genom förvaltandet av sakramenten och predikandet. I utförandet av de heliga handlingarna var de iklädda bildförsedda liturgiska kläder som ofta var tillverkade i klostret, och de tjänstgjorde vid altaren som likaså huvudsakligen var prydda av textilier gjorda inom klostermurarna. De textila bilder som systrarna hade skapat på exempelvis ryggsköldar, bräm och mässhakar kunde bröderna alltså beskåda när de själva bar dem på sig. Textilierna och deras bilder utgjorde på så vis en materiell länk mellan de båda konventen. Därigenom skapades en viss visuell enhetlighet inom klostret. Det var en marianskt präglad bildvärld i både figurscenernas motivval och i ornamentikens symboliska referenser i stjärnor, hjärtan, liljor etc. Det mesta genomströmdes av anspelningar på jungfru Maria, och gärna tillsammans med anspelningar på heliga Birgitta och saliga Katarina. Det innebär att man i princip hade samma marianska bildbruk i båda konventen.

Bilderna i böckerna förhåller sig på ett liknande sätt som textilierna, även om det är svårt att jämföra nunnornas liturgiska handskrifter med brödernas brukshandskrifter. De marianska referenserna är emellertid även här en förenande länk, som inte minst de m-formade marginalrankorna visar. Kronologin i de aktuella handskrifterna tyder dessutom på att idén hämtades från det norska dotterklostret Munkaliv via en av Vadstenabröderna, och sedan användes av Vadstenafolket i både

⁶²³ Se Aili & Svanberg 2003, isht vol. 2.

vävda band och handskrifter. Genomgången av brödernas handskrifter ger också vid handen att det understundom fanns duktiga skrivare som även kunde konsten att illuminera, men de har inte efterlämnat något känt figurativt arv. Inte heller har de fordom många importerade illuminerade handskrifterna i brödernas boksamling gett något påtagligt avtryck i den interna produktionen.

Brödernas vy från det längst i väst belägna brödrakoret och ut över kyrkorummet skymdes sannolikt genom det upphöjda högaltarets placering i triumfbågen, och av den stora nunneläktaren i kyrkorummets mitt. (Bild 47.) Även om brödrakoret inte var nedsänkt som nu, skapade högaltaret och dess altarskåp en tydlig rumslig avskärmning för bröderna. De tolv apostlaaltarnas bilder var troligen något som bara de mässfirande bröderna hade visuell tillgång till, förutsatt att altarna var sedvanligt placerade mot öst. Det innebar att deras förebilder i ämbetet, apostlarna, även hörde till brödernas egen visuella närmiljö. Det leder till att det, från brödernas perspektiv, var bilderna av triumfkorsets Kristus och apostlarna som stod dem närmast. För brödernas del kompletterades således det klostergemensamma marianska perspektivet i öst med utformningen av deras egen rumsliga kontext i väst, dvs. sedd från koret bakom högaltaret. I deras närmiljö fanns inte bara den västra sidan av högaltaret utan även triumfkucifixet och apostlaaltarna. Därigenom formades en mansdominerad fysisk närmiljö, vilket förstärker kyrkorummets polaritet mellan öst och väst. Brödernas möjligheter att från korstolarna överhuvudtaget se Birgittaltaret eller det upphöjda Mariakoret långt bort i öst bör således ha varit begränsade. Däremot var Mariakoret en plats där de ofta firade Mariamässa och kunde se exempelvis stenbilden från Danzig eller undfå avlat genom bönerna till den apokalyptiska madonnan på det broderade altarbrunet. (Bild 39, 51.)

Vi ska nu gå vidare till frågan om hur mycket av klostrets bildvärld som var synlig för lekfolket. Kunde de alls se samma bilder som klosterfolket? Eller påverkades gestaltningen av lekfolkets del av kyrkan främst av frälsets förmåga att sätta sin prägel på rummet, genom sina altorstiftelser och gravminnen? Är exempelvis exponeringen av avlatsrelaterade eller birgittinska bilder större i deras visuella värld än i klosterfolkets? Dessa frågor tar oss vidare till kapitel 4 och hur lekfolkets bildvärld gestaltades i klosterkyrkan.

4. Lekfolkets bilder i Vadstena klosterkyrka

Besökarna i Vadstena klosterkyrka

Det fanns olika anledningar till att besöka Vadstena kloster. Det stora flertalet kyrkobesökare var lekfolk som av olika skäl gjorde en pilgrimsvandring dit. Trots mängden av folk som passerade under medeltiden hör lekfolkets roll i Vadstena paradoxalt nog till det som kanske utforskats minst. Detta trots att det finns en omfattande internationell forskning kring medeltidens pilgrimsväsende och hur man betedde sig som pilgrim.⁶²⁴ Mycket av denna forskning handlar emellertid om vilka vägar man reste och hur, men varken vägarna eller färdsätten till Vadstena är relevanta i denna mer platsfokuserade bildbruksstudie, och kommer därför inte att diskuteras nedan.

Som konstaterades i inledningen till förra kapitlet var brödernas funktion i klostret huvudsakligen att vara till för systrarnas andliga välfärd, men att de också hade ytterligare en viktig uppgift, nämligen att predika för klosterkyrkans besökare.⁶²⁵ Heliga Birgitta var angelägen om att nå ut med det kristna budskapet till alla samhällsklasser och då spelade brödernas predikningar en viktig roll. Att döma av den mängd predikningar från Vadstena som bevarats till idag var det en uppgift som togs på allvar av bröderna.⁶²⁶ På något vis måste heliga Birgitta faktiskt ha räknat med att det verkligen skulle komma många människor till Vadstena, även om hon rimligen inte förutsåg sin egen centrala roll som pilgrimsmål. Hon gav uttryckligen också möjlighet för lekfolket att resa altare och fira mässa i kyrkans lekmannadel.⁶²⁷ Kyrkobyggnadens storlek och utformning bäddar dessutom verkligen för stora skaror av besökare, liksom den stora planen som kyrkogården öster om kyrkan utgjorde. Eftersom klostret fick en central roll för aktörerna i den senmedeltida rikspolitiken och dessutom kunde erbjuda attraktiva avlater för gemene man, samlades stora

⁶²⁴ Anders Fröjmarks avhandling behandlar svenska helgonkulturer med anknytning till bl.a. Vadstena, se *Mirakler och helgonkult: Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden*, Univ., Diss. Uppsala, 1992.

⁶²⁵ *Regula Salvatoris* kap. 15. Lundén bd IV s 27.

⁶²⁶ Forskning om dessa predikningar se verk av bl.a. Stephan Borgehammar, Alf Härdelin och Roger Andersson.

⁶²⁷ *Revelationes Extra*. bok 9 kap. 28. Lundén bd IV 1959 s 132.

skaror i Vadstena vid flera tillfällen, inte bara vid den nämnda Katarinafesten 1489. Vad var det då för kyrka som pilgrimerna steg in i? I vilken mån kunde de ta del av samma bildvärld som klosterfolket, och i vilken mån kunde de själva sätta sin prägel på den?

Klostret hade under 1400-talet utvecklats till en betydande vallfartsort, känd även i utlandet. Människor vallfärdade till klostret i hopp om heliga Birgittas bistånd i nöd, eller kanske ännu oftare som tack för bönhörelse. Både inför Birgittas helgonförklaring på slutet av 1300-talet och i arbetet med dottern Katarinas helgonprocess hundra år senare, gjordes omfattande undersökningar för att med vittnesmål påvisa dessa båda kvinnors förmåga att hela och hjälpa de som vände sig till dem i bön. Dessa mirakelsammanställningar var avgörande dokumentation för att påvisa deras helighet. Miraklernas sanningshalt måste intygas av trovärdiga vittnen. Mirakelberättelserna ger emellertid en del information om vad folk faktiskt gjorde när de kom till Vadstena klosterkyrka, och ibland också vad de lämnade som tackgåvor i kyrkan. Den vanligaste gåvan var vaxljus till kyrkan. Man skänkte också föremål som anspelade på det inträffade undret, vilka placerades vid det altare eller helgonskrin vars helgon hade åkallats och bönhört. I mirakelberättelserna om heliga Birgitta nämns bland annat en votivgåva i form av ett barn av vax, som tack för att ett spädbarn från det närbelägna Fornåsa socken överlevt.⁶²⁸ När man hundra år senare samlade in mirakler inför Katarinas helgonprocess nämns både vax- och silvergåvor i form av ett par ögon, några huvuden, bröst, en hand, ett par män, en kvinna, en nunna och en häst. Vid Katarinas grav lämnades även bevisen på tillfrisknande respektive frisläppande i form av ett par käppar och en fotboja.⁶²⁹ Det finns också "ljusbrickor" av sten och lera som använts för oljelampor vid de olika altarna, på samma sätt som man idag tänder små värmeljus samlade på ställningar vid olika altaren i kyrkorna.⁶³⁰ Vid de olika helgonaltarna fanns det således både oljelampor och/eller dyra vaxljus som brann och votivgåvor som prydde platsen, som bevis på helgonets förmåga att hjälpa de fromma.

De många votivgåvorna från pilgrimerna bidrog till kyrkans visuella gestaltning, inte minst för den avgränsade del av kyrkan som lekfolket kunde röra sig i. Inom denna stora och centralt placerade del av kyrkan fanns en med tiden ökande mängd kapell och altaren, instiftade av rika personer. En del av dessa privata altarstiftelser kunde själva vara föremål för vallfart. De altaren som enligt mirakelberättelserna och avlatsbrev fick mest uppmärksamhet av pilgrimerna var jungfru Marias och hennes moders, S Anna. Men i Vadstena var det nog trots allt platserna med birgittinsk anknytning som attraherade flest besökare: Birgitta, Katarina och magister Petrus. Dessa tre gravar och/eller altaren låg också i lekfolkets del av kyrkan och var av naturliga skäl inte påbudna av heliga Birgitta, utan skapade av hennes efterföljare.

⁶²⁸ SDHK 10989.

⁶²⁹ Lundén 1950.

⁶³⁰ Brickorna finns i klostermuseets trossbod, pall nr 587, SHM 21172. Länk till bild SHM: http://mis.historiska.se/mis/sok/resultat_foremal.asp?invnr=21172&samlovr=0&sort=ASC&orderby=lokal_&qtype=f&search=1&sm=0_3 (nedladdningsdatum den 19 augusti 2019).

Den redan flera gånger nämnda skrinläggningsfesten för heliga Birgittas dotter Katarina 1489 var ett unikt pilgrimstillfälle i Vadstena, som attraherade mängder med folk. Klosterbrodern Nils Ragvaldsson berättar som sagt hur man städat, ändrat om i och pyntat kyrkan inför festen, vilket ger oss viss information hur den såg ut vid den tiden, och vad lekfolket kan ha sett.⁶³¹ Han skildrar även hur man arrangerade processioner med klosterfolket och tillresta dignitärer. De allra flesta som var där denna dag var emellertid inte klosterfolk eller kyrkliga dignitärer, utan det lekfolk som står i fokus för detta kapitel. Broder Nils berättar att ”hela kyrkogården [var då] full med folk, mer än man kan föreställa sig, hela kyrkogårdsmuren var fullsatt med människor och på alla hustaken närmast kyrkogården satt fullt med folk”.⁶³²

Festligheterna varade i tre dagar, 1–3 augusti. Den första augusti var sedan långt tidigare ett årligen återkommande tillfälle då många människor samlades i Vadstena. Klostret hade sedan 1378 ett särskilt avlatsprivilegium knutet till firandet av ”Petri fäng/kedjor”, dvs. Petrus ad Vincula-festen, vilken inföll den första augusti.⁶³³ Genom att fira skrinläggningsfesten i anslutning till detta kunde man räkna med stor uppslutning, vilket också blev fallet. Broder Nils skriver nämligen att ”... allmogen var talrik på alla sidor, icke desto mindre var kyrkan så full som möjligt var. Och det var mycket märkligt och i synnerhet Guds förtjänst att i en så stor och betydande folkskara ingen blev nedtrampad eller trängd...”⁶³⁴ För att se till att luftväxlingen i kyrkan var god i sommarvärmen hade man till och med lyft bort en del av fönsterglasen på södra sidan.⁶³⁵

Det birgittinska i kyrkorummet

Helgonskrinen och Birgittabilderna

Även om heliga Birgitta ville att människorna skulle samlas kring jungfru Marias altare var det Birgittas eget altare som kom att stå i centrum för pilgrimernas vallfart till Vadstena. Som konstaterades i kapitel 1 framgår det av gravkartorna i den Palm-skiöldska samlingen (UUB) att det stora Birgittaaltaret var placerat i den östra delen av kyrkan, ungefär mitt i den östligaste mittravén. (Bild 2, 3, 5.) Däremot finns det inga tydliga upplysningar om var heliga Birgittas relikskrin var uppställt under klostertiden.⁶³⁶ Det märkliga är att det varken finns spår av skrinets placering eller bevarade uttalanden om var i kyrkan detta viktiga föremål förvarades. Vid kung

⁶³¹ Skildringen ingår i lektionariet KB A 3, översatt och kommenterad av Fritz & Elfving 2004. Festen nämns även i Vadstenadiariet, DV 884, men mindre utförligt.

⁶³² Fritz och Elfving 2004 s 51.

⁶³³ Se Hallqvist, Katarina, *Birgittinsk vägledning. Yta och djup i predikningar för Petri kedjors fest*, Otryckt masteruppsats i praktisk teologi, Lunds universitet 2019, s 14 ff, även Höijer 1905 s 98 tar upp festens betydelse.

⁶³⁴ Fritz & Elfving 2004 s 55–57.

⁶³⁵ Fritz & Elfving 2004 s 55.

⁶³⁶ De båda bevarade Birgittaskulpturernas uppställning under klostertiden är inte heller kända.

Karl Knutssons (Bonde) besök 1448 ställdes det upp i högkoret för att välkomna den nye kungen, men inget sägs om varifrån det hämtades fram.⁶³⁷ Inte ens i samband med Katarinafesten framgår varifrån man bar fram det.

För en pilgrim var det betydelsefullt att kunna närma sig själva relikskrinet. Helst skulle man egentligen kunna krypa under, genom eller runt det, och ännu hellre, beröra det. I exempelvis både Uppsala- och Nidarosdomen kunde man defilera nära förbi S Eriks respektive S Olofs skrin genom att de var placerade bakom kyrkornas högaltare, men i Vadstena var det omöjligt att göra så på grund av det okonventionella arrangemanget längst i väster, med högkoret i kombination med brödrakoret. Det relikskrin som avses är det silverskrin som var i bruk från 1412 till klosterstängningen 1595, varefter det försvann.⁶³⁸ Förutom silverskrinet fanns det ett par andra centrala birgittinska föremål vars placering i kyrkorummet är okänd: Birgittaskulpturen, transportskrinet. Frågan är, var i kyrkan fanns dessa viktiga föremål?

Bild 2 visar den Palmskiöldska gravkartan från sent 1600-tal. Där är en gravsten inritad för heliga Birgittas släktingar, markerad som nr 26 i högkorets norra del. Det är således inte heliga Birgitta själv som avses, vilket dock gravkartan kan antyda.⁶³⁹ Det finns goda skäl att misstänka att detta inte heller var platsen för silverskrinet under medeltiden. Andreas Lindblom har framfört idén att silverskrinet under klostrets sista tid var placerat hängande på framsidan av det 1521 invigda nya högaltarskåpet.⁶⁴⁰ Den idag fragmentariskt bevarade predellan till detta högaltarskåp var för visso väldigt stor, men arrangemanget förefaller inte helt lyckat. En naturlig följdfråga blir också var skrinet befann sig före 1521 års, av Lindblom föreslagna, arrangemang? Om skrinet stod i högkoret kunde det bara ses på håll och pilgrimerna kunde definitivt inte gå runt det. Det skulle inte heller vara synligt för nunnorna utan att de öppnade sina insynsskydd på läktaren.

En rimligare placering av helgonskrinet, än den av Lindblom föreslagna, är i närheten av Birgittaaltaret. Det skulle göra att pilgrimerna både kunde komma nära skrinet och på traditionellt pilgrimsmanér cirkulera runt det, precis som Kristina från Gärdslätt gjorde 1470. En tidigare oprövad idé när det gäller placeringen av heliga Birgittas silverskrin, som berörts kort ovan, skulle kunna vara i förbindelse med Marialäktaren.⁶⁴¹ Man kan då föreställa sig en upphöjd placering bakom Birgittaaltaret, och mellan detta och Marialäktaren. Ett sådant arrangemang skulle hamna inom synhåll från nunneläktaren och vara möjlig att defilera förbi. Pilgrimerna skulle då kunna gå under relikskrinet, på samma sätt som man kan göra med exempelvis Heliga tre konungars skrin i Kölnerdömen, och samtidigt gå runt Birgittaaltaret och passera under jungfru Marias altare. Skrinet skulle även vara väl synligt

⁶³⁷ DV 593.

⁶³⁸ Silverskrinet listas överst i inventarieförteckningen 1595 men värderas inte i vikt.

⁶³⁹ Bennett & Gustavsson 1985 nr 168.

⁶⁴⁰ Lindblom 1965 s 29–30, 32.

⁶⁴¹ Utrymmet under Marialäktaren och bakom Birgittaaltaret är ett område med väldigt få spår av medeltida aktivitet. Det borde ha varit ett "hett" område med tanke på närheten till både Mariaaltaret och Birgittaaltaret. Gravkartorna från 1600-talet lämnar det nästintill tomt. Idag upptas det av den stora orgeln.

Bild 63. Träkistan som heliga Birgittas kvarlevor fraktades ifrån Italien till Sverige 1373–74. Kistan står numera i klostermuseet. Foto förf.

för både nunnorna, lekfolket på kyrkgolvet och herrskapet på sin läktare. Heliga Birgitta skulle då själv få en prominent placering nära Mariaaltaret, mellan jungfru Maria och nunnorna. Hon skulle hamna i nunnornas blickfång mot öster och hon skulle så att säga gå före dem mot uppståndelsen, i Marias efterföljd. De enda som i så fall inte kunde se skrinet från sitt kor var bröderna, eftersom nunneläktaren och högaltaret skymde sikten för dem. Däremot kunde de komma riktigt nära skrinet i samband med mässfirandet i Mariakoret.

Det finns ytterligare en intressant kista som skulle kunna ha fungerat som pilgrimernas mål i Vadstena, om det inte var silverskrinet: heliga Birgittas transportkista, dvs. den som hennes kvarlevor fraktades hem ifrån Italien. (Bild 63.) Den är tänkvärd ur flera aspekter. Helt uppenbart är att kistan har utsatts för slitage, och den har inte bara bevarats, utan även hållits tillgänglig för besökare under långa tider.⁶⁴² Om den inte hade haft detta slitage kunde man tro att den stått undanställd och bevarad av klostret som ett internt kuriosum.⁶⁴³ Kistan är av en italiensk tallart medan underredet är av ek.⁶⁴⁴ Det har gått att lyfta bort kistan från underredet, och underredets järnringar kunde användas för att underlätta bärandet av kistan. Vid undersökningen inför Birgittautställningen 1918 fann man sporer etc. av många olika växter som förekommer i Sverige. Däremot tycks den inte ha förvarats utom-

⁶⁴² Lindblom et al. 1918 s 105ff. beskriver ingående och avbildar transportkistan.

⁶⁴³ Numera är den utställd i det rum som kallas *sanctum sanctorum*, intill nunnornas dormitorium i klostermuseet.

⁶⁴⁴ Lindblom et al. 1918 s 117.

Bild 64. Det röda sammetsklädda relikvieskrinet som heliga Birgittas kvarlevor vilade i fram till 1412 och dottern Katarina skrinlades i 1489. Skrinet har varit helt översälat med förgyllda silverbleck med olika reliefmotiv, varav många nu saknas. Längd 63,5 cm, höjd 117 cm, djup 39 cm. Foto förf.

hus eller varit jordad, snarare har den förvarats på ett torrt ställe. Man kunde även konstatera att den förmodligen varit exponerad för levande ljus. Man noterade likaså att ena långsidan och kortsidan mörknat mer än det övriga, p.g.a. exponering för bland annat sot. Därav drogs slutsatsen att "kistan, sannolikt under lång tid, stått i ett hörn mot en vägg med de mörkfärgade sidorna utåt".⁶⁴⁵ Enligt en uppgift skulle den ha använts som underrede till ett altare under 1600–1700-talen.⁶⁴⁶ Bruket skulle kunna förklara skillnaden i slitage mellan de olika sidorna, men knappast sotet från ljusen. Frågan är om detta skulle kunna vara ett föremål som man kunde beröra när man nått sitt pilgrimsmål i Vadstena? För de medeltida pilgrimerna var inte berörandet av helgonets kropp det viktiga, och inte heller fick man beröra de påkostade silverskrinen. Storleken på transportkistan, 166 cm lång, 35 cm hög och 49–53 cm djup, gör att den går att placera på en ur pilgrimssynpunkt synnerligen passande plats, nämligen i det utrymme som enligt gravkartorna fanns bakom Birgittaaltaret, mellan de båda smalare pelare som flankerade Birgittaaltaret och stödde Maria-läktaren ovanför. (Bild 2–5, se vidare nedan.) Det är också tänkbart att det stora runda hålet på skrinets framsida, som tolkats som platsen för ett stort lås, snarare har haft en relikinfattning eller varit ett *oculos*, dvs. titthål in på ett heligt föremål.⁶⁴⁷ Om silverskrinet hade en annan placering än den nyss föreslagna i Mariakoret, så skulle transportskrinets placering bakom Birgittaaltaret kunna ha varit ett nog så gott mål för pilgrimerna.

⁶⁴⁵ Lindblom et al. 1918 s 116.

⁶⁴⁶ Anderson, Iwar, *Vadstena gård och kloster, vol 1* Stockholm 1972 s 157 citerar ett av kyrkans 1600-talsinventarier om en "ark av furu" använd som altare.

⁶⁴⁷ Hålet har en form och storlek som inte tycks svara mot medeltida lås.

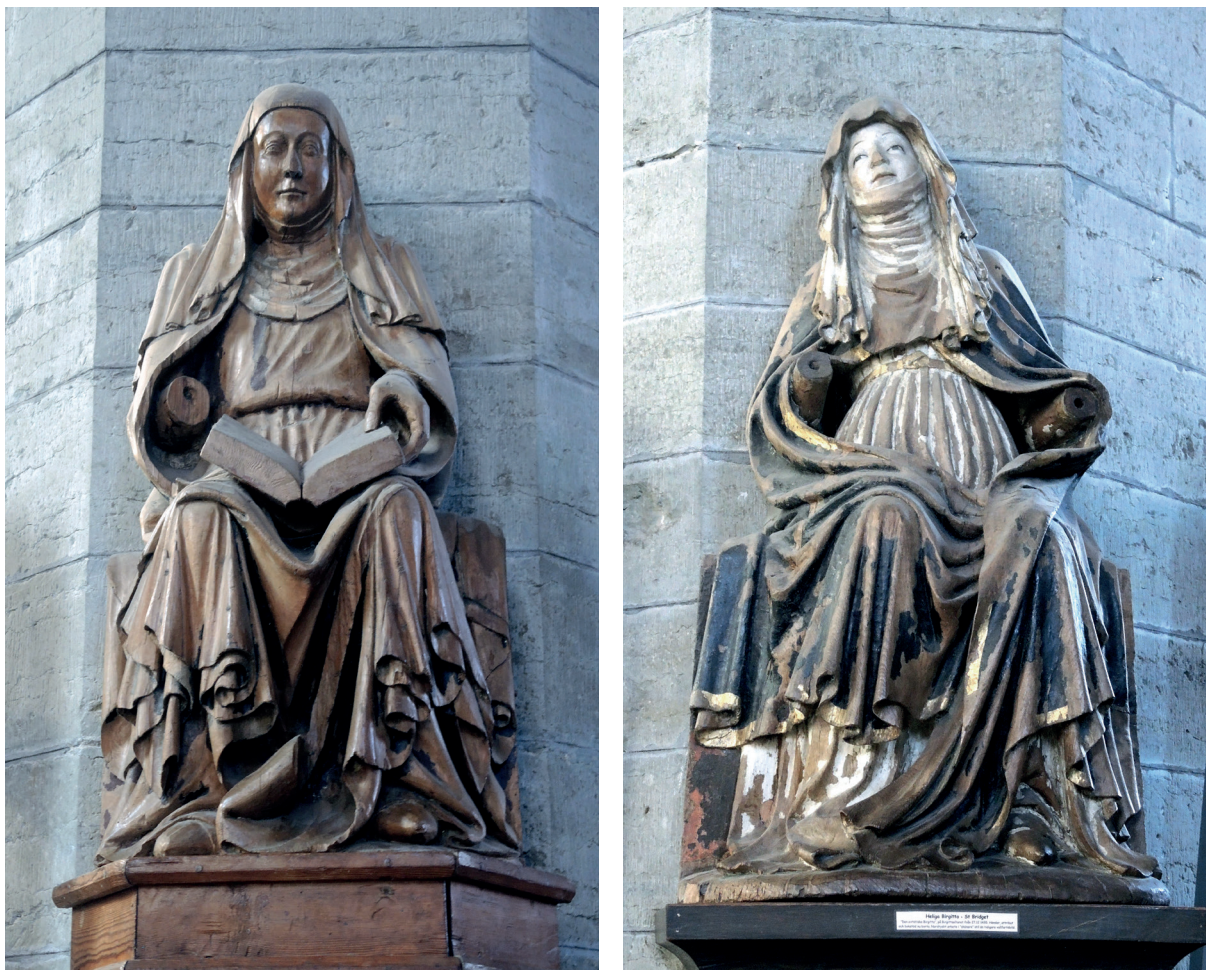

Bild 65. Klosterkyrkan har två skulpturer som föreställer heliga Birgitta. Den "porträttilika" respektive den "extatiska". Den förstnämnda är gjord av al och dateras till sent 1300-tal och den senare är av ek och dateras till ca 1435. Deras ursprungliga placering i klostret/kyrkan är okänd. Foto förf.

Ännu ett skrin har haft en prominent roll i klosterkyrkan: det röda sammetsskrinet. (Bild 64.) Skrinet hyste heliga Birgittas relikter åren 1381–1412, och från 1489 förvarades dottern Katarinas relikter i det. Det innebär att det aldrig varit uppställt i den nuvarande kyrkan med heliga Birgittas relikter i, men däremot med Katarinas. Skrinet visar inga tecken på den typ av slitage på sammeten som kunde förväntas, om det hade varit tillgängligt för pilgrimernas beröring under lång tid.⁶⁴⁸ Möjligen var skrinet placerat synligt men inte berörbart under de exponerade perioderna. Man kan t.ex. tänka sig en upphöjd placering direkt bakom altaret i Katarinakapellet.

De båda bevarade stora Birgittaskulpturerna måste också ha haft viktiga placeringar i klostret. (Bild 65.) Det finns inga uttalanden som pekar ut deras lokalisering överhuvudtaget. Det är rimligt att klostret haft en av bilderna inom klausuren och att den andra var tillgänglig för besökare i kyrkan. En passande bildplacering skulle

⁶⁴⁸ Det stora antalet silverbleck som nu saknas har till stor del försvunnit efter medeltiden.

vara i själva Birgittakapellet. Vid GPR-undersökningen 2018 framkom att det finns ett område på norra sidan av kapellet som inte nyttjats för gravläggningar, vilket skulle kunna antyda en helgonbildsplacering och ge en rimlig förklaring till avsaknaden av gravar just här. Att det fanns en Birgittabild i kyrkan framgår dessutom av ett avlatsbrev som Linköpingsbiskopen Knut Bosson (Natt och Dag) utfärdade i december 1435.⁶⁴⁹ Aron Andersson sätter den s.k. "extatiska" Birgittabilden i samband med detta brev, medan han daterar den "porträttlika" Birgittabilden till slutet av 1300-talet, vilket kunde passa bra ihop med en placering inom klausuren.⁶⁵⁰

Birgittaaltaret

Eftersom den heliga Birgitta var den som man vallfärdade till i första hand om man begav sig till Vadstena, bör det ha funnits rikligt med votivgåvor och tända ljus vid hennes altare.

På de tidigare diskuterade gravkartorna står Birgittaaltaret mitt i den östligaste mittskeppstravén. På sidorna av altaret går två diagonalställda linjer västerut i riktning mot det östligaste pelarpar som bär upp kyrkans valv. På Kochs gravkarta från tidigt 1800-tal (bild 4) framträder rumsavgränsningen ännu tydligare och man kan även se den efterreformatoriska altarrundeln, samt de båda medeltida altare som står vid det östliga valvbärande pelarparet (markerade med ett +). Även de båda smäckra pelare som flankerade Birgittaaltaret syns tydligt, liksom ett staket med portöppningar i väst och på ömse sidor om altaret. Det innebär att området under 1600-talet avgränsades som ett femkantigt kor, som dessutom omslöt hertig Magnus gravmonument som skapades 1595. Denna östliga placering, som högaltare med omslutande avgränsning, hade Birgitta-altaret kvar ända tills det revs i samband med 1820-talets omdaningar i kyrkorummet. Birgittaaltarskåpet flyttades då till en placering utmed långhusets vägg och altarskåpet från S Per tog över platsen på församlingens altare.⁶⁵¹

Det är möjligt att det femsidiga korskranket som syns på 1600-talsplanerna sattes upp först i samband med iordningställandet av hertig Magnus gravmonument på 1590-talet. GPR-undersökningen 2018 stödjer dock tanken att Birgittas altare stått i ett kapell, med någon form av avskärmning, eftersom det framträdde tydliga skillnader i hur olika områden varit använda till gravar. Som nämndes i diskussionen om nunneläktarens plats kan knappast både korskrank och Birgittaaltartavla ha överlevt ett ras som omfattade Mariakoret och/eller nunneläktaren. Det faktum att Birgittaaltarskåpet och de flankerande pelarnas placering förefaller vara konstant både före och efter det stora läktarraset 1580, gör att man kan betvivla att raset överhuvudtaget berörde dessa båda läktare. Som konstaterades i kapitel 1 tyder det snarare på att det var en för tillfället uppbyggd läktare som inte klarade belastningen.

⁶⁴⁹ RA, SDHK 22493, avskrift i UUB C 46 fol. 67v enligt MHUU bd 1 s 297.

⁶⁵⁰ Andersson 1983 s 37f. Skulpturen mäter 133 cm på höjden och är 65 cm bred och 59 cm djup.

⁶⁵¹ Altarskåpet som nu står på högaltaret i väst är alltså från den rivna S Pers kyrka.

Bild 66. Birgittaaltarskåpet. Skåpet beställdes från Lübeck och invigdes 1459. Det har skulpterade insidor med förgyllda fonder. På flyglarnas utsidor fanns målade scener. Foto förf.

När altarskåpet på Birgittaaltaret invigdes 1459 hade det kostat klostret både mycket möda och mycket pengar. (Bild 66.) Det hade varit en svår process att få det 1455 beställda altarskåpet levererat från Hans Hesses verkstad i Lübeck.⁶⁵² Klosterfolket hade uppenbarligen en tydlig idé om vad skåpets bildprogram skulle innehålla och skickade ombud till Lübeck för att få till stånd affären, men det tog tid och blev mycket dyrare än man tänkt sig. Det blev inte heller Hesse som till slut levererade skåpet utan en annan mästare, Johannes Stenrat.

Det är ett stort altarskåp med dubbla dörrpar, 231 cm högt, 45 cm djupt och 288 cm brett. Insidorna är skulpterade och utsidorna pryddes av pannamålningar.⁶⁵³ Några av de målade scenerna är idag så illa skadade att de är svåra att identifiera. Trots detta kan man ändå utläsa ett bildprogram som förhålligt den heliga Birgitta på ett storslaget sätt. Bildprogrammet omfattar tre olika vyer. På skåpets

⁶⁵² För utförlig behandling av altarskåpets tillkomst se Lindblom 1965 s 36–38, 163–173, Andersson 1983 s 45–59. Även Margareta Kempff Östlind behandlar altarskåpet i sin avhandling 1994.

⁶⁵³ Den nuvarande predellan är sekundär.

allra yttersta sida är båda målningarna mycket fragmentariska, men man kan ana en Kalvariescen. Nästa nivå innebär att man öppnar de två målade pannåerna, vilket skapar fyra pannåer. På de båda mittenpannåerna framställs sex passionsscener. De är i sin tur flankerade av tolv målade mindre scener ur heliga Birgittas liv. När man sedan öppnar skåpets insida visar sig dessutom tolv skulpterade scener som skildrar jungfru Marias liv från bebådelsen till det himmelska upptagandet. De är placerade på flyglarnas insidor. I skåpets mittscen tronar heliga Birgitta under en stor gotisk baldakin, formad nästan som en gigantisk krona över hennes huvud, och hon överlämnar sin klosterregel till de båda knäböjande flankerande kardinalerna. På ömse sidor av henne finns ytterligare tolv scener, placerade i tre horisontella rader. Det är en komposition där de himmelska härskarorna placerats i översta registret och skärseldens fasor längst ned. Däremellan framställs det världsliga respektive det andliga ståndet, tillsammans med bröder och systrar ur Birgittinorden. Motiven är således kopplade till heliga Birgitta och hennes Himmelska uppenbarelser, men utnyttjar en konventionell komposition. De snidade scenerna med heliga Birgitta i mitten är praktsidan av skåpet, dess guldgänsande insida. För den som besökte klosterkyrkan andra dagar var det utsidans pannåmålningar som presenterades, under fastetiderna bara Kalvariescenen och dess nu bortnötta pendang.

Tillsammans med jungfru Maria är det heliga Birgittas liv och verk som framställs i skåpet. Här vävs de båda kvinnornas liv och uppdrag samman genom att framställas parallellt. Det var jungfru Maria som i stor utsträckning förmedlade budskapet till Birgitta i Uppenbarelserna. Det var också Marias efterföljelse av Kristus som framställdes som idealet och därmed var det likaså hennes perspektiv på frälsningshistorien som förmedlades, genom Birgittas ord. Bilderna på skåpets utsida framhäver dock det mest centrala, Kristi passion. I nästa nivå inramas passionsberättelsen av heliga Birgittas liv, medan den innersta ställer Birgittas roll och budskap i centrum, inramad av jungfru Marias liv. Det blir på sätt och vis ett sammanförande och nästintill jämställande av jungfru Maria och heliga Birgitta för betraktaren. Båda inramar de centrala kompositionerna, men i olika vyer. I de tolv skulpterade scenerna närmast helgonet kan man känna igen scener från de några decennier senare tryckta Uppenbarelserna och överlämnandet av klosterregeln till bröder och systrar (se vidare nedan).

Altarskåpet hade under sina glansdagar en påtaglig prakt genom allt guld som kontrasterade med blått, rött, grönt och vitt.⁶⁵⁴ Dess storlek överglänste sannolikt de andra altarskåpen i klosterkyrkans lekmannadel. Både högaltaret och Birgittaaltaret stod i mittskeppet, nästan i var sin ände av långhuset. De båda altarna skapade två starka poler i rummet. Upp till högaltaret leddes blicken av de tolv apostlaaltarna i plogformation, flankerade av magister Petrus och den saliga Katarinas gravplatser. Birgittaaltarets placering nedanför Mariakoret, öster om nunneläktaren, gjorde den inte mindre synlig. Betraktaren kunde troligen skåda både den heliga jungfruns och heliga Birgittas altaren från en och samma position. Det måste ha funnits många votivgåvor och brinnande ljus vid Birgittaaltaret. Ljusen kunde bidra till ett ljussken

⁶⁵⁴ En digital fotorekonstruktion har skapats på föreningen Klosterkyrkans vänners försorg 2012.

som fångade uppmärksamheten hos den besökare som vände sig mot öster. Det kan inte ha rått någon tvekan om var klosterkyrkans viktigaste altaren fanns, även om Birgittaaltaret var ett tillägg utanför klostergrunderskans egna intentioner. Birgittaaltaret och Mariaaltaret hamnar på sätt och vis i dialog med högkorets altaren, genom placeringen i båda ändarna av salskyrkan. Arrangemanget skapar samtidigt en riktning mot öster, där jungfru Maria kommer först, följd av heliga Birgitta och därefter nunnorna. Som en konkav sköld bakom dem ansluter plogformationen av altarna i högkoret. Det skapar bokstavligen en manlig pol i väst och en kvinnlig i öst, där kvinnorna har tydligt företräde.

Birgittaaltarskåpets bildprogram sammanställdes på 1450-talet, men de specifikt birgittinska bilder som finns där anknyter tydligt till bilder som senare under seklet kom att användas i olika tryckta birgittinska verk, bland annat i den nämnda Lübeckutgåvan av Uppenbarelserna. Kompositionen med den stora, centralt och frontalt, placerade heliga Birgitta, omgiven av nunnor och klosterbröder, finns i flera varianter i både altarskåp, handskrifter och böcker. Det är alltså en komposition som skapades vid mitten av 1400-talet och som man fortsätter att använda femtio år senare. För den lekman som hade besökt klosterkyrkan och på 1490-talet hade råd att skaffa sig ett tryckt exemplar av Uppenbarelserna skapade det ett igenkännande. Även de andra scenerna i skåpets korpus anspelar på Birgittas Uppenbarelser, samtidigt som de placerar sig i den allmänna traditionen av Ytterstadomenframställningar genom sin nämnda tredelade nivåindelning. Scenerna på flyglarna kan dessutom uppfattas som en kontextualisering och normalisering av det Birgittinska in i en mer allmänkyrklig katolsk tradition. En sådan strategi var relevant vid den tid då bildprogrammet skapades, strax efter koncilierna i Konstanz och Basel, eftersom Birgittas Uppenbarelser, hennes renlärighet och orden då ifrågasattes hårt.⁶⁵⁵ Det innebär en konsolidering med den allmänkyrkliga traditionen samtidigt som man profilerade sig birgittinskt. Altarskåpets bildprogram kan således ses som en medveten utåtriktad birgittinsk bildstrategi, en specialkomponerad ikonografi som dessutom stod sig en bit in på 1500-talet, och delvis reproducerades i Gothatrycket och bönboken *Jungfru Marie örtagård*, daterad 1510 (KB A 12). (Bild 67).⁶⁵⁶

Kyrkorummets struktur – Birgittinska poler

Den flera gånger tidigare nämnda redogörelsen från Katarinafesten 1489 är innehållsrik och ger viss information om hur kyrkans inre var organiserad. Broder Nils berättar t.ex. att Katarinas grav (sedermera hennes altare) låg vid den nordvästligaste pelaren i kyrkan, medan magister Petrus grav var mittemot, vid ett altare nära den sydvästra pelaren.⁶⁵⁷ Detta stämmer också med upplysningarna i diariet.⁶⁵⁸ Tyvärr

⁶⁵⁵ Se Höjer 1905 kap. VI, Cnattingius, Hans, *Studies in the Order of St. Bridget of Sweden. 1, The crisis in the 1420's*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1963, kap. IV – VII, Nyberg 1965, kap. III.

⁶⁵⁶ KB ms A 12 folio 171r. Det är en översättning till svenska av systrarnas tidegärd, *Cantus sororum*.

⁶⁵⁷ Fritz & Elfving 2004 s 33.

⁶⁵⁸ DV 886.

Bild 67. Miniatyren visar heliga Birgitta sittande på en tronsol, flankerad av sina ordenssystrar och bröder. Hon överlämnar klosterregeln till dem, enligt inskriften i bilden. I ett moln över henne ses Kristus och jungfru Maria. Kolorerat träsnitt på papper. Bilden är inklästrad på baksidan och skyddas av en tunn grön silkesgardin som kan fällas undan så att man ser motivet. KB A 12 f. 129v. © Kungliga biblioteket.

har inget av dessa båda viktiga platser lämnat några fysiska spår efter sig i rummet. Genom den rumsligt sett triangelformade placeringen av de tre birgittinskt förknippade individernas altare/gravar skapas en rotationsmöjlighet i kyrkorummet. Birgittas altare kommer besökaren till nästan direkt innanför kyrkportarna. Därifrån leds besökaren vidare in i kyrkan, bort mot högkoret i väster. Effekten blir ett ståtligt arrangemang där högaltaret och de tolv apostlarnas altaren, bakom järngallret, flankeras av magister Petrus och saliga Katarinas respektive gravar och altare intill gallret. (Bild 49.) Genom spridningen i kyrkorummet skapas också en cirkulation för pilgrimerna, ett flöde, så att inte alla stannar upp på samma ställe. Det ambulatorium som man skapade i de gotiska katedralernas kor får här sin funktionella motsvarighet.

Ytterligare en central plats för pilgrimer att besöka i klosterkyrkan var det nämnda sankta Anna-kor som drottning Filippa grundade 1425 och fem år senare begravdes i.⁶⁵⁹ Koret kallas i diariet även för drottningens kapell och var placerat intill järngallrets norra sida, mellan Katarinas grav/altare och nära ingången till nunnornas konvent, "nådens och ärans port". Kapellet hade därigenom en nästintill klausurgränsöverskridande placering på norra sidan av kyrkan.⁶⁶⁰ Förmodligen var

⁶⁵⁹ DV 406.

⁶⁶⁰ DV 238, DV 406. 1653 års gravkarta placerar graven ca 3 alnar från kyrkmuren och ca 8 alnar

kapellet ett tydligt avgränsat rum med väggar av gotiska masverk, utformat för att passa för en drottning. Troligen var det av trä, eftersom några rester av det aldrig påträffats och det inte heller har lämnat några spår i kyrkan ens på de äldsta gravkarterna. I samband med Katarinafesten bekräftar broder Nils berättelse att sådana kapell existerade, eftersom man då tog bort flera ”små och stora träbyggnader samt små kor där det inte fanns vigda altaren”.⁶⁶¹ Filippas kor drabbades sannolikt inte av denna omfattande städinsats, bland annat eftersom det hade ett mässaltare. För att få en idé av hur ett sådant inbyggt kapell kan ha sett ut kan man vända blicken mot de engelska gotiska katedralerna, exempelvis Gloucester och Exeter. Där finns sådana inbyggda rum med gravar på flera platser i kyrkorummet, exempelvis S Gabriels kapell i Exeter.⁶⁶²

I drottning Filippas kor fanns inte bara en fin Anna-självtredje-skulptur utan också Filippas egen grav med en ännu bevarad gravsten.⁶⁶³ Graven bestod av en något upphöjd tumba med den bevarade lockstenen på.⁶⁶⁴ Eftersom drottning Filippa var prinsessa av engelsk börd är det också möjligt att det funnits en begravningsdocka av drottningen i full storlek.⁶⁶⁵ Rester av en trolig sådan förvaras i klostermuseet. Däremot är den i äldre litteratur framförda attribueringen av det nämnda flandriska Kalvariebroderiet som ett gravtäckte för drottning Filippas grav som sagt osannolik.⁶⁶⁶ (Bild 42.) Ett gravtäckte såg helt annorlunda ut och även om Johan III lät göra om gravstenen något så är broderiet för stort för gravstenen.⁶⁶⁷ Ett sådant bruk skulle dessutom ha gett ett karaktäristiskt slitage på tyget från gravstens hörn, vilket saknas. En placering som vägghängd bonad i kyrkan skulle däremot vara rimlig för broderiet.⁶⁶⁸

Vid ett par tillfällen i klostrets historia nämner diariet att man använt drottning Filippas Anna-kor vid vigningar. Första gången var vid en biskopsvigning 1427, dvs. innan drottningen begravdes där 1430. Diariet nämner koret igen i samband med invigning av två lekbröder 1459. Vid detta tillfälle stod generalkonfessorn på

väster om Nädens och ärans port. GPR-undersökningen 2018 identifierade en anomali på motsvarande plats på ca 0,5–1m djup.

⁶⁶¹ Fritz & Elfving 2004 s 31.

⁶⁶² Foto se <https://eph.tuckdb.org/items/5300> (2019-06-15).

⁶⁶³ Bennett & Gustavsson 1985 nr 167. Stenen omarbetades under Johan III regeringstid. Den avbildas av Eric Dahlberg i Sueciaverket, bild se https://suecia.kb.se/F/U33CDUMRKM8QLHYS84FKGJJY2B1X7XDXQB2LM2T79YPKBEQ7YP-00268?func=full-set-set&set_number=020085&set_entry=000002&format=999.

⁶⁶⁴ Förstörd mellan 1760–1807 enligt Bennett & Gustavsson 1985 s 127.

⁶⁶⁵ Sådana kom i bruk vid det engelska hovet från 1300-talet och kan beskådas i museet i Westminster Cathedral, London. Se även R. P. Howgrave-Graham, *The Earlier Royal Funeral Effigies*, London 1951.

⁶⁶⁶ Lindblom hänvisar till en artikel av Agnes Branting 1907, se Lindblom 1965 s 52. Även Lindblom et al. 1918 s 101 och Branting & Lindblom del II 1928 s 75 diskuterar proveniensen. Estham 1983 s 109–110 ifrågasätter kopplingen till drottning Filippas grav och daterar broderiet till senare delen av 1400-t.

⁶⁶⁷ Jämförbara är Holmger Knutssons (SHM 350) och Katarina av Vadstenas gravtäckten (ÖLM 3070).

⁶⁶⁸ Broderiet mäter 165,5 x 215 cm.

högkorets sida av järngallret och de som invigdes stod på andra sidan, dvs. i ”drottningens kapell”.⁶⁶⁹ På så vis upprätthöll man klausurgränsen för båda parter. Eftersom man kunde utföra den här typen av ritualer i kapellet kan det inte ha varit så väldigt litet och det måste ha haft genombrutna väggar.

För den pilgrim som ville besöka ytterligare en drottningens grav var det inte många steg från Filippas kapell till det kor som kung Karl Knutsson (Bonde) instiftade och sedan valde till viloplats för sin andra hustru, Katarina Karlsdotter (Gumsehuvud) 1451.⁶⁷⁰ Koret benämns både som Helga Lekamens kor, Vårfrukoret och kungakoret (till skillnad från Filippas ”drottningkor”), och förutom vid drottning Katarinas gravsättning nämns det i samband med invigningen av en S Doroteabild 1466.⁶⁷¹ Graven är markerad på gravkartorna, mellan den norra pelarradens andra och tredje pelare från väst. (Bild 2, 3, 6.) Placeringen av Annakapellet, drottning Filippa och de båda Katarinorna i den nordvästra delen av kyrkan skapar en starkt kvinnodominerad del i det norra sidoskeppet av kyrkorummet. Detta är också i överensstämmelse med att norrsidan var kvinnosidan i de medeltida kyrkorna och i klostertsammanhang även nunnornas sida av anläggningen. Den fysiska placeringen i rummet visar här på en idémässigt grundad uppdelning. Huruvida det funnits fler kvinnliga helgonaltaren i närheten av dessa tre kvinnoaltaren är inte klarlagt.⁶⁷²

Betraktar man kyrkorummet och dess altaren som helhet framträder vissa tydliga fokusområden, ”poler”. Dessa var något som heliga Birgitta själv i praktiken skapade genom placeringen av högkoret i väst och Mariaaltaret i öst, båda med upphöjd placering. Något mindre tydliga poler, men ändå med viss betoning i kyrkorummet, är Johannes döparens och S Mikael's altaren utmed norra respektive södra långhusväggarna. Det innebär att de av Birgitta föreskrivna altarna omger lekfolkets område i de fyra väderstrecken. Man kan också betrakta arrangemanget av klosteraltarna som helhet såsom riktat mot öster och jungfru Marias altare. Det innebär att ärkeängeln Mikael och Johannes döparen, tillsammans med Kristi första lärjungaskara, apostlarna, vänder sig till jungfru Maria. I likhet med birgittinerna är de Kristusefterföljare i jungfru Marias fotspår.

En annan polaritet rymms bland lekfolkets altaren i golvnivå där Birgittaaltaret utgör den östra polen och Katarina av Vadstena och magister Petrus tillsammans formar den västra, trots att han inte hade tillägnats ett eget altare. (Bild 68.) Som nämndes ovan skapar de tre centrala birgittinska gestalterna en spetsig trekant i rummet, och de omsluts av klosteraltarna innanför klausuren. Heliga Birgittas altare står där först i ledet som Mariaföljare, med sin placering långt åt öster och nära Mariaaltaret. Birgittaaltarets fysiska placering i kyrkorummet är i linje med Birgittas vilja till efterföljelse. Heliga Birgitta både pekar mot jungfru Maria och följer henne, helt i enlighet med Uppenbarelserna. Katarina och Petrus är sedan de första att följa i Birgittas fotspår, och gör så även genom sina placeringar i kyrkorummet.

⁶⁶⁹ DV 379, DV 698.

⁶⁷⁰ DV 610.

⁶⁷¹ DV 614, Lindblom 1965 s 239.

⁶⁷² 17 av de totalt 52 omnämnda altarna/prebendena i lekfolkets del av kyrkan har kvinnotema.

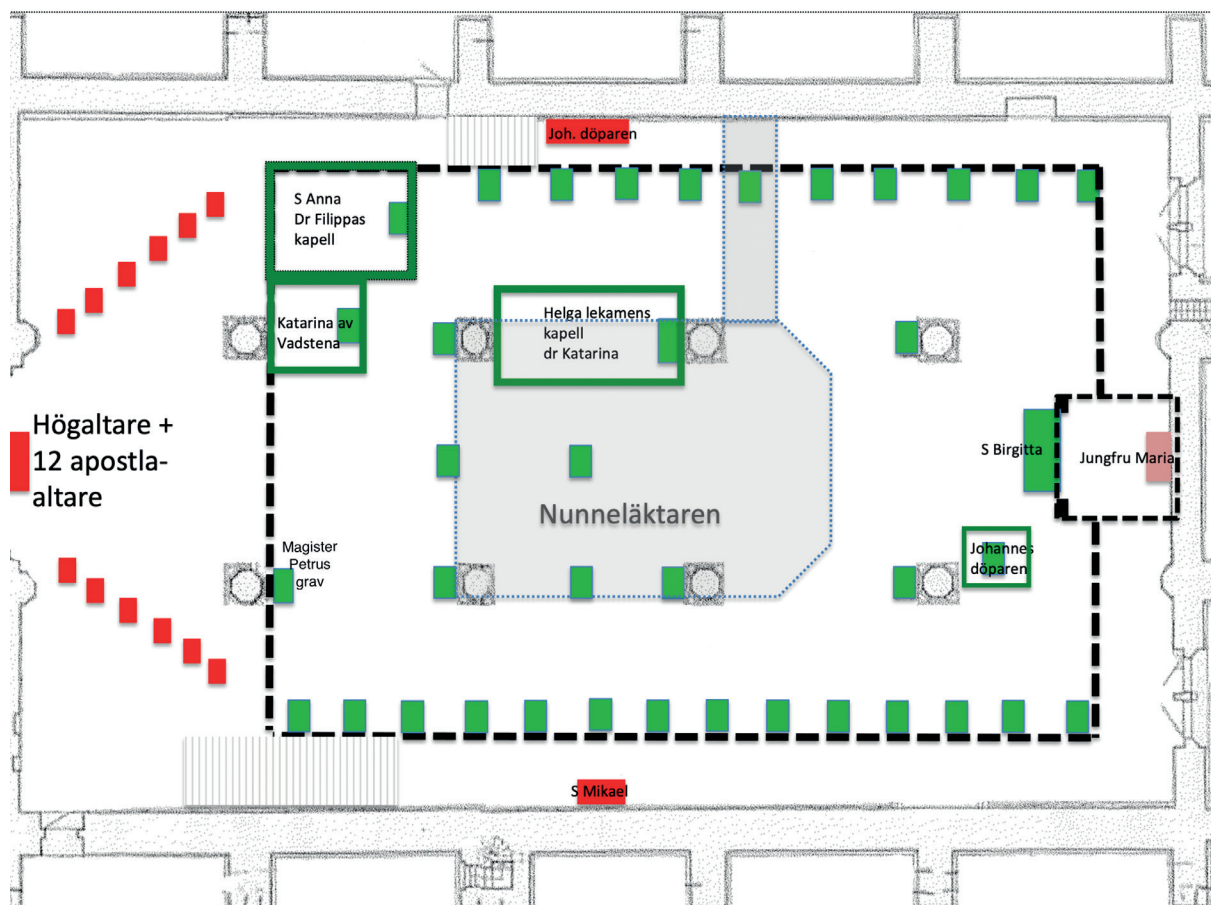

Bild 68. Planen visar hur altaren och vissa kapell i klosterkyrkan kan ha varit placerade. De röda altarna är föreskrivna i klosterregeln. De gröna är ej föreskrivna i klosterregeln. © förf.

I lekfolkets del av kyrkan utgör även drottning Filippas Annakapell i nordväst en betydelsefull plats, och det fanns åtminstone ytterligare ett Annaaltare, men placerat på den södra sidan av kyrkan.⁶⁷³ Det innebär att det fanns ett Annaaltare på vardera nord- och sydsidan. Även här skapas alltså en slags polaritet, kanhända mindre medvetet formad än placeringen av klostrets och de birgittinska gestalternas egna altaren. Troligen fanns det södra Annaaltaret i närheten av Sturevapnet på södra sidoläktaren. Detta Annaaltare instiftades nämligen av riksrådet Algot Magnusson (Sture) 1428.⁶⁷⁴ För flertalet lekmannaaltaren saknas emellertid tillräckligt med upplysningar för att kunna placera dem mer exakt i kyrkorummet. Placeringen av gravarna kan ge en viss vägledning i den mån som de begravda personerna kan förknippas med altarstiftelser, men lakunerna är många.

⁶⁷³ Lindblom 1965 s 237.

⁶⁷⁴ Ibid.

Med stöd av reduktionsprotokollet 1540 kan man ana att ett par viktiga altaren för lekfolket var Marie smärtors- och Helga lekamensaltarna, eftersom de var till synes rika och beskattades hårt av silverreduktionen.⁶⁷⁵ Eftersom det var kung Karl Knutsson (Bonde) som 1451 grundade Helga lekamensaltaret, och året efter begravde sin hustru där, har vi redan lokaliserat koret till den norra sidan. Marie smärtors altare går inte att lokalisera. Reduktionsprotokollet ger också information om vissa av de altaren som fanns i kyrkan 1540, även om listan inte kan ses som en komplett altarförteckning. Antalet då beskattade altaren var tjugosex, varav sju hörde till klosterklausurens område, av notarien betecknade *in claustro*. Trots att sex av altarna i protokollet inte anges med placering inom eller utom klausuren finns det anledning att tro att de hörde till lekfolkets del, eftersom det bland annat rör sig om det så kallade biskopskoret och Joan Arnessons kor. I lekfolkets del av kyrkan (*in templo*) var det flera helgonaltaren som beskattades: S Sigfrid, S Martin, S Nikolaus, S Barbara, S Göran, S Erik, S Maria Magdalena och S Rochus. Det är värt att notera att lekfolkets stora Birgittaaltare inte beskattades alls 1540. Ytterligare helgon är knutna till altarna i kyrkan, men beskattades inte heller vid detta tillfälle. I olika dokument nämns Johannes ante portam latinam, S Erasmus, Marie besökelse, S Andreas, S Katarina av Alexandria, S Ursula, S Hieronymus, S Jakob d.ä., S Olof, S Sebastian samt S Laurentius och S Franciskus.⁶⁷⁶ Det blir sammanlagt trettio två lekmannaaltaren, plus de tjugotre som är kända från klausuren, alltså femtiofem dokumenterade altaren i klosterkyrkan.⁶⁷⁷

De trettio två altarstiftelser som nämns i källorna kan jämföras med de bevarade tjugofem helgonbilderna, men listan stämmer inte helt överens med de bevarade föremålen. Till de dokumenterade men nu förlorade bilderna hör bland annat Katarina av Vadstena, S Olof, S Sebastian, S Dorotea, S Barbara, en hängande Mariabild och Marie smärtor. Å andra sidan visar Martins bild från den gamla sakristian att det bland annat funnits ett altarskåp med passionsscener på dörrarna, en vägghängd tavla med en skyddsmantelmadonna och några stora stående skulpturer. (Bild 9.) I en kyrka av Vadstenas dignitet kunde man också förväntat sig att finna altaren och helgonbilder för exempelvis de resandes skyddshelgon S Kristoffer, S Henrik, S Ingrid av Skänninge och fler ur den populära senmedeltida svenska helgonskaran.⁶⁷⁸ De få som nämns ur den nordiska skaran är S Sigfrid, S Erik och S Olof.⁶⁷⁹

Hur det såg ut vid lekmannaaltarna var i grund och botten ägarnas ensak. Man kan utgå från att det på eller vid respektive altare fanns någon form av visuella referenser till den instiftande/ägande familjen, exempelvis i form av vapenbilder, liksom helgonbilder för de aktuella helgonen. De målade vapenbilderna på sidoläktarna har

⁶⁷⁵ Källström 1939 s 48–49.

⁶⁷⁶ Lindblom 1965 s 234–241.

⁶⁷⁷ Ytterligare altaren kan läggas till listan om man beaktar de bevarade skulpturerna.

⁶⁷⁸ S Ansgar, S Botvid, S David, S Eskil, S Elin, S Knut, S Ragnhild.

⁶⁷⁹ Eriksaltaret och Sigfridsaltaret beskattades 1540, Källström 1939 s 284, grundades 1428 av Nils Gustavsson (Rossviksätten), Lindblom 1965 s 234. Olofsaltaret grundades 1435 av Katarina Erengisledotter (Hammerstaätten), Lindblom 1965 s 235.

förmodligen varit placerade så att de anslöt till de olika familjernas altargestiftelser och deras gravplatser. (Bild 6.) I 1400-talsbilder som skildrar kyrkointeriörer kan man se att textilier användes flitigt för att avgränsa koren från omgivningen och att det även kunde finnas avskilda områden inom ett kor, som en liten privat bönekammare för den som ägde altargestiftelsen. I exempelvis Brysselhandskriften ms 9092, en bönbok från 1400-talets mitt, ses Filip den gode titta fram från en liten baldakinliknande bönekammare av blått tyg översållat av gyllene symboler för hans orden, *Det gyllene skinnnet*.⁶⁸⁰ Hela kapellet inhägnas av stormönstrad röd gulddekorerad textil som fästs på pelarna runtomkring. Vid altarets båda kortsidor hänger gröna sidogardiner, ”silkesvingar”, ned från tunna stänger och på golvet ligger mattor, i detta fall dekorerade med kungens vapen och färger. Altaret är naturligtvis täckt av vit linneduk och pryds även av ett rött antependium och ett altarbrun. På altaret finns en förgylld altartavla. Prästen är klädd i blå mässhake och den assisterande diakonen bär en röd dalmatika. Bakom dem står kören och en grupp ur kungens uppvaktning. I bönekammaren finns det dessutom ett litet altare som täcks av samma tyg som det större altaret, samt en andaktsbild. Naturligtvis såg det inte ut så vid varje lekman-naaltare i Vadstena, men det kan ge en inblick i hur man kunde sätta sin prägel på sin altargestiftelse. Några av de vapenbärande textilier som knyts till klosterkyrkan kan möjligen ha använts i en dylik privat kontext. Man kan också fundera på i vilken mån som de många gravstenarna var bemålade.⁶⁸¹ En intressant fråga i detta sammanhang är också i vilken grad man under medeltiden använde sina vapenfärger för att markera tillhörigheten. Man skulle kunna tänka sig att exempelvis Karl Knutsson (Bonde) hade textilier som gick i blått och gult vid Helga lekamenskapellet och att familjen Thott använde rött och grönt vid sitt Laurentiusaltare, men denna fråga får lämnas öppen för vidare forskning.⁶⁸²

Avlater knutna till klostret och dess bilder

Innan vi går in djupare på frågan om de många lekman-naaltarnas placering kan man konstatera att det är svårt att tala om medeltida pilgrimer utan att beröra avlatssväsendet.⁶⁸³ Möjligheten att få avlat, dvs. reducerad botgöring för begångna synder, var ett viktigt incitament för att bege sig till ett pilgrimsmål. Handeln med avlater var omfattande under senmedeltiden. Det berättas till och med om så kallade ”avlatsskrämare” som reste runt under slutet av 1400-talet, och vid ett par tillfällen besökte sådana försäljare även kyrkan i Vadstena. Mitt i kyrkorna reste de ett rött kors,

⁶⁸⁰ Han grundade orden *Det gyllene skinnnet/La toison d'or*.

⁶⁸¹ Eftersom de medeltida gravstenarna i kyrkan är utförda i lågre relief skulle färgläggning i skårorna tydliggöra motiven, på samma sätt som på runstenar.

⁶⁸² Se t.ex. Hablot, Laurent ”Revêtir l'armoire. Les vêtements héraldique au moyen âge, mythes et réalités”, *Espacio, tiempo y forma, serie VII · Historia del arte* no 6 2018, Hablot, Laurent ”*Manuel d'héraldique et d'emblématique médiévale*” Tours 2019.

⁶⁸³ Bakgrund och förklaring av avlatssystemet ges t.ex. i Dr Nicolaus Paulus *Indulgences as a social factor in the middle ages*, Paderborn 1922, s 13–19. Se även Fröjmark, Anders ”Den missförstådda avlaten”, *Religionsdidaktiska studier* red. Torsten Löfstedt, Linnaeus University Press, Växjö, 2015 s 75–87.

omgivet av fanor med påvens vapen. Vid korset satt försäljaren och hans kassör.⁶⁸⁴ Hur det gick med försäljningen i detta fall är inte känt, men med tanke på alla de avlater som redan var knutna till platsen och som inte var förknippade med pengar, kanske det inte var bästa affärsläget.

För Vadstena kloster gällde som konstaterats vissa särskilda och gynnsamma avlatsprivilegier. Avlaterna knutna till Vadstena kloster daterar sig tillbaka till tiden för grundandet och fortsätter fram till 1517. Några av dem riktar sig specifikt till klosterfolket, men det stora flertalet riktar sig till lekfolket. Syftet med avlaterna var att stimulera lekfolket till syndaånger och fromt beteende, genom att i utbyte utlova vissa lättnader i den förväntade skärselden. Därför handlar avlatsbrev om just andaktsövningar och böner av olika slag, vilket konstaterades redan i kapitel 2. De flesta avlater gällde en standardkvot på 40 dagar, men det var flera Vadstena-avlater som gällde för 100 dagar. Några av utsträckte sig till och med till flera års avlat. Av de äldsta avlatsbrev framkommer exempelvis att man kunde vallfärda till Vadstena istället för till Rom både Birgittas skrinläggningsår 1393 och året efter, 1394,⁶⁸⁵ och erhålla samma avlater som i Rom, vilket ju var praktiskt för nordborna. Elva ytterligare avlatsbrev talar i generella formuleringar om att besöka Vadstena kloster, medan sex brev är lite mer utförliga om vilken typ av andaktsövningar som skall utföras för att erhålla avlaten.⁶⁸⁶ Några av avlatsbrev nämner specifika platser och/eller bilder i kyrkan, exempelvis Birgittaaltaret,⁶⁸⁷ en viss Birgittabild,⁶⁸⁸ en Anna-bild,⁶⁸⁹ Anna-kapellet,⁶⁹⁰ jungfru Marie altare,⁶⁹¹ en Doroteabild eller en Mariabild⁶⁹² och borgmästare Erengisles altare.⁶⁹³ Några handlar också om andakter som ska utföras på kyrkogården, för de dödas själar skull.⁶⁹⁴ Vissa avlater utlovas oavsett tidpunkt, medan några gäller för vissa specifika festdagar. Förutom böner och fromhetsövningar så nämns att man skall närvara vid relikvisning,⁶⁹⁵ lyssna till predikan,⁶⁹⁶ höra mässan eller utföra fysiskt arbete åt klostret.⁶⁹⁷ Läger man ihop de här uppräknade avlaterna som kunde erhållas i klostret, motsvarar antalet dagar drygt tolv år. Dessutom kunde sådana populära rika avlater adderas som var förknippade med vissa enskilda bilder, och som inte hade med klostret att göra, exem-

⁶⁸⁴ Silfverstolpe 1895 s 45–46.

⁶⁸⁵ SDHK 14199, 14392. Se även Hildebrand, Hans, *Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar, del 2, Sveriges medeltid, skedet 1350–1521*, Linnström, Stockholm 1877, s 160.

⁶⁸⁶ SDHK 17258, 17974, 19064, 19440, 28576, 29062.

⁶⁸⁷ SDKH 14041.

⁶⁸⁸ SDHK 22493.

⁶⁸⁹ SDHK 19064.

⁶⁹⁰ SDHK 21298.

⁶⁹¹ SDKH 24705.

⁶⁹² SDHK 28576.

⁶⁹³ SDHK 24705.

⁶⁹⁴ SDHK 17911, 29062.

⁶⁹⁵ SDHK 19440.

⁶⁹⁶ SDHK 15635.

⁶⁹⁷ SDHK 19440, 30112.

pelvis Veronica/*Sancta facies*, Gregoriusmässan och den apokalyptiska madonnan, de båda senare med 14 000 respektive 11 000 års avlat. Kombinationen av klostrets och de enskilda bildernas avlater innebar klart förbättrade utsikter inför skärseldens fasor, för både den bedjande själv och de eventuella andra personer som var föremål för förbönerna. I ett nyfunnet fragment från klostret sägs till och med att det inte finns någon som är så klok att han kan räkna ut hur mycket avlat som man faktiskt kan få genom alla de avlater som då var knutna till klostret.⁶⁹⁸

Pilgrimsmål och begravningsplats – men inte församlingskyrka

Klosterkyrkan i Vadstena var inte en församlingskyrka, en sådan fanns redan i Vadstena – S Per. Lokalförsamlingen hade ett eget prästerskap, men det hände att dess präster var altarpäster vid något av lekmannaaltarna i klosterkyrkan eller upptogs som bröder i klostret.⁶⁹⁹ Klosterkyrkan hade en annan status och klosterinvånarna ansågs besitta en ”specialkompetens” eftersom de ägnade sina liv åt bön. Därigenom fick de en särskilt viktig roll som förebedjare för dem som var utanför klostret. Denna böneuppgift var lika viktig som avlatssystemet. Man kan se det som en försäkringsfråga för det hinsides livet. Att som lekman anlita klosterfolket för att få förböner lästa för sin egen eller närståendes själar innebar att vända sig till verkliga ”specialister”. Därför var det attraktivt att göra donationer till klostret med böner/mässor i utbyte. Man kunde givetvis skänka pengar till en vanlig sockenkyrka, eller grunda altarestiftelser där och få sockenprästen som förebedjare, men det ansågs ännu bättre att ha ett helt klostrets invånare som förebedjare. Ju fler som bad för samma sak, desto bättre förväntat resultat.

Heliga Birgitta räknade med möjligheten att en del människor skulle vilja begravas i klosterkyrkan, men hon tillät inte att gravhällarna skulle kunna utgöra någon snubbelrisk genom att resa sig från golvytan. Släta golv och gravstenar skulle det vara.⁷⁰⁰ Detta påbud följdes under klostertiden eftersom de medeltida gravstenarna i kyrkan generellt sett utförts i lågre relief.⁷⁰¹ Vem som helst blev inte heller begravd i klosterkyrkan. Det var främst klosterfolket och klostrets gynnare som begravdes där.⁷⁰² Av gravkartorna framgår att det finns vissa kluster av gravar av olika typer/status. Finaste områdena att bli begravd på var nära Mariakoret i öster och nära högaltaret i väster. Flera lekbröder och leksyster fick sina gravar i den östra delen av kyrkan, medan vi kan konstatera att flera medlemmar av Birgittas släkt hade sina

⁶⁹⁸ Hallqvist, Katarina, *Birgittinsk vägledning. Yta och djup i predikningar för Petri kedjors fest*, Otryckt masteruppsats i praktisk teologi, Lunds universitet 2019, s 84–85.

⁶⁹⁹ Nämnas i DV 561, DV1016.

⁷⁰⁰ *Revelationes Extra*. kap. 38. Lundén bd IV 1959 s 142.

⁷⁰¹ Kända undantag från regeln är Katarina av Vadstenas samt drottning Filippas och drottning Katarinas upphöjda gravtumbor.

⁷⁰² Se Bennet & Gustavsson 1985, katalog över gravstenarna i kyrkan 1985.

gravar i området kring pelaren vid Katarinaaltaret. (Bild 2.) Det visar sig även att vissa adelssläkter ligger mer sammanhållet.

I några fall går det att koppla ihop altare och gravplats, som när det gäller vapnaren Jösse/Jens Eriksson (Lykke) och hans altare till Johannes döparen, placerade sydväst om Birgittaaltaret. Eftersom Johannes döparens bild finns bevarad i två olika versioner i kyrkan är det troligt att den ena av dem prytt detta altare. Det är möjligt att man kan lokalisera även S Olofsaltaret i anslutning till den grav för Hammerstaättens Katarina Erengisedotter (1435), som var placerad i det norra sidoskeppets östligaste travé.⁷⁰³ En av de få Snakenborgsgravarna har likaså legat i det norra sidoskeppet, mellan första och andra travén från öster, och ett altare till *Johannes ante portam latinam* instiftades av Birgitta Henriksdotter (Snakenborg) och Ture Jönsson (Svarte Skåning) 1481.⁷⁰⁴ Ett av Anna-prebendena var som sagt placerat i det södra sidoskeppet, liksom det kombinerade Laurentius & Franciskusprebendet, men oklart exakt var. Det sistnämnda instiftades 1432 av en medlem av familjen Porse, Birgitta Magnusdotter. Hennes och makens (Erik Stensson Bielke, d. 1410) vapensköldar var avbildade på den södra läktargången, troligen mellan den fjärde och femte valvbågen från väster. (Bild 6.) Det är tänkbart att koret till S Laurentius och Franciskus var placerat i närheten. På den norra sidans läktare fanns, förutom Hammerstaättens vapen, även familjerna Öra, Styke och Bonde representerade med vapensköldar, men det går inte att knyta dem dokumentariskt till något av de kända altarna. Däremot fanns det gravar för släkterna Styke och Bonde i närheten av dessa läktarmålningar.

Det går således att se en viss koppling mellan lekmanaltarna, läktarmålningarna och gravarna, men sambandet går inte alltid att påvisa på grund av källäget. Exempelvis är drotsen Bo Jonssons (Grip) tidigare nämnda grav- och altarplacering problematisk. Han begravdes redan 1386 och dessförinnan instiftade han Helga korsaltaret. När han dog fanns bara en träkyrka på platsen och det är inte känt exakt var denna kyrka stod i förhållande till den senare fullbordade klosterkyrkan. En gravsättning i närheten av Helgakorsaltaret hade varit rimlig, men hans grav flyttades senare till en position vid den sydöstra ingången till stenkyrkan enligt gravkartorna. (Bild 2, 3.) En ”normal” placering av Helga korsaltaret vore centralt i den västra delen av kyrkan, någonstans mitt framför högaltaret. Inför Katarinafesten 1489 berättas att man murade upp Helga korsaltaret på nytt, men oklart var.⁷⁰⁵ Eftersom klosterkyrkan har färdigställts långt efter drotsens död och graven flyttats, går det inte att avgöra den primära placeringen. Kyrkans inre har tyvärr aldrig grävts ut systematiskt.⁷⁰⁶

Efter klosterinvigningen 1430 övertog Vadstena klosterkyrka under 1400-talet raskt rollen som den svenska adelns viktigaste begravningskyrka.⁷⁰⁷ Genom att bli begravd i klosterkyrkan fanns man nära dem som bad för ens själ. Hörde man till

⁷⁰³ Lindblom 1965 s 235. Bennett & Gustavsson 1985 nr 53, s 62–63.

⁷⁰⁴ Lindblom 1965 s 235.

⁷⁰⁵ Fritz & Elfving 2004 s 31.

⁷⁰⁶ Den nämnda georadarundersökning som genomfördes 2018 omfattade inte den västra och södra delen av kyrkan, se Rossi 2019.

⁷⁰⁷ Klosterinvigningen 1430 nämns i DV 412. Högaltaret invigdes först 1442, DV 529.

de rika som blev begravda i kyrkan, så fungerade också gravstenar och vapensköldar som påminnelser om de utlovade förbönera. Samtidigt var vapenbilder och gravstenar i lekfolkets del av kyrkan statusmarkörer gentemot besökarna. Klosterkyrkan var en plats där adeln visade upp sig inför andra, för varandra och Gud genom gravstenar, läktarmålningar, glasmålningar och altargestiftelser.⁷⁰⁸ De tidigare nämnda möjligheterna att som stiftare påtala sin roll genom altarnas utrustning, med broderade vapensköldar på textilierna, i valet av färger eller med hjälp av målade vapen på altarbilderna och gravstenarna, var en viktig del av den visuella kommunikationen och bidrog påtagligt till kyrkorummets gestaltning.⁷⁰⁹ Lekfolkets kyrka måste ha präglats starkt av alla dessa altaren och inbyggda kapell. Det över 1 800 m² stora kyrkorummet blev därigenom uppdelat i en mängd mindre rum och enheter som var omslutna av brödernas läktaromgångar och högaltaret, med nunneläktaren över lekfolkets huvuden.

Adelns inverkan på kyrkorummets utformning i Vadstena klosterkyrka var således stor. För pilgrimer av enklare härkomst innebar kyrkobesöket ett möte med en bildvärld som trumpetade ut makt, prakt och djup fromhet. Deras egna sockenkyrkor kunde kanske visa upp ett par extra helgonaltare förutom Mariaaltaret och det helgon som kyrkan var invigt till. Här i Vadstena fanns det altaren i överflöd på ett sätt som till och med överträffade de flesta domkyrkor. Den totala utstyrelsen för dessa många kor och kapell måste ha varit anslående, och inneburit en hisnande upplevelse för besökaren att vandra mellan. Här presenterades dessutom alla de fromhetstrender som var på modet, genom kultbilder som exempelvis Rosenkransmadonna, Marie smärtors altare och framställningar av *Sancta facies*, Kristi sår, Gregoriusmässan och Smärtomannen.

Merparten av besökarna brydde sig troligen inte så mycket om adelns privata altaren, om det nu inte var ett helgonaltare som förknippades med en speciellt eftertraktad egenskap, som exempelvis pesthelgonet S Rochus eller de sjöfarande och resandes skyddshelgon S Nikolaus. De altare eller gravar man kom till Vadstena för att besöka var främst heliga Birgittas, Katarinas och magister Petrus' samt, att döma av de bevarade diplomerna, även jungfru Maria. De flesta helgonen kunde man uppsöka i de flesta större kyrkor och katedraler, även om ovanligt många av dem var representerade just i Vadstena klosterkyrka. Det man från klostrets sida så att säga kunde locka med var det specifikt birgittinska. Detta kunde ingen annan kyrka erbjuda, men genom de många tillagda lekmanaltarna i kyrkan presenterades det hela i en allmänkyrklig kontext. En för klostret positiv effekt blir att den i början av 1400-talet hårt ifrågasatta birgittinorden och heliga Birgittas Uppenbarelser successivt inlemmas i den normala/bredare kyrkliga kontexten. Dess särprägel blir mindre iögonfallande när den presenteras tillsammans med allt det andra "normala", samtidigt som den birgittinska särarten ändå ges utrymme att glänsa och attrahera fler besökare.

⁷⁰⁸ Glasmålningar var inte tillåtna enligt klosterregeln men enligt Silfver Stolpe 1898 s 15, 82 nämns sådana i ett brev från 1421, se även Anderson 1991 s 66.

⁷⁰⁹ En jämförelse till Vadstena, och inblick i resonemangen kring heraldiken, ger Katarina Lemmels brev i Schleif, & Schier 2009.

En pilgrimstur i kyrkan 1470

De flesta mirakelberättelser om heliga Birgittas och saliga Katarinas underverk nämner endast kort att den helade personen beger sig till klosterkyrkan i Vadstena. När det gäller Kristina från Gärdsläts by (nära Boxholm), som 1470 besökte kyrkan för att få bot mot sin förmodade förgiftning, ges lite mer information om hur hon rörde sig på platsen.⁷¹⁰ Hon kom till kyrkan vid högmässotid, vilket i klostret var redan på morgonen.⁷¹¹ Mirakelberättelsen uppger att hon gick ”bort till” Katarinas grav, vilket stämmer med lokaliseringen i den västra delen av lekfolkets kyrka, längst bort från ingångarna. Vid Katarinas grav kastade hon sig på marken och bad, men var så trött efter den ansträngande färden att hon somnade. (Före 1489 hade man inte ännu något Katarinaaltare, men det sedermera anlagda altaret var på samma plats som graven.) Under sömnen uppenbarade sig fru Katarina för Kristina och uppmanade henne att inte bara gå *till* Birgittaaltaret, utan också att sedan gå *runt* det på sina bara knän. Förmodligen hade Kristina sovit en god stund, för när hon avverkat två besvärliga varv på knä runt Birgittaaltaret, uppmanade kyrkväktaren alla att lämna kyrkan för dagen. Det hade blivit eftermiddag. Man kan konstatera att det uppenbarligen var ett visst avstånd mellan Katarinas grav och Birgittas altare, vilket stämmer med planen. De var i var sin ände av lekfolkets kyrkorum. Vi får också veta att det gick att ta sig runt Birgittaaltaret på knä. Uppmaningen att knävandrande runt altaret får också en större betydelse om Birgittas eget skrin också fanns där, i anslutning till altaret.

Genom att följa tätt i fotspåren av den stackars Kristina från Gärdslätt kan vi konstatera att när hon gick in genom den sydöstra porten passerade hon de avlatsutfästelser som klostret gav besökarna och som fortfarande finns inristade i en stentavla utanför porten.⁷¹² Hon var emellertid inte på besök för att få avlat för det hinsides utan för att bli helad i det jordiska livet. Efter att ha tagit sig genom kyrkporten måste hon ha passerat utanför Birgittakapellet, på vägen bort mot Katarinas grav i väster. Den fortsatta vandringen gick längs med södra läktargången, förbi dess målade vapenbilder och ett antal lekmanaltaren. Där fanns som nämnts tidigare, bland annat ett altare till S Anna och ett för S Laurentius och S Franciskus. När hon gick där kunde hon också se S Mikaelaltaret uppe på den södra läktargången, nära de tyska adelsmännen Murach och von Parsbergs röd- och vitmålade vapensköldar på läktargångens vitputsade murar. På golvet kunde hon se gravstenarna för adelsfamiljerna Natt och Dag, Snakenborg, Bielke, Krummedige och Porse m.fl. De var sannolikt bemålade så att vapensköldarna och inskrifterna framträdde tydligare i den grunda reliefen. På sin väg bort till Katarinas grav passerade hon även i närheten av magister Petrus Olofssons grav. Den låg vid den sydvästra pelaren, intill järngallret. Vid de tre bärande pelare som hon just passerat stod också helgon-

⁷¹⁰ Berättelsen återges i *Vita Katherine*, övers. Tryggve Lundén 1981 s 77–78.

⁷¹¹ Uhrberg 2017 s 269, Rajamaa 1992 s 93–95.

⁷¹² I sv. övers: *Så talar Guds son: Jag har förestavat klosterregeln och skänkt samma avlat som finns att få i kyrkan Sankt Petri in Vincoli i Rom...* för utförlig text se Anderson 1991 s 45.

altaren. Altarna var vända mot öster, ställda mot pelarna, och inramade av draperier på sidorna ("silkesvingar") så att man inte såg vad de rymde för altare förrän man kom över på deras västra sida. Under den knappt två travéer långa nunneläktaren stod ytterligare altare, några av dem var troligen avgränsade som små gotiska träkapell. Vid något av de många altarna kanske en präst läste mässan. Framme vid Katarinas grav, vid den nordvästra pelaren, kunde hon klappa den nötta pelarbasen och sätta sig ned på golvet. Hon kunde höra hur brödernas mörka röster ljöd från deras kor bakom högaltaret i väst, följda av nunnornas ljusa röster som intonerades från nunneläktaren i öster, direkt efter att brödernas tidebön hade slutat. Kanske vaggades hon till sömns av nunnornas recitationer och hymner, trots att det var en av de kortare tideböerna, non. Efter nonen var det en liturgisk paus i kyrkan fram till vespern vid tretiden på eftermiddagen.

När Kristina vaknade följde hon instruktionen i drömmen och tog sig ännu en gång tvärs genom kyrkorummet, nu till det stora Birgittaaltaret i öster. När hon reste sig upp såg hon först drottning Filippas inhägnade Annakapell på norra sidan, väldigt nära Katarinas grav. I golvet där Kristina gick låg bland annat en gravsten med Finstaättens röda vapensköld.⁷¹³ Två pelare österut från saliga Katarinas grav stod ytterligare ett av kyrkans större kapell, med gravplats för en drottning, Katarina Karlsdotter (Gumsehuvud). Gravkoret var det Kristi lekamenskapell som hennes make, kung Karl Knutsson (Bonde), instiftade 1451. I likhet med drottning Filippas Annakapell avgränsades troligen även detta kor mot resten av kyrkan genom väggar av gotiskt masverk. Av gravkartorna kan man ana att drottning Katarinas tumba var placerad mitt emot korets pelaraltare.⁷¹⁴ Om Kristina från Gärdslätt vred huvudet lätt mot vänster så kunde hon kanske se Johannes döparens altare uppe på den norra läktargången, och längs med läktarens vitputsade tegelsidor fanns en rad målade vapensköldar från familjerna Öra, Styke, Bonde och Hammerstaätten. De var målade i rött, blått, vitt, grönt och guld på den vita putsen. (Bild 6.) På golvet i närheten fanns gravstenar för en del medlemmar av dessa familjer. Om Kristina sneddade mot sydost genom kyrkorummet passerade hon troligen Helga korsaltaret, och kanske även S Sigfridsaltaret strax intill.⁷¹⁵ När Kristina passerat under nunneläktaren var hon framme, mitt framför Birgittaaltaret och dess stora altarskåp. Golvet under läktaren pryddes av färgglada gravstenar från ytterligare frälsesläkter (Sture, Sparre, Lejonansikte, Bielke, Nipertz, van Vitzen m.fl.). Det var fint att begravas i detta område eftersom det var nära både Maria- och Birgittaaltaret.

Området kring Birgittaaltaret var sannolikt utformat som ett eget kapell, men större än de båda kungliga kapell som Kristina just passerat under sin vandring. Vid den norra sidan i Birgittakapellet stod förmodligen en av de stora Birgitta-

⁷¹³ Enligt UUB Palmskiöld 294 gravkarta plats för Katarina Knutsdotter, heliga Birgittas barnbarn som var hovdam hos dr Filipa. Enligt diariet (DV 153) begravdes hon i sina släktingars grav. Flera personer ur denna släkt har alltså gravlagts i närheten av Katarinas grav och sedermera kapell.

⁷¹⁴ Tumban är inte bevarad men däremot lockstenen.

⁷¹⁵ Helgakorsaltaret byggdes om 1489 och Sigfridsaltaret grundades av familjen Trolle 1435, Fritz & Elfving 2004 s 31, Lindblom 1965 s 234–235.

skulpturerna, och där hade tacksamma människor lämnat sina gåvor till heliga Birgitta.⁷¹⁶ Där brann många oljelampor i små skålar av sten.⁷¹⁷ Framme vid Birgittaaltaret gick Kristina två varv på knä runt det. På både norra och södra sidan fanns det troligen portar i korskranket som möjliggjorde att man kunde gå runt altaret. Hon passerade även några betydligt enklare gravar för klostrets lekfolk bakom altaret. Antagligen fanns det även en Mariabild, placerad bakom Birgittaaltaret, vid den östra muren, rakt under Mariaaltaret. Det var där lekfolket lämnade sina gåvor till den heliga jungfrun. Förmodligen fick Kristina även ta sig förbi fogden Jösse Erikssons (Lykke) Johannes-döparen-kapell på den södra sidan om Birgittakapellet, när hon rundade Birgittaaltaret. Det är tänkbart att även heliga Birgittas transportskrin var uppställt på baksidan av altarskåpet, dvs. mellan de slanka pelarna som bar upp Mariakoret. Kombinationen av helgonaltaret och transportkistan skapade i så fall ett konventionellt pilgrimsmål, lätt att defilera runt tillsammans med altaret. Men, eftersom det inte heller är känt var heliga Birgittas silverreliksskrin var uppställt, är det frestande att ge det antingen en placering bakom Birgittaaltaret, eller upphöjt på Mariakoret. Båda placeringarna är tänkbara och funktionella ur pilgrimssynpunkt. En sådan placering av silverskrinet skulle göra det möjligt för pilgrimerna att defilera under det, på liknande sätt som man kan göra under Heliga tre konungars skrin i Köln. Samtidigt skulle ett sådant arrangemang kunna ge silverskrinet en position som var synlig från långt håll i kyrkorummet och från både nunnornas och herrskapets läktare.

Sannolikt lämnade Kristina kyrkorummet via den norra porten, och då passerade hon S Olofsaltaret vars stiftare Katarina Erengsiledotter (Hammerstaätten) hade sitt röd-gula vapen målat på såväl gravstenen i golvet som på läktarmuren.⁷¹⁸ Kanske hann Kristina även rikta en bön till de vägfarandes helgon S Nikolaus på vägen ut ur kyrkan, för att komma väl hem efter sin resa.⁷¹⁹ Utanför porten kunde hon avsluta sitt besök i klosterkyrkan genom att beröra de nötta korshålen i kyrkans yttermurar, innan hon vände söderut och tillbaka mot staden, under sitt mycket mödosamma tillfrisknande.

Det som Kristina från Gärdslätt kunde se under sin vandring i kyrkorummet var således i hög grad präglad av de frälseläkter som hade sina altarstiftelser och/eller gravar i kyrkan. De kungliga koren och frälseläkternas altaren basunerade ut både vilka personer som hade förmånen att vila i kyrkan och vilka helgon som dessa helst åberopade. På detta sätt var klosterkyrkan som en normal katedral, full med altare och gravar. Inslaget av inbyggda kapell var kanske mindre representativt i jämförelse med de nordiska domkyrkorna, där kapellen helst placerades utmed långhusets sidoskepp. Lekfolkets yta kringgärdades dessutom både av långsidornas läktargångar,

⁷¹⁶ Georadarundersökningen 2018 visar att det inte tycks ha varit några gravar i detta avgränsade område, vilket tyder på att området använts till något som försvårade gravsättning där.

⁷¹⁷ SHM 21172, länk <http://mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=45356>.

⁷¹⁸ Lindblom 1965 s 235. Det altare i närheten som stiftades till *Johannes ante portam latinam* fanns inte 1470 eftersom det inte skapades förrän 1481.

⁷¹⁹ S Nikolaus altare är känt från kyrkan, men inte dess placering eller vem som instiftade det. Något Kristofferaltare är inte dokumenterat.

de båda koren i öst respektive väst samt nunneläktarens nästintill svävande position över besökarnas huvuden. Visserligen kunde lekfolket röra sig fritt över den stora golvytan inom järngallrets ramar, men det blev ett med tiden allt gyttrigare rum, att döma av den stora utrensning som man gjorde inför skrinläggningsfesten 1489.⁷²⁰

Lekfolkets altaren

Frågan om de många altarnas placering i klosterkyrkan har berörts ovan och av tidigare forskning, men det är för det mesta bara de i regeln föreskrivna klosteraltarna som brukar placeras in på kyrkplanen när detta diskuteras eller rekonstruktionsmodeller görs. Som vi har konstaterat ovan fanns det betydligt fler altaren och kor, liksom även hela kapell, men företrädesvis i lekmannadelen av kyrkan. Några av dem nämndes nyss i samband med Kristina från Gärdslätts besök 1470, men för det mesta är den precisa lokaliseringen i rummet svår eftersom vi saknar tydlig information. Ett exempel på altare som kan lokaliseras ungefärligt är Hammerstaättens S Olofsaltare. Det bör ha funnits i den nordöstra delen av kyrkan, tack vare närheten mellan gravstenen och sidoläktarens målade vapensköld. Placeringen av lekmanaltarna påverkas av två sammanhängande faktorer, nämligen frågan om var gränsen gick för klausuren och i vilken mån den gränsen avgjordes av var klosterfolket var gravlagda. Om gravplatserna för klosterfolket låg utanför kyrkan innebär det att lekfolket i princip kunde ha tillträde till området under sidoläktarna, vilket nämndes redan i kapitel 1. Då kunde klausurgränsen upprätthållas med hjälp av nivåskillnaden mellan sidoläktare och kyrkgolv. Till viss del kan även frågan om i vilken mån lekmanaltarna hade placering *ad orientem* vara vägledande för resonemanget liksom storleken på de bevarade altarbilderna, vilket likaså berördes i i inledningen.

Klosterkyrkorna i Maribo, Mariager och Nådendal har inte till närmelsevis lika många altarskulpturer bevarade som Vadstenakyrkan. Därför finns inte underlag för en storleksjämförelse av dem när man diskuterar lekmanaltarna för de andra kyrkorna, men för Vadstenas del är det relevant. Det finns ett mindre antal små helgonfigurer bevarade i Vadstenakyrkan som skulle kunna knytas till några av de altaren som är kända genom dokument, t.ex. Maria Magdalena och den mindre Laurentiusfiguren.⁷²¹ För att få en uppfattning om storleken på utrymmet under läktarna kan man jämföra med de delvis bevarade ursprungliga läktarna i Maribo kyrka.⁷²² Även om utsträckningen i kyrkorummet och djupet på läktarna inte är det ursprungliga där, så är höjden och utformningen det. Om man tänker sig lekmanaltaren placerade i arkaderna under läktargångarna, skulle de minsta helgonbilderna kunna ha haft sin placering på dessa altaren. De flesta av de bevarade bilderna och skåpen i Vadstena är dock alldeles för höga för att stå på ett altare under en sådan

⁷²⁰ Fritz & Elfving 2004 s 31.

⁷²¹ Maria Magdalenabilden förvaras på klostervinden. S Laurentius se <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=920914S9>.

⁷²² Bilder från Maribo se Norn 1948 fig. 5, 7, 20, Frederickson 2016 s 40–41, länk till bilder på Maribo domkyrkas hemsida se <https://www.maribodomkirke.dk/galleri/> (nedladdad den 19 augusti 2019).

läktargång. De ryms helt enkelt inte där. I Mariager menar man att lekmanakapell har funnits under läktargångarna, men tydliga medeltida utsagor saknas, liksom altarbilder.⁷²³ Det faktum att det var gravkapell där efter reformationen är tyvärr inget belägg för att det var lekmanakapell där tidigare.

En komplikation med kapell placerade under sidoläktarna är bristen på ljusinsläpp. I Maribo kyrka finns nischer i tegelmurverket, men inte fönster/ljusgluggar. Kyrkmurarna i Vadstena är murade av solid kalksten och har inga som helst spår av murförtagningar, fönster eller annat ljusinsläpp där läktarvalven suttit. Det finns inte heller några notiser om eller avritningar av sådana spår från äldre tider. Fönster i markhöjd på den norra sidan innebär dessutom risk för insyn i nunnornas klausur. En sådan "risklänk" mellan lekmanaltarnas präster och nunnorna är otänkbar och hänger ihop med frågan om var klausurgränsen gick, och om järngallrets placering.

Heliga Birgitta hade ju tänkt sig ett avgränsande järngaller runtom kyrkans inre, och att bröderna skulle ambulerat i de gångar som detta skapade i marknivå längs med nord- och sydväggen. Utrymmet i gångarna skulle vara 4 alnar brett, drygt 2 m. Man följde inte instruktionerna helt. I praktiken murade man istället upp läktargångar och kunde ambulerat ovanför golvnivån. Förmodligen hade gångarna ändå det angivna breddmättet. Det skulle kunna innebära att man inte behövde något avgränsande galler i golvnivå utmed långsidorna av kyrkan, utan att man hade ett räcke längs läktarnas överkant. Att det fanns någon form av räcke uppe på dem framgår av berättelsen om Katarinas skrinläggningsfest 1489, då man prydde räckena med många ljus.⁷²⁴ Det är således tänkbart att klausurgränsen upprätthölls genom en differentierad nivå, där bröderna rörde sig uppe på läktarna och lekfolket kunde komma in under sidovalven. Däremot uppstår svårigheten att upprätthålla klausuren om det finns öppningar in till nunnornas klausur från lekmanaltaren under sidoläktarna. Klausurgränsen mellan nunnorna och utomstående var dessutom viktigare och strängare än den som gällde för bröderna i relation till lekfolket. I Vadstena finns det emellertid inget som tyder på att det funnits öppningar i kyrkmurarna. Det innebär dessutom att det borde ha varit väldigt mörkt där, och snabbt blivit ännu mörkare på väggar/tak av sotet från de levande ljusen på altarna.

Det framstår även som tveksamt att stiftarna skulle investera i kapell som ingen kunde se något av, och vars prakt ingen heller kunde uppfatta på grund av dunklet. Visserligen finns det många medeltida konstföremål som inte varit tänkta att ses i första hand av mänskliga ögon, utan vars existensberättigande har mer teologiska orsaker. Däremot var det ovanligt att senmedeltida donatorer undanhöll information om vem och vad man donerat. Att manifesterat sin roll/betydelse var angeläget, inte minst i Vadstena klosterkyrka, som övertagit rollen som rikets viktigaste manifestationsskyrka för frälset. De målade vapensköldarna på läktarsidorna vittnar om vikten av att synas.

⁷²³ Krongaard Kristensen 2018 s 102.

⁷²⁴ Fritz & Elfving 2004 s 16, 33. I Mariager hade man ett skulpterat stenräcke som formade ringkors, se Krongaard Kristensen 2018 s 87, 137.

Det är möjligt att sidoläktarvalven i Vadstena var sammanlänkade på samma sätt som de nu är i Maribo, så att det gick att passera i öst-västlig riktning från det ena valvet till det andra under läktaren, utan att gå ut utanför valven. Med en sådan sammanlänkad öppen arkadgång blir det samtidigt omöjligt att placera altarna i riktning mot öster under läktarna. Ett östorienterat altararrangemang skulle göra att altarna spärrade passagen mellan valven. Det innebär i sin tur att altarna under valven i så fall måste ha varit riktade mot norr respektive söder, vilket i kapitel 1 konstaterades vore en tydlig avvikelse från det brukliga.⁷²⁵ Heliga Birgittas föreskrifter påtalar däremot att Johannes döparens och ärkeängeln Mikael's altaren skulle placeras så att de mässfirande prästerna var vända mot norr respektive söder. För de andra altarna inom klausuren var riktningen *ad orientem* utsagd (se ovan kap. 1).

Ytterligare en aspekt till frågan om lekmanakapellens eventuella placering under läktarna hänger samman med klosterfolkets begravningsplats, som likaså berörts tidigare. Om klausuren *inte* gällde området under läktarna så är det tveksamt om klosterfolket har begravts där. Det skulle ha inneburit att de begravdes utanför klausuren.⁷²⁶ I Vadstenabrödernas råd till det 1415 nygrundade klostret Syon Abbey utanför London, rekommenderade de dotterklostret att begrava sitt klosterfolk just på platsen under sidoläktarna.⁷²⁷ Utgrävningar i Syon Abbey har visat att de följde Vadstenabrödernas råd noga på den punkten. Där har systrarna fått sina gravar under sidoläktarna utmed norra väggen och bröderna utmed den södra.⁷²⁸ Några motsvarande arkeologiska utgrävningar har inte gjorts i Vadstena, och därför finns det inga konkreta belegg för det. Däremot kan man ifrågasätta om Vadstenabröderna skulle rekommendera ett begravningsbruk som de själva inte tillämpade. Möjligen kan den förut nämnda begränsade utgrävningen i södra delen av klosterkyrkan 1922 tyda på att man ovetande var brödernas gravar på spåren. Man fann nämligen enbart mansskelett, lagda i flera lager.

Problemen med att placera lekmanaltaren i nischerna under läktararkaderna tyder på att altarna aldrig var placerade där, utan att utrymmet under läktargångarna snarare hörde till klausuren.⁷²⁹ Som gravplats för klostret gjorde det inget att området var mörkt. Samtidigt var det enkelt att nå gravarna via öppningarna mellan valven. Det hörde till brödernas uppgifter att begrava klosterinvånarna, vilket de kunde göra obehindrat med ett sådant arrangemang. Det skapar inte heller några svårigheter att upprätthålla klausuren ur denna synvinkel, eftersom järngallret fungerade som gräns, troligtvis förankrat i arkadstöden. De privata altarna kunde därmed placeras vid läktarnas murverk. Genom att placera dem i 90 graders vinkel ut från valvstöden skapades rätt riktning på altarna, mot öster. Sådana vinkel-

⁷²⁵ Kroesen 2010 isht s 14–17 och presenterat plan/bildmaterial.

⁷²⁶ Många kloster begravde sina medlemmar i klostergården, omgiven av klostergången.

⁷²⁷ Andersson 2011 s 131. Detta talar även för att sidoläktarna fanns med i de tidiga planerna i Vadstena.

⁷²⁸ Forbes 2013 s 73–92.

⁷²⁹ Den georadarundersökning som gjordes i norra sidogången 2018 ger inget underlag för tolkning av området som gravplats för klostret.

placerade altararrangemang har varit vanliga under medeltiden.⁷³⁰ Lekmannakapellen begränsas därmed inte heller när det gäller höjden på altarnas kultbilder. Även större helgonbilder och altarskåp kan då placeras där. På detta vis kunde man som donator även tydligt visa vilket altare man grundat genom att låta måla sin vapensköld på den murpelare som anslöt till koret/altaret. Sannolikt valde donatorn dessutom sin gravplats i närområdet. För lekmenne som besökte kyrkan innebar de visuella markörerna att det gick att orientera sig mellan de olika altarna, trots deras sedvanliga koravgränsningar. Järngallret kunde dessutom fungera väl för att fästa votivgåvorna vid, vilket sannolikt var fallet med gåvorna vid Katarinas grav på 1470-talet. Den omvittnade bärsärkagång som hertig Magnus utländska musikanter ägnade sig åt 1552 säger tyvärr inget om huruvida de attackerade bilderna befann sig under eller vid läktarna.⁷³¹

Antalet altaren i kyrkan

Klosterkyrkan är stor och antalet altaren var många, men hur många var de egentligen? Broder Nils Ragvaldsson berättar ju att man inte bara tog bort, utan även byggde om och ändrade på altaren och kapell i samband med Katarinafesten, för att det var för trångt. Man kan tyvärr inte bara addera alla omnämningen av altarestiftelser eftersom det finns de som fått ny patronus eller ändrats i dedikationen, men varit kvar på samma plats. Antalet altaren har också varierat under årens lopp. Flest instiftades under 1400-talets första hälft, medan det var mindre frekvent med nya stiftelser under seklets senare del. Den italienske handelsmannen Pietro Querini, som besökte Vadstena på 1432, räknade till fyrtiotvå altaren, troligen inklusive klostrets sexton mässaltaren.⁷³² Antalet bevarade skulpturer och altarskåp vittnar i sig om drygt femtio altaren⁷³³ medan Andreas Lindblom kom fram till totalt sextioen altaren.⁷³⁴ Antalet dryga femtio stämmer dock inte helt överens med vad som har dokumenterats i skrift. Adderar man alla omnämningen med bevarade bilder kommer antalet upp i över sjuttio altaren.⁷³⁵ Genom att använda all den tillgängliga dokumentationen och föremålen går det kanske att avgöra rimligheten i detta. Lindbloms lista innefattar omnämmandet av totalt sjuttio altaren eller altarpredikanten. I Martins skildring av föremålen i sakristian ses tjugofyra kultbilder, varav ett par bör räknas bort eftersom de är från tiden efter reformationen. Av de tjugofyra är sex placerade i ett skåp eller mot ett ryggstycke. I klosterkyrkan och klostermuseet finns numera sammanlagt trettiosju altarskåp

⁷³⁰ Kroesen 2010 abb. 12, 98, 100, s 64–71.

⁷³¹ Lindblom 1965 s 217.

⁷³² Borgehammar, Stephan, "Ett pilgrimsbesök i Vadstena år 1432", *Annales Academiae regiae scientiarum Upsaliensis*, 2001/2002 (34), s. 27–38, Uppsala 2003.

⁷³³ Vissa helgonbilder står numera i skåp som de inte är avsedda för och altarskåpen vilar på predellor från andra, förlorade skåp.

⁷³⁴ Lindblom 1965 s 90–92.

⁷³⁵ Några bilder kan ha tillhört S Pers kyrka.

Bild 69. Rekonstruerad översikt av den medeltida kyrkans interiör omkring 1470. © förf. och Carolina Ask.

eller helgonbilder.⁷³⁶ Av de nio som idag har någon form av skåp eller är placerade mot ryggstycken är det sex som är sekundärt kombinerade. Det innebär att de sex föremålen skulle kunna härröra från tolv olika altarbilder. En jämförelse av listan över altarestiftelser med reduktionsprotokollet 1540 avslöjar att flera helgon/altarbilder numera saknas. De namngivna som nu saknas är S Olof, S Erik, Marie smärtor, evangelisten Johannes, S Sebastian, Johannes ante portam latinam, Katarina av Vadstena, S Dorotea, Treenigheten/Nådastol, S Rochus, S Barbara, S Göran, S Martin och antingen S Sigfrid eller S Nikolaus.⁷³⁷ För fyra av altarestiftelserna saknas upplysning om dedikationshelgon. Förteckningen har därmed ökat från fyrtyotre till sextioen bevarade bilder, skåp eller delar därav. Det är ett mycket högt antal och högre än exempelvis Uppsala domkyrka, och när den skattning Lindblom gör, men utan att redovisa sina resonemang.

Oavsett om det var femtio, sextio eller sjuttio altare finns det all anledning att fråga sig hur man överhuvudtaget fick plats med alla dessa altaren? Om man utnyttjar kyrkans bärande pelare, nunneläktarens stödpelare, sidoläktarnas valvstöd etc. som placeringspunkter, går det i princip att få in ganska många altaren. (Bild 68, 69.) Enbart genom att placera altarna utmed kyrkans långsidor, i rät vinkel mot läktargångarnas arkadstöd, skapas plats för tio altaren på norra sidan och fjorton på den södra, dvs. tjugofyra potentiella platser. Med ett sådant arrangemang blir det även gott om utrymme kvar kring de åtta pelarna som bär upp kyrkans valv. Vid sex

⁷³⁶ Andreas x 2, Anna x 3, Birgitta x 2, Biskop, Jakob d ä, Johannes döparen x 2, Birgittaskåp, Rosenkrans, Apokalyptisk madonna, Sköna madonnan, Mikael x 2, Laurentius x 2, Pave, Katarina Alexandria, Katarina av Vadstena, krucifix x 3, Maria Magdalena, Madonnan i kapitelsalen, Hieronymus, Smärtoman x 2, Kristus i väntan, S Ursula, Visitatio, stora s.k. madonnaskulpturen i museet, tom triptyk, tom predella. Till detta kommer kalvariegruppen i SHM som förknippas med biskop Bene Korp. Det finns även sex ljusbärande änglar som ej anses ha hört till något altare utan förknippas med Katarinafesten 1489.

⁷³⁷ Det biskopshelgon som finns i kyrkan saknar attribut och är inte identifierat.

av dessa åtta pelare skulle ytterligare altaren kunna placeras, med riktning mot öster. Det innebär plats för trettio lekmanaltaren. Det är också tänkbart att de fyra förlorade pelare som identifierades vid GPR-undersökningen 2018 varit förknippade med altare. Det är känt att det fanns altaren även vid de två västligaste valvbärande pelarna, där magister Petrus och Katarina av Vadstena hade sina respektive gravplatser. Summan blir då trettiofyra altaren. Dessutom känner vi till placeringen av Birgittaaltaret och har en någorlunda klar bild av var både drottning Filippas Annakor och Karl Knutssons (Bonde) Helga lekamenskor var placerade. Det senare med förankring vid en av pelarna i den norra raden. Som tidigare nämnts fanns det även ett altare tillägnat Johannes döparen på Birgittaaltarets sydvästra sida, grundat av Jösse Eriksson (Lykke.) Antalet potentiella platser för lekmanaltaren kommer då upp i trettiofem. Tillsammans med de stipulerade sexton mässaltarna enligt Birgittas instruktioner blir det femtioen altaren. Enligt reduktionsprotokollet från 1540 beskattades ytterligare fem altaren inom klausuren: Birgitta, Kristi, Helga lekamen, Rosenkransen och Marie smärtor,⁷³⁸ dvs. ett antal av femtiosex mässaltaren.⁷³⁹ Ytterligare en handfull altaren kan beläggas genom omnämmanden, men det är inte säkert att de skulle utöka antalet, eftersom deras placering skulle kunna vara vid någon av de nämnda pelar- eller sidoläktarplatserna. Det förekom som sagt även att altarstiftelser ändrade dedikationshelgon, vilket var fallet med exempelvis Karl Knutssons (Bonde) Helga lekamensaltare.⁷⁴⁰

Med hjälp av gravkartorna kan man dock göra vissa rimliga antaganden om ytterligare några av altarnas placering. Hammerstaättens S Olofsaltare från 1435 har redan nämnts, placerat i närheten av den nordöstra utgången, liksom Jösse Erikssons (Lykke) Johannes döparenaltare (1428) nära Birgittaaltarets södra sida. (Bild 70.) På södra läktaren var ett Sturevapen målat enligt Elias Brenners teckning och det skall ha funnits även ett Annaaltare på södra sidan, instiftat av Algot Magnusson (Sture) 1428. Flera Sturegravar fanns också i den mittskeppstravé som stod närmast väster om Birgittaaltaret. Således har vi ett Annaaltare ungefär mitt på södra sidan eller vid andra pelaren från öster. På södra sidan finns även flera gravar för medlemmar ur släkterna Krummedige och Bielke, placerade mellan första och andra pelaren från väster. Ture Stensson (Bielke) grundade ett altare åt S Erik, S Anna och S Birgitta 1428. Hans båda hustrur kom från de danska släkterna Tjurhuvud respektive Krummedige och deras tre vapensköldar återfanns under 1600-talet på en gravsten i södra sidogångens näst östliga travé. Det är möjligt att altaret var placerat vid den intill liggande pelaren, dvs. nr två från väster i södra raden. Mitt i raden av vapensköldar på södra sidoläktaren ses vapnen för Bielke & Porse. Birgitta Magnusdotter (Porse till Fällnäs) grundade det redan förut nämnda altaret för S Franciskus och S Laurentius 1432, vilket tidigare hade varit tillägnat jungfru Maria, S Anna och Alla helgon. Birgitta Magnusdotter var gift med Erik Stensson (Bielke). Det är

⁷³⁸ Källström 1939 s 48–51.

⁷³⁹ Nunneläktarens andaktsaltare ej inräknat eftersom det inte var ett mässaltare.

⁷⁴⁰ Övergick från Vårfrualtare till Helga lekamensaltare, men kallades även för *Capella regis*, dvs. kungakapellet.

Bild 70. Rekonstruktion av Birgittakapellets utformning ca 1470. Vy mot öster med Mariakoret som reser sig bakom altarskåpet och Jösse Erikssons (Lykke) Johannes döparealtare på den södra sidan. © förf. och Carolina Ask.

troligen deras vapen som syns på Brenners teckning från den södra läktararkaden. (Bild 6.) Det är alltså möjligt att dessa två Bielkeassocierade altaren restes i den sydvästra travén i lekmannakyrkan. I den östra delen av södra sidoskeppet finns även en grav för Jöns Magnusson (Abjörn Nockessons ätt, sparre över fallande blad). Fadern, väpnaren Magnus Jönsson och modern Märta Bengtsdotter (Rödbjälke) skapade en altarstiftelse till S Birgitta 1440.⁷⁴¹ Graven ligger mellan Birgittaaltaret och den sydöstligaste pelaren, vilket passar bra tillsammans med Birgittadedikationen. Även familjen Natt och Dag har både gravsten och vapenbild på kyrkans södra sida, men några dokument som binder dem till någon altarstiftelse i klosterkyrkan är tyvärr inte kända. På samma sida av kyrkan bör troligen S Laurentiusaltaret och ytterligare en Annastiftelse placeras eftersom deras stiftares vapenbild varit målad på läktargången, nämligen Ingeborg Ivarsdotter (Ivar Nilssons ätt). Själv är hon begravd i Danmark men fadern begravdes i Vadstenakyrkan 1417, i mittskeppets andra travé från öster.⁷⁴² Riksrådet Arvid Trolle (d. 1505) var inblandad i grundandet av två olika altarstiftelser i Vadstena, men är inte begravd där.⁷⁴³ Den ena stiftade han tillsammans med svågern Laurens Haraldsson (Ängäkten) till S Jakob och

⁷⁴¹ Lindblom 1965 s 235 attribuerar den porträttlika Birgittabilden till denna altarstiftelse, men det finns inget som styrker det.

⁷⁴² Nr 56 på Kochs gravkarta.

⁷⁴³ Domprosten Erik Trolle begravdes mitt i kyrkan 1459, men han förde inte samma vapenbild, se Bennett & Gustavsson 1985 s 41.

S Sebastian, medan den andra var tillägnad S Erasmus.⁷⁴⁴ Den förstnämnda skall ha legat öster om Johannes döparens kor, dvs. det altare som Jösse Eriksson (Lykke) grundade. Det innebär en sannolik placering av S Jakob och S Sebastian i den sydöstligaste travén, nära sydöstra ingången.

För den norra sidan av kyrkan har Hammerståtten redan nämnts, likaså att det troligen går att placera även altarstiftelsen för *Johannes ante portam latinam* (1481) där eftersom dess grundare, Birgitta Henriksdotter (Snakenborg) och Ture Jönsson (Svarte Skåning) och andra av deras släktingar är begravda i det området. I klostermuseet finns även ett broderat bräm som genom sina vapenbilder för Svarte Skåning och Brahe kan ha hört till detta altares textila skrud.⁷⁴⁵

Heliga Birgitta föreskrev inte något Annaaltare, men det finns tre Anna-självtredjebilder kvar och fyra kända altarstiftelser som nämner S Anna. Ett par av dem har redan berörts som hastigast. Det äldsta Annaaltaret fanns i det tidigare diskuterade och av drottning Filippa grundade Anna-koret, invigt 1427.⁷⁴⁶ Reduktionsprotokollet 1540 nämner två olika Annaaltaren, ett i lekfolkets del av kyrkan, ”in templo”, och ett ”in monasterio”, dvs. inte ”in claustrum”. Dessa båda Annaaltaren hörde till de hårdast beskattade av kyrkans alla altaren, då 13 respektive 11 mark silver beslagtogs från dem.⁷⁴⁷ Källström tolkar platsbeteckningen ”in monasterio” som en placering i brödernas kor, vilket kan ifrågasättas.⁷⁴⁸ Benämningen avslöjar hursomhelst att det hörde till klostrets domäner och inte lekfolkets, vilket är särskilt intressant i relation till drottning Filippas kor. Det koret stod vid gränsen mellan lekmannakyrkan och klausuren, närmare bestämt intill järngallret och nära dörren in till nunnornas konvent. Som sagt användes det till och med vid vigning av lekbröder/systrar.⁷⁴⁹ Dessutom övergick patronatsrätten för detta kapell med tiden till klostret. Det är därför möjligt att det kapell som avsågs med den särskilda beteckningen ”in monasterio” var just drottning Filippas Annakapell, eftersom det inte var placerat innanför klausuren men tillhörde klostret. Från Annaaltaret ”in monasterio” togs 1540 en kalk och en monstrans med glasbehållare, tillsammans med ospecificerat förgyllt silver. Som tidigare har nämnts togs likaså flera föremål från Annaaltaret ”in templo”, bland annat ett bröstspänne, ett korallradband, två kransar med tillhörande lad samt en mängd små silverströningar.⁷⁵⁰ Det var två rika altaren.

Det kronologiskt sett andra Annaaltaret i klosterkyrkan var det som grundades 1428 av medlemmar ur familjerna Bielke, Bonde och Vasa. Det var ett altare invigt

⁷⁴⁴ Lindblom 1965 s 236.

⁷⁴⁵ Fragmentet kommer troligen från ett altarbrun.

⁷⁴⁶ DV 374.

⁷⁴⁷ Källström 1939 s 48–50, 143–145.

⁷⁴⁸ Källström 1939 s 282.

⁷⁴⁹ DV 698: ”Vidare, på martyren sankt Petrus’ dag [29/6] insattes två bröder ab extra, det vill säga Jöns Olofsson och Klaus som var klockare (eller vaktmästare i klosterkyrkan) av konfessorn broder Magnus. De förstnämnda stod i drottningens kapell och konfessorn innanför korskranket eller gallret.”

⁷⁵⁰ Smyckena kan ha varit delar av en brudutstyrsel som man kunde låna till bröllop.

till S Erik, S Anna och S Birgitta.⁷⁵¹ Därefter grundades ytterligare ett altare 1432, ”det tredje Anna-altaret”, av medlemmar ur familjen Vasa.⁷⁵² Det handlar alltså om tre relativt tidiga och i tiden tätt efter varandra skapade Annastiftelser, vilket också gör det svårt att differentiera dateringen av de tre bevarade skulpturerna. Något altarskåp med scener ur legenden om S Anna och Joakim har inte bevarats. Där-
emot finns det tidigare nämnda figurbroderade altarbrunet i klostermuseet (Pietas nr 3596). (Bild 37.)⁷⁵³ Där framställs legenden om Anna och Joakim och scener ur jungfru Marias barndom. Brunet innehåller även några andra helgon, men eftersom Katarina av Vadstena inte finns med bland dem är det antagligen tillverkat före hennes skrinläggning 1489.⁷⁵⁴ Det är också tänkbart att någon av de tre kronor som räknas upp i inventariet 1595 hörde till detta Annaaltare, liksom någon av de fyra uppräknade kalkarna.⁷⁵⁵

Den ovan ställda frågan om hur många altaren det funnits i Vadstena klosterkyrka kanske aldrig kan besvaras, men det går att komma en bit på väg. Identifieringen av altarnas placering försvåras av den knapphändiga dokumentationen. Diariet ger ibland en fingervisning om att någon begravdes i närheten av en viss person eller plats, eller tillsammans med någon annan. Lägesupplysningen för exempelvis den tidigare nämnda Bo Jonssons (Grip) grav visar sig dessvärre oanvändbar eftersom den kyrka han begravdes i 1386 var en tillfällig träbyggnad vars placering är okänd. Därmed går det inte att lokalisera det Helga korsaltare han stiftade, i den nuvarande kyrkan.

För att tentativt placera in de många altarna i kyrkan ger Robert Bennets katalog över kyrkans gravstenar värdefulla upplysningar, liksom de informationsrika gamla gravkartorna. Förteckningen över altarstiftelser hos Andreas Lindblom har visat sig vara en användbar källa när det gäller altarnas antal. Likaså ger J. F. Martins bild från den gamla sakristians uppställning av bilder före den första 1800-talsrenoveringen av kyrkan viktig information. (Bild 9.) Även de bevarade föremålen i kyrkan och museerna kan bidra med information i sammanhanget. De många skulpturerna och altarskåpen indikerar ett ännu större antal altaren eftersom flera figurer som nu står i ett skåp eller vid ett dorsale är placerade där sekundärt. Separerar man de skulpturer, helgonskåp, altarskåp och predellor som nu är sammanställda 1900-talsrekonstruktioner så får vi ett betydligt större antal altaren som lämnat fysiska spår efter sig. Fem av skulpturerna som avbildas i skåp/dorsalen i Martins bild svarar inte mot någon av de idag bevarade bilderna. Åtminstone tre, kanske fyra, av skåpen i bilden är förkomna. Av de idag bevarade skulpturerna är det fem som har skåp/dorsalen, nämligen de båda Johannes döparen, Jakob d.ä., Katarina av Alexandria och madonnabilden i klostermuseet. Förmodligen är det bara Katarina av Alexandria som står vid sitt ursprungliga dorsale. Jämför man Martins bild och

⁷⁵¹ Lindblom 1965 s 234.

⁷⁵² Lindblom 1965 s 235.

⁷⁵³ Brunet är 166,5 cm långt och 17,5 cm högt.

⁷⁵⁴ Estham 2001 s 119–120, Lindblom et al. 1918 s 87–89.

⁷⁵⁵ Inventariet nämner tre kronor, en stor och två små, samt fyra silverkalkar och tre paténer.

de bevarade helgonbilderna med stiftelsesdokument och reduktionsprotokollet växer listan över visuellt eller textuellt belagda altaren till närmare sextio. Det är också möjligt att kyrkan pryddes av helgonbilder som inte var knutna till ett altare, exempelvis på de omfattande bärande pelarna,⁷⁵⁶ vilket Lindblom inte tagit med i diskussionen.

De olika altarnas fördelning över kyrkorummet visar att det finns områden som har olika intensitet, olika laddning, vilket berördes i samband med berättelsen om Kristina från Gärdslätt. Beroende på vilket syftet var med kyrkobesöket kunde olika platser ha olika dignitet och besökas i olika ordning, vilket mirakelberättelsen likaså vittnar om. Även lekmanakapellens många olika helgon fyllde en andlig funktion för besökarna. De många kapellens altarbilder och övriga utsmyckning blev dessutom en viktig del av kyrkorummet, liksom de många dekorativa gravstenarna i kyrkgolvet. Frälset tillkännagav här sin betydelse både i världsligt och andligt avseende. Deras vapenbilder, och kanske också deras färger, kunde användas på altarnas utsmyckning och gravstenarna för att markera identiteten. Som tidigare konstaterats skulle man kunna föreställa sig en blå och gul dominans på utrustningen i Karl Knutssons (Bonde) Helga lekamenskapell, eller rött och gult vid exempelvis Hammerstaättens S Olofsaltare, men det är ett bruk som kvarstår att belägga i detta sammanhang.⁷⁵⁷

Lekfolkets kyrka

Den medeltida besökaren i Vadstena klosterkyrka mötte en ovanligt rik bildmiljö innanför kyrkdörrarna. Det kyrkorum besökaren klev in i var helt annorlunda jämfört med det öppna och vidsträckta rum som möter dagens besökare. I de flesta medeltida församlingskyrkor fanns bara några få altaren förutom högaltaret i koret, och enstaka gravar för det lokala frälset. I klosterkyrkan omgavs man däremot av kor, altare och frälsegravar vart man än gick. Altarna representerade helgon som kunde bistå vid de flesta bekymmer i livet, och andliga bilder gav tröst inför det hinsides genom avlaterna som de var förknippade med. Här fanns en mängd inbyggda små kapell och mer eller mindre inhägnade kor. Mest framträdande för den som klev in genom portarna var Birgittakoret eftersom det var både stort och placerat nära ingången, och det var här som de flesta pilgrimer nådde målet för sin resa. Dess altarskåp hörde till de större i kyrkan och oljelampor, vaxljus och andra votivgåvor bidrog till att framhäva platsens betydelse. Här rörde sig människor både runt altaret och framför det. I detta kapell fanns troligen den ”extatiska” Birgittabilden. Lyfte besökaren blicken mot östra väggen så avtecknade sig Mariakorets altare mot mittfönstrets ljus, ovanför Birgittaaltaret. Möjligtvis stod heliga Birgittas silverskrin upphöjt mellan Birgittaaltarskåpet och Mariakoret, som föreslogs ovan.

⁷⁵⁶ Se exempelvis Nikolauskyrkan i Stralsund https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Interior_of_St_Nikolai_in_Stralsund?uselang=de#/media/File:01_Stralsund_St_Nikolai_027.jpg.

⁷⁵⁷ Se Hablot 2018 s 55–87.

Bild 71. Detalj från digital 3D-rekonstruktion av klosterkyrkans östra delar med nunnekoret till vänster och i mitten Birgittakapellet. Till höger ses hur den östra delen av sidoläktarna leder upp till Mariakoret. I bakgrunden skymtar herrskapsläktaren på den norra sidan. © förf. och Carolina Ask.

Kanske stod transportskrinet på baksidan av Birgittaaltaret, så att man defilerade förbi båda skrinen när man passerade bakom altaret. Sina gåvor till jungfru Maria kunde man möjligtvis lämna under hennes kor, dvs. vid östväggen alldeles bakom Birgittaaltaret.

För att ta sig längre mot väster i kyrkan och högkoret gick besökaren förbi ett antal helgonaltaren, placerade i små kapell vid pelarna och utmed sidoläktarna, inhägnade av snidade korskrank eller påkostade sidendruaperier. Vid en del altaren läste präster mässa och på de murade sidoläktarna fanns målade vapensköldar för de familjer som hade sina gravar intill. Framme vid järngallret i väst kunde man se magister Petrus gravsten vid den södra pelaren, medan Katarinakapellet befann sig vid pelaren mittemot. I Katarinakapellet kunde pilgrimen betrakta den vackra helgonskulpturen, det dyrbara broderade röda gravtäcket och det guldgлитtrande röda sammetsskrinet med Katarinas relikier. Även här brann många ljus och lämnades votivgåvor som tack för bönesvar. Ställde man sig mitt emot grinden i järngallret befann man sig mellan magister Petrus grav och saliga Katarinas kor. Sedda från denna position skapade de tolv apostlaaltarnas plogformation en uppåtgående rörelse som avslutades med det upphöjda stora högaltaret, där ljuset från brödrakorets fönster framhävde glansen både i altarskåp och de av pärlor och guld glittrande färgglada altartextilierna. Högekorets sakrala betydelse framhövdes ytterligare av den med ljusbärande änglar krönte baldakin som skapades till Katarinafesten 1489.⁷⁵⁸

⁷⁵⁸ Fritz & Elfving 2004 s 33, 35.

Det var ett mycket rikt utrustat och livfullt kyrkorum som den medeltida besökaren kunde vandra runt i. Det var även ett ovanligt stort kyrkorum för att inte vara en katedral, och det var ett rum fyllt av inbyggda mindre rum och rumsavgränsningar. Det var dessutom ett kyrkorum där frälset, deras status och deras fromma förhoppningar, gjorde sig tydligt påmind. Deras plats blev än mer iögonfallande i detta kyrkorum än i de medeltida katedralerna, eftersom frälsegravar och kapell samlades i kyrkorummets centrala del. För lekfolket skapade detta myller av kapell och altaren en upplevelse väsensskild från besöket i den egna sockenkyrkan. De fromhetuttryck som framställdes i bilderna på de privata altarna var samtidigt bekanta för de flesta eftersom de hörde till tidens fromhetsyttringar. Man kan säga att det specifikt birgittinska i själva rummets gestaltning fick en motvikt och kontextualiserades genom det allmänskatolska bidraget från frälset. Av klostrets invånare märkte kanske inte lekfolket så mycket, mer än när det var tidebönsdags. Då hördes brödernas mörka röster från koret bakom högaltaret, följda av de högt uppe på läktaren klingande nunnornas ljusa röster.

5. Bildbruket i klosterkyrkan

Bilderna i betraktarnas närhet

Idén till den här undersökningen av Vadstena klosterkyrkas bildvärld hade sin upprinnelse i handskrifternas bilder, men har vidgats till att omfatta de bildbärande föremål och bilder som fanns innanför kyrkans väggar kring sekelskiftet 1500. Den har skiftat mellan mikro- och makroperspektiv på kyrkorummets bilder och deras funktion. Inledningsvis diskuterades förutsättningarna i kyrkorummets gestaltning och de olika bildmiljöer som formades i klosterkyrkan under loppet av 1400-talet. Därefter har de olika brukargruppernas bildsfärer diskuterats, understundom ända ned på stygnnivå.

Böckerna var en viktig del av den nära bildmiljön för klosterfolket. Några intressanta skillnader mellan de båda konventens bevarade handskrifter kan iakttas. Till att börja med finns det betydligt mer material som täcker hela 1400-talet från brödernas konvent, än från systrarnas. I nunnornas handskrifter är materialet från decennierna kring 1500 helt dominerande, liksom det liturgiska innehållet, men så är alltså inte fallet i brödernas samling. I brödernas samling finns en större kronologisk och innehållsmässig bredd. En konsekvens av den innehållsmässiga skillnaden är att medan systrarnas böcker huvudsakligen skrevs i formell skrift, gotisk textualis och hybrida, är brödernas egentillverkade bruksböcker skrivna i gotisk kursiv eller halvkursiv stil. Kursiv stil ledsagas generellt sett sällan av påkostade dekorer i medeltida handskrifter, och bokmåleri påträffas därför i mindre utsträckning i brödernas bevarade boksamling. Ytterligare en skillnad mellan konventens böcker är avsaknaden av guld i de inhemskt tillverkade handskrifterna från brödernas konvent. Det guld som förekommer i brödernas bibliotek återfinns enbart i de importerade handskrifterna och de tryckta böckerna, förutom möjligen den i kapitel 3 nämnda *Summa aurea*-miniatyren. (Bild 60.) I nunnornas handskrifter finns det däremot både guld- och silverinitialer från årtiondena kring 1500.

Nunnornas egen tidedgård, *Cantus sororum*, innehåller inga figurativa framställningar i det bevarade Vadstenamaterialet, och de handskrifterna är över lag sparsamt dekorerade. Detta är en skillnad jämfört med en del andra birgittinkloster

där bokmåleri förekommer även i *Cantus sororum*-handskrifterna. Däremot har det funnits mer eller mindre omfattande bildprogram i de andra bönböckerna i Vadstenasystrarnas konvent. Trots handskrifternas omfattande bildförkluster sedan medeltiden går det att identifiera många motiv med hjälp av de texter som bilderna illustrerat. Där möter framförallt många framställningar av jungfru Maria och andra helgon samt scener ur passionsberättelsen. Bland de under senmedeltiden populära andaktsmotiven märks Gregoriusmässan, Smärtomannen och olika varianter på framställningar av Kristi sår. Vissa bilder av jungfru Maria och flera av de nämnda populära motiven var förknippade med utfästelser om avlat, ibland knutna till en viss andaktsbild i klosterkyrkan, t.ex. jungfru Maria. De avlatsförknippade bilderna skulle betraktas i samband med vissa andaktsövningar, vilket är en viktig bruksaspekt. Bild och bön hängde ihop. Andaktsövningar med särskilda böner, kopplade till specifika bilder, utfördes av både klosterfolk och besökare och uppmuntrades genom avlatsbrev. Nunnornas flitiga visuella anspelningar på *Ave Maria*-bönen är en indikation på detta, men det gällde även de andra kyrkobesökarna. Bilder av det sårade hjärtat som framställning av Kristi sår ses också i kombination med passionsredskapen och anspelningar på jungfru Maria. Betoningen av den nära förbindelsen mellan Kristus och hans moder Maria är ett återkommande tema, vilket ligger helt i överensstämmelse med både den allmänna dåtida och den birgittinska fromheten.

Det verkar som om bröderna inte anlidade nunnorna för den bokliga dekorens utformning i någon direkt omfattning. Däremot samarbetade man med skrivandet i åtminstone åtta bevarade verk, och även med bokbinderiet.⁷⁵⁹ På precis samma sätt som bland nunnorna verkar några av de skrivande bröderna ha haft en större fallenhet för den bokliga dekoren än andra, men det finns inget som tyder på att skrivuppgiften var skild från bokmåleriet i brödernas skriptorium heller. Den som kopierade en text ansvarade huvudsakligen för att förse sitt verk med den dekor som passade. Det förefaller som man följt samma praxis i båda skriptorierna under hela 1400-talet. De i kapitel 2 nämnda m-formade marginalrankorna framstår emellertid som ett överbryggande av uppdelningen mellan konventen. (Bild 23, 25, 27, 30.) Dessa marginaldekorer har varit populära på båda sidorna av konventsmurarna decennierna runt sekelskiftet 1500. Det innebär att bröderna kunde betrakta samma marianska mikrosymbolik i sina handskrifter som nunnorna.

Klosterbrödernas bildvärld präglades (kapitel 3) av de föremål som behövdes för liturgin, främst vid något av klostrets egna altaren: mässböcker, altarkärl och liturgiska textilier. Till att börja med var det de sexton mässaltarna, påbjudna av heliga Birgitta, men under årens lopp kom ytterligare en handfull altaren till inom klausuren. De som nämns i samband med silverreduktionen 1540 är sex ytterligare klosteraltaren. Det innebär att bröderna kan ha haft tjugotvå olika altaren att betjäna i kyrkan, men det är oklart om de tjänstgjorde vid de klosterförbundna altarna utanför klausuren eller om det sköttes av andra präster.

⁷⁵⁹ UUB C 74, C 420, C 450, C 451, KB A 22, RA Fr 30072, Fr 30246–30247. Isak Collijn tolkar bokbindarinstruktionerna i bibeln UUB Ink 33:38–39 att bokbindaren broder Nils Larsson bundet några av systrarnas bönböcker, se Lindblom et al. 1918 s 168.

Bildvärlden som bröderna mötte när de slog upp handskrifterna de använde vid altaret var troligen begränsad. Missalet UUB C 420 har en enda bild, (bild 46) strategiskt placerad för att som brukligt vördas av prästen i samband med kanonbönen. Mer prakt och guldglans fanns i de många importerade teologiska handskrifterna i brödernas omfattande bibliotek, men den bildvärlden har inte gett några påtagliga bevarade avtryck annat än i enstaka fall, som den nämnda miniatyren på *Summa aurea*-fragmentet i Vadstena Landsarkiv. (Bild 60.) Vad Gustav Vasa och inbrotts-tjuvarna Mats och Staffan tog med sig ur boksamlingen 1543 respektive 1557 är tyvärr inte känt, men man kan gissa att det var sådant som ansågs mer värdefullt, sannolikt illuminerat med guld.

De flesta av de textilier som hörde till högaltaret och de tolv apostlaaltarna har försvunnit i samband med stölder, försäljningar och efter klosterstängningen 1595. De drygt tjugotalet bevarade liturgiska dräkterna eller delar därav ger trots detta en antydning om att man hade tillgång till både goda material och hög kompetens att tillverka det som klostret behövde. Samtidigt tog man troligen emot gåvor både i form av färdiga textilföremål och som material för att använda vid den egna tillverkningen av paramenta. En del av textilierna bär tydliga spår av att ha varit profana prakttextilier innan de förvandlades till exempelvis mässhakar och dalmatikor. Den röda sammeten i mässhaken från Björklinge kyrka ses även i ett flertal andra plagg och föremål från klostret. Det tyder på att man haft tillgång till en större väggtextil som räckt till flera mässhakar och tunikor/dalmatikor. En del av figurbroderierna är importerade och har monterats som ryggkors och bårder på mässhakar etc. av nunnorna. Bilderna som pryder de bevarade textilierna visar att de hör hemma i den allmänna samtida spiritualitetshistoriska kontexten.

Den av nunnorna broderade ornamentiken är mestadels utförd som applikationer och domineras av rosor, stjärnor, liljor, fleur-de-lys och påfågelsfjädrar. Hit hör också andra symboler som pelikan, hjortar och hjärtan. I dessa lokalt utförda broderier kommer sötvattenspärlor ofta till användning. Textilierna som nunnorna tillverkat är mättade av symboler för jungfru Maria, heliga Birgitta, Kristi kärleksgärning och anspelningar på den innerliga förbindelsen mellan Kristus och Maria. I de Vadstenatillverkade figurbroderierna möter betraktaren skildringar ur Anna- och Joakimlegenden, jungfru Marias liv, passionsberättelsen, Birgittas Himmelska uppenbarelser och olika helgon. Scenerna är gärna placerade i rundbågar och utförda i sammanhängande sviter i en för systrarna typisk teknik, yttäckande klyvsöm. (Bild 34, 37.) Ikonografiskt är det jungfru Maria som dominerar i det bevarade liturgiska textilaterialet. Brödernas bildvärld fick därmed en mariansk prägel tack vare och i likhet med nunnornas. Textilierna är på sätt och vis en mer sammanlänkande föremålsgrupp än någon annan i klostret eftersom systrarna satte sin prägel på dem i tillverkningen, men de brukades av bröderna. Paramentan skapade i hög grad klosterfolkets gemensamma visuella referensramar.

För lekfolkets del var det i hög grad de många kapellens och altarnas bilder som tillsammans med alla votivgåvorna präglade besöket. På så vis var det ett konventionellt katolskt kyrkorum. Tydligast visuell betoning i deras del av kyrkorummet hade dock heliga Birgitta själv tillsammans med de birgittinska grundarna – dottern

Katarina och magister Petrus Olofsson. Trots den stora mängden lekmanaltaren och inbyggda kapell kunde kyrkorummets båda poler framträda för besökaren: omedelbart innanför dörren kunde man se Birgittaaltaret och eventuellt relikskrinet därovan, och när man riktade blicken mot väster fångades den av högkorets rika gestaltning med det upphöjda högaltaret och de många apostlaaltarna. Det är svårt att tolka källorna om hur det såg ut i högkoret, med de tolv flankerande apostlaaltarna i plogformation nedanför. Flera frågor kvarstår. Kunde lekfolket se den celebrerande prästen? Stod han vänd mot öster eller väster? Hade dessa altaren helgonbilder på både fram och baksida? När firades mässa vid de tolv apostlaaltarna? Information om ett tydligare betonat högaltare ges i berättelsen från Katarinafesten 1489, liksom att man då skapade en form av baldakin för det. Det framgår också att högaltaret fram tills dess hade två altartavlor, riktade åt väst respektive öst, så att både lekfolket och bröderna hade möjlighet att se dem från sina olika platser.⁷⁶⁰ Det är ett originellt arrangemang.

Betraktarnas perspektiv i kyrkorummet

Vadstena klosterkyrka skapades enligt heliga Birgittas instruktioner för att fylla ett liturgiskt behov för tre olika grupper samtidigt: nunnor, klosterbröder och lekfolk. Som vi sett var det tre brukargrupper som var fysiskt separerade, och när det gäller nunnorna så var de inte ens synliga för de övriga som rörde sig i kyrkan. Nunnorna kunde bara höras, inte ses. Deras sång skulle höras som änglasång från nunneläktaren uppe under valven. Den rigorösa klausuren var inte lika sträng när det gällde klosterbröderna som för nunnorna. Brödernas existensberättigande i klostret var att betjäna nunnorna andligen. De hade dessutom ett utåtriktat uppdrag gentemot lekfolket som kom till kyrkan. Bröderna kunde och skulle både höras och ses av besökarna. De skulle predika för dem. Dessa dubbla uppdrag berördes ovan i kapitel 3. Lekfolket var de som i princip kunde ses av alla, men de kunde inte se nunnorna. De rörde sig enbart i den gemensamma centrala delen av kyrkan, delvis under nunnornas läktare, och några få av dem undantagsvis på herrskapsläktaren på norra vägen. Besökarnas fysiska tillgång till klostrets egna altaren begränsades av det järngaller som löpte runt hela kyrkorummets inre, men de hade möjlighet att se de många klosteraltarna genom gallret. Deras erfarenheter av klosterkyrkan präglades av de många privata kapellen och altarestiftelserna, grundade av rikets adel i överensstämmelse med de fromhetsinriktningar som var aktuella under 1400-talets lopp. De flesta altare som fanns där hörde till dem man kunde finna i de flesta större kyrkor och katedraler, även om de var ovanligt talrika just i klosterkyrkan.

För systrarnas del var bildvärlden i kyrkan i första hand avgränsad till deras upphöjda läktare. När de befann sig på läktaren hade de det upphöjda Mariaaltaret i öster, prytt med en stensulptur av jungfru Maria och kanske även en altartavla. Stenskulpturen var troligen den som klostret fått från dotterkonventet i Gdansk

⁷⁶⁰ Fritz & Elfving 2004 s 33.

redan 1397. Mariaaltarets framsida pryddes sannolikt av ett rött liljedekorert altarbrun med den blåklädda strålomgivna apokalyptiska madonnan i mitten. (Bild 39.) Mellan nunneläktaren och Mariakoret reste sig det stora Birgittaaltaret, vilket gjorde att systrarna från ovan kunde se något av även dess altarskåp, genom det galler som sannolikt avgränsade läktaren mot öster. Det är också tänkbart att heliga Birgittas silverskrin hade sin upphöjda plats i Mariakoret, så att systrarna kunde se det från sin läktare. Den föreslagna placeringen innebär att herrskapet kunde se skrinet från sin läktare i nordmuren och att lekfolket på golvet kunde passera under det, när de under sin vandring kring pilgrimsmålet också gick bakom altaret. På nunnornas eget andaktsaltare stod ständigt den påbjudna monstransen, vilken de verkar ha bevarat ända till klosterstängningen 1595. Förmodligen pryddes detta lite mindre altare av altarbrunet med bland annat passionsscener, helgon och textcitat ur *Cantus sororum* (SHM 23022:7). (Bild 34.) På den västra insidan av läktaren fanns femton målade scener ur passionsberättelsen, en birgittinsk passionssvit.⁷⁶¹ Inför den nionde scenen, korsbärandet, stannade de upp och knäföll varje fredag under sin Botpsalmsprocession

Även om nunnornas placering uppe på läktaren är oomtvistlig, så har olika forskare presenterat olika tänkbara alternativ för nunneläktarens exakta placering och hur den hängde ihop med resten av byggnaden. Iwar Anderson redogjorde för flera olika varianter (se ovan kap. 1), men ingen av dem förefaller optimal.⁷⁶² Inte heller Bertil Berthelsons äldre rekonstruktionsförslag löser problemen för hur den dagliga liturgin skulle praktiseras.⁷⁶³ Heliga Birgittas instruktioner angav bara vilken relativ höjd läktaren skulle ha, byggnadsmaterialet samt att den skulle vara "mitt i" kyrkan. Det finns aspekter på läktarens placering som tillsammans med de bevarade planerna i förstone skulle kunna tyda på att läktaren varit förankrad i Mariakoret, vilket ju också var placerat en våning upp från kyrkgolvet. Det skulle innebära att den travé som ligger längst mot öster, i kyrkans mittskepp, delades mellan Mariakoret och nunneläktaren, gemensamt uppburna av de båda slankare pelare som syns bredvid Birgittaaltaret på de äldre planerna. Det scenariot innebär en nunneläktare omfattande 1,5 travé i mittskeppet, vilket ger tillräckligt med utrymme för de sextio korstolarna, pulpet, andaktsaltare och passionstavlorna. För att de olika nivåerna på dörr- och fönsteröppningar ska fungera tillsammans leder det för det första till att Birgittaaltaret hamnar under nunneläktaren, dvs. utanför systrarnas synfält. För det andra innebär det att nunnorna hamnar högre upp än Mariaaltaret. Båda dessa nivåplaceringar förefaller osannolika i relation till nunneläktaren, och därmed även hela läktarens placering mot öster. En annan lösning måste sökas.

Tack vare den redan omtalade georadarundersökning som 2018 genomfördes i norra sidogången, mellan kyrkbänkarna och den stora orgeln samt i mittgången i kyrkan, påträffades pelarfundament som bidrar till att justera bilden av nunneläktarens

⁷⁶¹ Den birgittinska passionssvitens särdrag nämndes ovan i kap. 2.

⁷⁶² Anderson 1991 s 79 fig. 80.

⁷⁶³ Berthelson 1947 s 71–79.

placering.⁷⁶⁴ Två pelarfundament påträffades i den andra travén från öst i mittskeppet och ytterligare två i den tredje travén. Det medför att minst fyra försvunna murade pelare sannolikt har stöttat upp läktaren, förutom att den torde ha varit infäst i fyra av de valvbärande pelarna. Två av de nyfunna pelarbaserna var placerade i öst-västlig riktning i mittskeppets tredje travé, och två i nord-sydlig riktning i dess andra travé. (Bild 14.) Genom de funna resterna av pelarnas placering kan nunneläktaren förskjutas något i sin öst-västliga utsträckning och troligen även ges en avsmalnande östlig avslutning, men ingen förbindelse med Mariakoret. Resultatet innebär att merparten av nunneläktaren bokstavligen verkligen hamnar mitt i kyrkans långhus, i dess mittersta travé, samt att den sträcker sig in i halva nästa travé i öst. Det ger utrymme för en ca 160 m² stor läktare med plats för de sextio korsystrarna, läspulpet, andaktsaltare.⁷⁶⁵ För nunnornas del medför utformningen/placeringen fördelen att de kunde se både Birgittaaltaret och Mariaaltaret samtidigt, om än på olika nivåer. Dessutom är det, som föreslagits, även tänkbart att heliga Birgittas silverskrin stod i detta blickfång, i Mariakoret. Läktarplaceringen leder också till att nunnornas gångbro från den norra muren har anslutit till läktarens främre, dvs. östra del. Det innebär att när nunnorna tågade in hälsade de först det egna koraltaret och monstransen och sedan svängde de 90 grader mot väster och intog sina platser i korstolarna.

Från sina korstolar på läktaren kunde nunnorna alltså rikta blickarna mot öster, den viktigaste och uppståndelsens riktning, och samtidigt mot heliga Birgitta själv och jungfru Maria. Även över dem svävade från 1466 en bild av jungfru Maria. På närmare håll kunde de också se Kristus i form av hostian i monstransen på deras eget andaktsaltare. Andaktsaltaret pryddes av ett altarbrun med helgonfigurer och scener ut den birgittinska versionen av passionsberättelsen, inramad av en för systrarna bekant text ur *Cantus sororum*. Riktade de istället blickarna mot väster så kunde de se framställningar av Kristi lidande, i närmiljön framställd i de femton passionsscenerna på läktarbröstningens insida, samt höja blicken bort mot högaltaret och apostlaaltarna. I triumfbågen över högaltaret hängde det stora krucifixet.⁷⁶⁶ Det var således ett kristologiskt bildtema i väster och ett birgittinskt-marianskt i öster.

Vadstenabrödernas bildvärld avgränsades främst till deras tidebönskor, bakom högaltaret. (Bild 47.) Där var de i hög grad avskärmade av det på trappsteg placerade högaltaret och dess altarskåp. Det innebär att högaltaret samtidigt var deras andaktsaltare. Liksom hos nunnorna stod korstolarna i rader mittemot varandra på nord och sydsidan och för att se högaltaret vred bröderna huvudet åt öster. Här fanns också läspulpet och en stol till veckomannen/hebdomadarian. Ovanför högaltaret hängde alltså triumfkrucifixet och österut kunde de ana såväl nunneläktaren som kanske även vissa lekmanakapell, men högaltaret skymde nog den sikten i hög grad. Mariakoret kunde de knappast se från denna position p.g.a. den stora nunne-

⁷⁶⁴ Undersökningen genomfördes inom projektet *Multisensoriska aspekter på Vadstena kloster* i samarbete med LTH, Lund.

⁷⁶⁵ Leksystrarnas plats i kyrkan är inte utredd.

⁷⁶⁶ En placering som liknar den i Kloster Lüne, se <https://www.kloster-luene.de/klosteranlage/geschichte/> [20200825].

läktaren, men de firade regelbundet mässa vid Mariaaltaret. På sin väg till den heliga jungfruns altare passerade de först apostlaaltarnas rad och sedan gick de upp på ena sidoläktaren. Därifrån kunde de skåda ned på de många kapellen och altarna samt gravstenarna på kyrkgolvet. Den broder som valde den södra läktargången passerade S Mikael's altare, medan den norra läktaren gick förbi Johannes döparens altare och den i muren inbyggda herrskapsläktaren. När bröderna kommit längst bort i öster svängde de för att, via trappor, komma upp i Mariakoret på den östra väggens mitt. Mariaaltaret pryddes troligen av den gotiska stenmadonnan från Danzig. När prästbrodern firade mässan gjorde han det inför heliga Birgitta och systrarna, och vid elevationen höjde han den kalk som Birgittas son Birger donerat till just detta altare. Altarets front pryddes av ett färgrikt antependium, ett par broderade stukor samt troligen ett broderat rött altarbrun med den blåklädda apokalyptiska madonnan i mitten. (Bild 39.) Under mässfirandet var bröderna iförda de liturgiska textilier som systrarna tillverkat, sannolikt med broderade mariabilder på mässhakens rygg, krage och besättningar. En tänkbar mässhake är den som en gång pryts av det röda korset med nio mariamonogram och blå kantband med gyllene rosor och minuskel-m, och som tillhört Skara domkyrka.⁷⁶⁷ (Bild 26.) När den celebrerande prästbrodern och hans ministranter vände sig om mot väster kunde de inte se något av högkoret, men däremot kanske silverskrinet som avtecknade sig mot Birgittaaltarskåpets gyllne krön av gotiska ornament, och bort mot den närbelägna nunneläktaren och dess insynsskyddande läktarbröstning.

Vi lämnar de upphöjda läktarna och kliver ned till lekfolket på golvet. Den Vadstenapilgrim som klev in genom kyrkportarna i öst och sökte sig genom rummet, förbi kyrkans alla privata kapell och altaren och fram till högkoret i väster, mötte onekligen en imponerande syn där de tolv apostlaaltarnas rad ledde blicken upp till högaltaret. (Bild 49.) Högekoret och området kring järngallrets grind var ett område laddat med Kristi efterföljare: apostlarna och Birgittas närmaste efterföljare: dottern Katarina och magister Petrus. För besökaren som sedan vände sig om mot öster, svävade nunneläktaren som en ö mitt i rummet. Där under reste sig en mängd altare och kapell vid pelarna, utmed sidoläktarna och som fristående rum. Från denna position kunde man se Birgittaaltaret i öst, och kanske skönja något av Mariakoret ovanför. Marias och Birgittas pol var i östra änden av kyrkan, den främsta delen. I Birgittakapellet lyste det förmodligen fler ljus än vid något av de andra kapellen i kyrkan. Trots att nunneläktaren var stor och sannolikt täckte mer än en travé i midskeppet, var det nog inte så mörkt därunder. Den var högt placerad och de höga ljusa fönstren i alla fyra väderstreck bidrog till ljusinflödet, tillsammans med de många brinnande ljusen som reflekterades i guld- och pärlbroderierna och Birgittakorets altartavla. För det mesta var det troligen en hel del folk i rörelse kring Birgittakoret. Den pilgrim som ställde sig mitt i Birgittakapellet kunde förmodligen se det upphöjda silverskrinets prakt och hur Mariakoret avtecknade sig mot östväggen, bakom Birgittaaltarskåpet. Att på pilgrimers vis ta sig runt Birgittaaltaret, som mirakel-

⁷⁶⁷ En av de vita mässhakarna i stängningsinventariet 1595 hade ett kors "sänkt med guld", dvs. guldläggsöm, vilket ev. skulle kunna svara mot detta kors. Se Silfverstolpe 1895 s 154.

berättelsen om Kristina från Gärdslätt visar, innebar dessutom att passera under heliga Birgittas skrin och Mariakoret. Här var man så nära man kunde komma både jungfru Maria och heliga Birgitta, samtidigt. Det var ett område med hög dignitet i kyrkan. Rimligen fanns det en plats inom detta utrymme där man lämnade sina gåvor till jungfru Maria, under hennes altare i den östligaste mittravén. Här, nära jungfru Maria och heliga Birgitta, fick även några av klostrets lekbröder och lek-systrar sin sista vila.

Ett birgittinskt bildbruk

När heliga Birgitta föreskrev att endast motiv ur Kristi passion och helgonens liv tilläts i kyrkan, medförde det egentligen inte en begränsning. I praktiken gav det ett generöst utrymme för föreställande bilder. Genomgången har visat att de olika bildteman som lekfolket mötte i klosterkyrkan var typiskt senmedeltida allmänkatolska. Flera av bilderna hörde till de mest populära, ofta avlatsförknippade, motiven, exempelvis Gregoriusmässan, Veronica, Smärtomannen och den apokalyptiska madonnan. Avlatsanknytningen innebar i sig att de också var förknippade med utförandet av specifika andliga övningar, främst böner. Ibland räckte det med att recitera *Ave Maria* eller *Pater noster*, men ibland krävdes mer aktiv läskunnighet för att utföra övningarna. Lekmannaalterna visar på sina stiftares preferenser när det gäller helgonurval och andaktsteman och gav på det viset adeln ett stort inflytande över utformningen av lekfolkets kyrkorum. Hur stort klostrets eget inflytande var i lekfolkets del av kyrkan kan därför diskuteras, förutom när det gällde Birgittakapellet och sedermera även drottning Filippas S Annakapell. Skildringen från Katarinas skrinläggning 1489 visar dock på att klostret tog ett övergripande ansvar för gestaltningen, oavsett vilken sida av klausurgränsen det handlade om. Arrangemangen kring Katarinafesten visar också på en bildstrategisk medvetenhet genom upphängandet av t.ex. de specialtryckta Katarinabilderna, de ljusbärande änglarna på baldakinen över högaltaret, och utformningen av såväl den stora höj- och sänkbara nunnekronan som det stora brödrakorset, båda försedda med många lampor.⁷⁶⁸ Den birgittinska ikonografin tog då en stor plats.

Frågan om det var olika motiv som betonades för klosterfolk respektive lekfolk i en och samma kyrka kan besvaras jakande. De specifikt birgittinska bilderna riktar sig främst utåt, till lekfolket, medan det marianska dominerar i klostrets inre domäner. De marianska referenserna förekom i alla format och medier samtidigt. De har till och med placerats på de centimeterbreda vävda bandens gyllene m och rosor och i handskrifternas m-formade marginaldekorer. För nunnorna var heliga Birgitta själv närvarande främst genom den dagliga läsningen ur hennes texter, men inte så mycket i de interna bilderna som man kanske skulle kunna tro. Bilderna för nunnornas interna bruk kompletteras även av de texter man regelbundet läste ur Uppenbarelserna. Det finns en stor samstämmighet mellan symbol- och bildurvalet

⁷⁶⁸ Fritz & Elfving 2004 s 35, 37.

i nunnornas kontext i kyrkan och innehållet i den marianskt tematiskt uppbyggda *Cantus sororum*.

Det ”vanliga” kyrkfolket, pilgrimerna, påverkade bildvärlden i klosterkyrkan i begränsad utsträckning, såvitt man inte hörde till den exklusiva skara som grundade en altarestiftelse och/eller hade en gravplats där. Pilgrimernas visuella bidrag till kyrkorummet var främst de votivgåvor som de förde med sig till de olika altarna som tack för bönhörelsen. När de rörde sig i kyrkorummet kunde de dock ta del av en ovanligt rik bildvärld. Det var dels en bildpropaganda som basunerade ut vilka som var kapellens och altarestiftelsernas patronus, dels ett stort sällskap av helgon som uppmanade kyrkobesökarna till efterföljelse, tröstade dem i nöden och som de kunde förlita sig på när det gällde förböner i livet och inför det hinsides livet. De kunde välja mellan de olika aktörer som förknippades med de olika helgonaltarna, men med största sannolikhet var det jungfru Maria och den heliga Birgitta som stod i centrum för kyrkobesöket. De bevarade avlatsbrev tyder på det. Där nämns framförallt den heliga jungfruns altare, men även Birgittas. Det var kanske i första hand heliga Birgitta som lockade lekfolket till just Vadstena och manade dem att leva i efterföljelse i Uppenbarelserna. Klosterfolket hade redan gjort sitt stora val genom att välja klosterlivet. För dem var det jungfru Maria som var den viktigaste gestalten, medan Birgitta var den som lett dem dit och som gav dem riktning och stöd på den vägen.

Vi återvänder avslutningsvis till det i kapitel 1 nämnda röda baner som ledde nunnorna som invigdes i Vadstena kloster den 6 juni 1499. Baneret pryddes av den till motivet viktigaste bilden i klostret, påbjuden av heliga Birgitta. Det bar en bild av Kristus på den ena sidan och av jungfru Maria, på den andra. De inträdande nunnorna skulle följa Kristus på samma oförvitliga sätt som jungfru Maria hade följt sin son och som hon uppmanat heliga Birgitta att göra. Den heliga Birgitta själv ingick inte i detta bildkoncept. Hon kan däremot sägas vara den som ledde nunnorna fram till sitt inträdesbeslut, och hennes ord skulle ledsaga nunnorna dagligen under resten av deras liv. I nunnornas bildvärld i klosterkyrkan spelade emellertid jungfru Maria, ackompanjerad av den specialgjorda marianska liturgin (*Cantus sororum*), en större roll än heliga Birgitta. Bilder av klostergrunderskan står här tillbaka till förmån för de rika framställningarna av jungfru Maria och den allt genomsyrande marianska symboliken.

Kyrkorummets scenografi innebär att heliga Birgitta på ett övergripande plan skapade en visuell kontext med en kvinnlig och en manlig pol, där jungfru Maria dominerar i öst och Kristus och apostlarna dominerar i väst. Men på ett mer detaljerat plan innebär den samtidigt att Maria och Kristus är framställda omväxlande oavsett vilket håll man tittar åt. Jungfru Marias roll är mycket framträdande, framförallt ur nunnornas perspektiv. Att klostret var en skapelse främst för kvinnor märks också i det sammantagna bildprogram som man kan utläsa ur kyrkorummets gestaltning. Läser man rummet och dess bilder i turordning från öster till väster så kommer först jungfru Maria, sedan heliga Birgitta, följd av nunnorna. Därefter kommer apostlarna och sist bröderna. Att denna klosterskapelse var till för nunnorna, och att bröderna skulle betjäna dem, framgår således av hur kyrkorummets

bildskrud är organiserad, från öst till väst. Hela klosterkyrkans kyrkorum kan därför sägas skapa en symbolisk framställning av Birgittas budskap: *följ mig så som jag följer Maria och som Maria följde Jesus!* Vadstenapilgrimen som står nedanför högkoret befinner sig då i gott sällskap med jungfru Maria och heliga Birgitta som går före, hon står med Katarina och Petrus Olofsson vid sin sida och med apostlarna som stöd i bakgrunden. Pilgrimen ingår då i gemenskapen tillsammans med alla kyrkobesökarna, liksom de i golvet gravlagda och de många helgonen vid de olika altarna. Den allmänkyrkliga sfär av helgon som pilgrimen rör sig i inom lekmannadelen, omsluts helt av heliga Birgittas skapelse och ger rummet dess speciella karaktär. Man kan säga att heliga Birgitta byggde vidare på tanken att kyrkan som organisation också är en symbol för jungfru Maria och varje enskild kyrkobyggnad ett förkroppsligande av detta. Utifrån detta lade hon, genom den originella strukturen i interiören en grund, och genom efterföljarnas försorg förstärktes den i sin birgittinska särart genom de birgittinska tilläggen (fr.a. skrinet, Birgittaaltaret, men även Katarinaaltaret och Petrus Olofssons grav) och anpassades till att följa normal katolsk praxis. Därigenom förenades det specifikt birgittinska och det allmänkatolska, på samma sätt som heliga Birgitta själv fogades in i redan kända motiv, som exempelvis Jesu födelse. Detta menar jag är ett mycket medvetet bildbruk, där förutsättningarna som skapades av heliga Birgitta, på ett målinriktat sätt vidareutvecklades av hennes efterföljare i Vår heligaste frälsares orden i Vadstena.

Bilagor

Bilaga 1. Nio identifierade skrivarskor, fördelade per handskrift

I en del av handskrifterna förekommer ytterligare ett antal skrivarskor som ej har kunnat identifieras.

Skrivarska + professår → Signum↓	Christina Hansdtr Brask 1459–1519	Märta Turesdtr 1470–1508	Katarina Johansdtr Gudmundi 1476–1519	Anna Svensdtr 1478–1527	Katarina Pedersdtr Bagge 1488–1539	Anna Germundsdr 1489–1538	Anna Matsdtr Kart 1498–1524	Christina Magnusdtr 1518–1555	Margareta Olofsdtr 1506–1542
Berlin Germ fol 726									
Berlin theol lat 71									
Gießen 881									
Gävle ms 2									
KB A1									
KB A2									
KB A3									
KB A4									
KB A9									
KB A10									
KB A12									
KB A37									
KB A38									
KB A43									
KB A80									
KB A81									
KB A82									
KB Räl. 4									
Kph AM 422									
Lampeter SDC ms 5									
Lkpg B 70a									
Lkpg B 70b									
Lkpg T 229									
RA Ps 12									
RA E 9002									
RA E 9068									
RA Fr 26 740									
Th AA 129									
UUB C 12									
UUB C431									
UUB C432									
UUB C433									
UUB C442									
UUB C443									
UUB C450									

BIRGITTINERNA OCH DERAS BILDER

Skriverska + professär → Signum↓	Christina Hansdtr Brask 1459–1519	Märta Turesdtr 1470–1508	Katarina Johansdtr Gudmundi 1476–1519	Anna Svensdtr 1478–1527	Katarina Pedersdtr Bagge 1488–1539	Anna Germundsdr 1489–1538	Anna Matsdtr Kart 1498–1524	Christina Magnusdtr 1518–1555	Margareta Olofsdtr 1506–1542
UUB C451									
UUB C456									
UUB C458									
UUB C466									
UUB C468									
UUB C469									
UUB C470									
UUB C472									
UUB C473	?								
UUB C475									
UUB C484									
UUB C490									
UUB C502									
UUB C508									
UUB sv rar 10:90									
UUB sv rar 10:223									
Ängsö slott									

Bilaga 2. Bildprogram i tretton av Vadstenasystrarnas bönböcker, rekonstruerade med utgångspunkt i textinnehåll

Bevarade motiv är markerade med *röd kursiv skrift*.

Berlin, Staatsbibl. ms Theol. lat. 71 8°, Christina Petersdotters bönbok

- 8v Nådastol/Treenighet (Treenighetstidegård)
- 95r oid. motiv (sekundär pesthelgonlista)
- 95v oid. motiv (trefaldighetsböner)
- 123v *Gregoriusmässa*

Gießen, Grossherzogl. Univ.bibl. ms 881, Katarina Tyrgilsdotters bönbok

- 40v *Fågel* (Botpsalmerna)
- 72v Nådastol/Treenighet (Treenighetstidegård)
- 109v Gregoriusmässa/Hostia/Monstrans (böner vid elevationen av hostian)
- 135v/136r Jesu sår (böner om Kristi fem sår och femton böner till Kristi pina)

Gävle, Vasaskolan ms 2, bönbok

- blad 2/3 Nådastol/Treenighet (Treenighetstidegård)
- blad 15/16 oid. motiv (bön vid Kristi himmelfärd)

Köpenhamn, Arnamagnanske samling, AM 422 in 12°

- 54v Mariamotiv (Salve regina)
- 74v oid. motiv (Psaltarpsalm)

Stockholm, KB ms A 12, systrarnas tidegård (*Cantus sororum* på svenska)

- 3v *Tronande madonna med barnet*
- 38v *IHS-monogram med evangelistsymboler*
- 129v *Sankt Birgitta ger sin regel till nunnor och munkar*

Stockholm, KB ms A 43, Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok

- 4v *Tronande madonna med barnet*
- 43v *Tronande Kristus tillsammans med S Birgitta och Katarina*
- 89v *IHS-monogram och evangelistsymboler*
- 105v *Jesu korsfästa hjärta med passionsredskap*
- 119r *Gregoriusmässa*
- 123v *Anna själv tredje*
- 129v Johannes döparen
- 136r S Kristoffer
- 160r *Arma Christi med Agnus Dei*

Stockholm KB ms A 80, Birgitta Andersdotters bönbok

15v	<i>Kristi sidosår med passionsredskap</i>
81v	Nådastol/treenighet
97v	Rosenkransmadonna
105v	Heliga tre konungar
121v	Kristi sår/sårade lemmar
130v	Pietà/jungfru Maria
137r	Bebådelsen
140v	Kristi uppståndelse
154v	S Barbara
160v	Maria Magdalena
169v	S Andreas
176v	S Hieronymus
179r	Ecce homo/Jesus inför Pilatus
183v	Jesu blod/sår
186v	jungfru Maria
189v	S Martin
191v	Veronica
193v	Apokalyptisk madonna
197r	S Margareta
200v	Pietà/Marie smärtor

Stockholm, KB ms A 81, Dorotea Nilsdotters bönbok

49r	oid. motiv (bön till korset)
49v	jungfru Maria
62r	Barnamorden i Betlehem
63v	Jesu sår

bakre pärmens insida: *S Markus*

Stockholm, Riksarkivet ms E 9068, Margareta Matsdotters bönbok

2v	Nådastol (Treenighetstidegärd)
31v	oid. motiv ("smärre böner för syndare", en ofullständig oidentifierad bön samt en nattvardsbön)
73r	passionsmotiv
88r	passionsmotiv

blad 125/126 *Alla helgon*

Uppsala, UUB ms C 12, tidebok skriven av Kristina Hansdotter Brask

- 1v (Oid. frontespis)
 2r Treenighet/Nådastol
 22r Kung David i bön
 31v Korsbärandet
 48r Anna själv tredje
 94r Bebdelsen
 116r S Birgitta
 117r *S Katarina av Vadstena*
 121v Veronica
 131v Golgata/Smärtoman/Arma Christi
 150v *Gregoriusmässa*
 152r *Pietà*
 163v jungfru Maria (Madonna m barnet?)
 186r IHS-monogram

Uppsala, UUB ms C 68, bönbok skriven av MP

- 47v *S Katarina av Alexandria.*
 50r S Anna
 61r jungfru Maria
 89v passionsmotiv
 95r *Smärtoman med passionsredskap*
 97v *Golgata*
 99r Veronica
 104r IHS-monogram
 105r Kristi uppståndelse
 110r Marie smärtor
 111v Marie himmelfärd
 123v S Anna
 127r *S Katarina av Alexandria*
 128r *S Barbara*
 129r *S Dorothea*
 130r evangelisten Johannes
 138v *Marie hjärta*
 140v *Jesu hjärta*
 144v Hostia/monstrans
 (145r fisk placerad i marginalen)

Uppsala, UUB ms C 443, Katarina Petersdotters tidebok

- 11v *Kristi sår med nomina sacra*
 53v oid. motiv (Psaltaren)

Uppsala, UUB ms C 480, bönbok & teologiska texter

- pärminsida *Johannes evangelisten & Johannes döparen*

Bilaga 3. Tabell över motivförekomst i tretton av Vadstenasystrarnas bönböcker

Röd kursiv skrift anger att motivet är bevarat in situ i handskriften. Övriga bilder är förkomna och de föreslagna motiven identifierade med hjälp av vidstående texter/rubriker.

MOTIV ↓	HSKR →	A 12	A 43	A 80	A 81	Berlin 71	C 12	C 68	C 443	C 480	E 9068	Gießen 886	Gävle 2	Kph AM 422
Rosenkrans/ apokalyptisk madonna				97v 193v										
Bebädelsen				137r			91r							
Jungfru Maria med Jesusbarnet		<i>3v</i>	<i>4v</i>	186v	49v		163v	61r						
Pietà				130v			152r							
Marie smärta/hjärta				200v				110v 138v						54v
Marie himmelska upptagning								111v						
S Anna			123v				48r	50r 123v						
S Birgitta		<i>129v</i>	<i>43v</i>				116r							
S Katarina Vadstena			43v				117r							
S Dorotea								129r						
S Katarina Alexandria								<i>47v</i> 127r						
S Barbara				154v				128r						
S Maria Magdalena				160v										
S Margareta				197r										
Oidentifierat passionsmotiv						95v	31v 131v	89r						
Nädstol				81v		8v	2r				2v	72v	2/3	
Kalvariescen								97v						
Nomina sacra		<i>38v</i>	<i>89v</i>				186r	104r						
Jesu sår/sårade hjärta			105v	<i>15v</i> 121v 183v	63v			140v	11v			135/ 136		
Sancta facies/Veronica				191v			121v	99r						
Gregoriusmässa			119r			<i>124v</i>	<i>150v</i>							
Smärtoman/Ecce homo/ Arma Christi			160r	179r				95r			88r			
Kristi uppståndelse				140v				105r						
Hostia/monstrans								144v				109v		
Alla helgon											125/ 126			
Evang. Johannes								130r		pärm				
Evang. Markus					pärm									
S Andreas				169v										
S Johannes döparen			129v							pärm				
S Martin				189v										
S Kristoffer			136r											
Heliga tre konungar				105v										
Barnamorden i Betlehem					62r									
S Hieronymus				176v										
Kung David							22r							
Oidentifierat/annat					49r		1v		53v		31v 73r	40v 95r	15/16	74v
Summa		3	11	20	5	3	15	19	2	1	4	5	2	2

Bilaga 4. Tabell över textilier från Vadstena kloster

Förvaringsort	Samling	Objekt	Inv.nr
Björklinge	Björklinge kyrka	Mässhake, röd	
Linköping	Slotts- och domkyrkomuseet	Altarbrun, röd/gul	
		Dalmatika, grön	
		Dalmatika, röd	
		Mässhake, röd	
		Mässhake, vit, figurkors	
		Mässhake, vit, rött kors	
		Mässhake, grön m rött kors	
		Mässhake, grön u kors	
		Relikvarium på fot	SHM 3920:6 (dep.)
Skara	Västergötlands museum	Altarbrun, liljeranka	1M16 - 1559
		Antependium, rött, stjärnor	1M16 - 1559
		Bräm till korkåpa	1M16 - 1499
		Bård, Marie himmelfärd	1M16 - 1501
		Clipeus / ryggsköld	1M16 - 1502
		Fragment, röd m stjärnor	1M16 - 1559
		Mässhake, grön	1M16 - 1561
		Mässhake, röd, stjärnor	1M16 - 1560:1
		Mässhakskors M-monogram	1M16 - 1500
		Språkband m vapensköldar	1M16 - 1560:2
Stockholm	Historiska museet	Altarbrun, fd Herrestad	SHM 12270:b
		Altarbrun, fd Norrsunda	SHM 13647
		Altarbrun, figurscener, text	SHM 23022:7
		Altarbrun, liljor, fd Östra Ny	SHM 16302
		Antependium, fd Herrestad	SHM 12270b
		Antependium, fd Norrsunda	SHM 13647
		Druvklase, lös applikation	SHM 23005:76
		Guldskinnstäcke (Dalhem 1)	SHM 23022:25
		Guldskinnstäcke (Dalhem 2)	SHM 23022:26
		Korkåpsbräm + knäppklaff	SHM 3920:2
		Mitra, fd Linköping	SHM 3920:1
		Mässhakskors, fd Normlösa	SHM 24819:a-c
		Mässhakskors, fd Vinnerstad	SHM 24816:a-c
		Paruror / bräm m figurer	SHM 23022:8a-d
		Relikpåse	SHM 281
		Relikvarium på fot, röd	SHM 349:1
		Relikvarium på fot, grön	SHM 349:2
		Relikvarium på fot, lila	SHM 349:3
		Sudarium	SHM 23022:6
		Sudarium, överstycke fd Skepptuna	SHM 4110:2
Stockholm	Kungliga biblioteket	Bokpärm	KB A 93
Uppsala	Uppsala domkyrka	Sudarium	
		Sudarium, överstycke	
		Bräm, ögonsöm	

BIRGITTINERNA OCH DERAS BILDER

Förvaringsort	Samling	Objekt	Inv.nr
Vadstena	Klosterkyrkan	Relikskrin, röd sammet	
	Sancta Birgitta kloster-museum	Altarbrun, rött m evangelister	
		Altarbrun, liljor, apokalyptisk madonna	
		Altarbrun, Anna & Joakim	
		Antependium, blått/gult	
		Antependium, rött/grönt	
		Bräm, Getsemane	
		Bräm, helgonfigurer	
		Bräm/parura, lila, vapensköldar	
		Kalvariebroderi m applikationer	
		Korkåpa, röd, "Sturekåpan"	
		Mässhake, blå, gaffelkors	
		Mässhake, röd (end. rygg)	
		Mässhake, cerise	
		Mässhake, blå, reliefbroderi	
		Mässhake, röd, rosa liljekors	
		Mässhakskors, avtrappat	
Västerås	Domkyrkomuseet	Mitra	
		Mässhake m brödrakors	
		Mässhake, fd dalmatika 1	
		Mässhake, fd dalmatika 2	
	Västmanlands läns mus.	Mässhake, fd Lundby	Vlm 14679
Örebro	Örebro läns museum	Altarbrun, liljor, fd Ödeby	ÖLM 3072
		Altarbrun, heraldik, fd Ödeby	ÖLM 1201
		Katarinas gravtäckte, fd Ödeby	ÖLM-3070

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Berlin

Staatsbibliothek zu Berlin, Preussiger Kulturbesitz:
ms Germ fol 726, Theol lat. 71 8°

Bern

Abbeg Stiftung:
Nunnekrona,
<https://abegg-stiftung.ch/collection/das-hochmittelalterliche-europa/>

Björklinge

Björklinge kyrka:
Mässhake

Giessen

Grossherzogl. Universitätsbibliothek:
ms 881

Gävle

Vasaskolan:
ms 2

Haag

Koninklijke Bibliotheek:
ms KA 31

Helsingfors

Nationalbiblioteket:
Fragment Th AA 129

Kungs-Husby kyrka

Madonnabild

<http://www.himlenarhar.se/foremal/madonnaskulptur-fran-kungs-husby-kyrka/>

Köpenhamn

Arnemagnæanska samlingen, Köpenhamns universitet:

ms AM 422

Thorvaldsens museum:

Elfenbensdiptyk, inv.nr G 54, 15,1x8,2 cm

https://www.thorvaldsensmuseum.dk/samlingerne/soeg?utf8=%E2%9C%93&order=inv_no&q=G54

Linköping

Linköpings slotts- och domkyrkomuseum:

Altarbrun, Dalmatikor, Mässhakar, Mässhakskors, Relikvarium (dep. SHM 3920:6)

Linköpings stifts- och länsbibliotek:

ms B 70a, T 229

Lund

Mandelgrenska samlingen:

Teckningar o skisser från Vadstena klosterkyrka

http://luf.ht.lu.se/MANDBILD/4/Link%C3%B6pings_stift/Vadstena_kloster/index.htm

Universitetsbiblioteket:

ms Dep 1, Mh 21

Maribo

Maribo domkyrka:

S Augustinus <http://asp.altertavler.dk/default.htm>

Prag

Archiv Prazskeho hradu:

ms Cod. Capit. B 4/1 (Psalterium fr Munkeliv)

Skara

Västergötlands museum:

Inv.nr. 1499, 1500, 1501, 1502, 1559, 1560:1, 1560:2

Stockholm

Historiska museet:

Medeltidens bildvärld <http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/>
 SHM 281, SHM 349:1-3, SHM 7700, SHM 3920:1-2, SHM 4110:2,
 SHM 12270b, SHM 13647, SHM 16117, SHM 16303, SHM 21005,
 SHM 23005:76, SHM 23022:6, SHM 23022:7, SHM 23022:8a-d,
 SHM 23022:25, SHM 23022:26, SHM 24816a-c, SHM 28813:A257,
 SHM 28813:A266, SHM 28813:E13, SHM 28813:E16, SHM 28813:E21:1,
 SHM 28813:E21:2, SHM 28813:E45, SHM 28813:G:28:9, SHM 28813:H5,
 SHM 28813:H31:7,

Kungliga biblioteket:

Brenner HS FM 30 (=DG Nescher 89)

Ettbladstryck och fragment: 288 Et 1/V:15

Medeltida handskrifter:

ms A 1, A 2, A 3, A 4, A 12, A 32, A 36, A 38, A 43, A 72a, A 80, A 81,
 A 225, Rålamb 4 in 8°

Nationalmuseum:

Utsikt över Vadstena kyrka där flera lämningar från katolska tiden förvaras.

Inventarienummer NMG 62/1884. Akvatint över konturetsning och roulett-
 arbete på papper, av Johan Fredrik Martin. Mått: 18,3 x 24,5 cm.

[http://collection.nationalmuseum.se/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/
 ResultListView/result.t1.collection_list.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=
 Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=3&sp=SdetailList&sp=0&sp=
 Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=1](http://collection.nationalmuseum.se/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=3&sp=SdetailList&sp=0&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=1)

Riksarkivet:

ms A 19, E 9002, E 9068, Fr 6898, Fr 7186, Fr 7386, Fr 22216, Fr 22867,
 Fr 27040, Fr 27983–84 (=MPO Ps 12)

Uppsala

Universitetsbiblioteket (Carolina Rediviva):

Alvinportalen <http://www.alvin-portal.org/>

ms C 6, C 12, C 21, C 23, C 52, C 65, C 68, C 89, C 98, C 104, C 114,
 C 116, C 133, C 159, C 162, C 168, C 172, C 161, C 193, C 198, C 203,
 C 243, C 259, C 262, C 275, C 278, C 315, C 351, C 354, C 366, C 387,
 C 415, C 420, C 431, C 432, C 435, C 442, C 443, C 444, C 446, C 448,
 C 451, C 452, C 453, C 456, C 458, C 469, C 470, C 471, C 472, C 473,
 C 475, C 479, C 484, C 485, C 490, C 499, C 502, C 521, C 549, C 561,
 C 563, C 566, C 567, C 580, C 595, C 598, C 608, C 612, C 621, C 622,
 C 629, C 631, C 663, C 672,

Ink 33:38-39, Ink 33:76, Ink 33:76, Ink 33:122

Palmskiöld vol. 294

Sv rar 10:90, Sv rar 10:223

Vadstena

Vadstena kyrka/Sancta Birgitta klostermuseum:

Altarbrun, antependium, bräm, korkåpa, mässhakar, relikskrin, mässhaxkors,
monumentalbroderi

Visborg

Visborgs kyrka (Jylland):

korstolar från Mariager https://aalborgstift.dk/stiftet/kirker?--fit_diocesedata-churchdb%5B%40package%5D=fit.diocesedata&--fit_diocesedata-churchdb%5B%40controller%5D=church&--fit_diocesedata-churchdb%5B%40action%5D=show&--fit_diocesedata-churchdb%5Bchurch%5D%5B__identity%5D=4d321ef1-e22e-4971-83fc-7606e02d74c3

Västerås

Västerås domkyrka:

Mitra, mässhakar

Västmanlands länsmuseum:

Vlm 14679

Örebro

Örebro länsmuseum:

ÖLM 1201, ÖLM 3070, ÖLM 3072

Litteratur

- Aili, Hans & Svanberg, Jan, *Imagines Sanctae Birgittae*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 2003.
- Anderson, Iwar, *Vadstena gård och kloster*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1972.
- Anderson, Iwar, Ljungstedt, Sune & Malm, Gunilla (red.), *Vadstena klosterkyrka, I Kyrkobyggnaden*, Sveriges kyrkor vol. 213, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1991.
- Andersson, Aron (red.), *Vadstena klosterkyrka, II Inredning*, Sveriges kyrkor vol. 194, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1983.
- Andersson, Elin, *Responsiones Vadstenenses: perspectives on the Birgittine rule in two texts from Vadstena and Syon Abbey: a critical edition with translation and Introduction*, Acta Universitatis Stockholmiensis, Diss. Stockholm, 2011.
- Andersson, Roger "Att predika och berätta historier", *Den medeltida skriftkulturen i Sverige. Genrer och texter*, red. I. Larsson, Sällskapet Runica et Mediaevalia, Stockholm, 2010.
- Andersson, Roger, Ferm, Olle & Risberg, Sara, *Swedish students at the University of Leipzig in the Middle Ages: careers, books, and teaching*, Sällskapet Runica et mediævalia, Centre for Medieval Studies, Stockholms universitet, Stockholm, 2014.
- Andersson-Schmitt, Margarete, Hedlund, Monica & Hallberg, Håkan (red.), *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Katalog über die C-Sammlung*, Band 1–8, Uppsala universitet: Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1988–1995.
- Autio, H., Barbagallo, M., Ask C. m.fl. "Historically based room acoustic analysis and auralization of a church in the 1470s", *Applied sciences* 11, February 2021.
- Bennett, Robert & Gustafsson, Evald (red.), *Vadstena klosterkyrka, III Gravminnen*, Sveriges kyrkor vol. 196, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1985.
- Birgitta, *Heliga Birgittas texter på fornsvenska Birgittas uppenbarelser*, utg. Roger Andersson, Sällskapet Runica et mediævalia, Editiones, Stockholm, 2014– .
- Birgitta, *Himmelska uppenbarelser*, Band I–IV, övers. Tryggve Lundén, Allhem, Malmö, 1957–1959.
- Birgitta Conference, *The Birgittine experience: papers from the Birgitta Conference in Stockholm 2011*, red. C. Gejrot, M. Åkestam & R. Andersson. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 82, Stockholm, 2013.
- Björkman, Ulf, *Stilla veckan i gudstjänst och fromhetsliv, med särskild hänsyn till svensk medeltida tradition*, Gleerups, Lund, 1957.
- Berthelson, Bertil, *Studier i Birgittinerordens byggnadsskick. 1, Anläggningsplanen och dess tillämpning*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Handlingar 63, Lund, 1947.
- Bonsdorff, Jan von & Kempff, Margareta, "Vadstena kloster – ett medeltida konstcentrum?", *I heliga Birgittas trakter: nitton uppsatser om medeltida samhälle och*

- kultur i Östergötland "västanstång"*, HSNR red. Göran Dahlbäck, Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, Stockholm, 1990.
- Borgehammar, Stephan "Ett pilgrimsbesök i Vadstena år 1432", *Annales Academiae regiae Scientiarum Upsaliensis*, 2001/2002 (34), Uppsala 2003.
- Braaten, Maja M, *Grafiske trykk i birgittinsk kontekst*. Otryckt magisteroppgave, Oslo universitet, 2006.
- Branting, Agnes & Lindblom, Andreas, *Medeltida vävnader och broderier i Sverige*, vol. 1–2, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1928–1929.
- Brodd, Sven-Erik & Härdelin, Alf (red.), *Maria i Sverige under tusen år: föredrag vid symposiet i Vadstena 6–10 oktober 1994. D. 1–2*, Artos, Skellefteå, 1996.
- Brunius, Carl Georg, *Konstanteckningar från en resa år 1849 från Lund om Linköping och Strengnäs till Fahlun och åter om Upsala, Stockholm och Vexjö*. Gleerups, Lund, 1851.
- Bynum, Caroline Walker, *Jesus as mother: studies in the spirituality of the high Middle Ages*, Univ. of California Press, Berkeley, 1982
- Bynum, Caroline Walker, *Wonderful blood: theology and practice in late medieval northern Germany and beyond*, Univ. of Pennsylvania Press, Philadelphia, Pa. 2007.
- Carlquist, Jonas, *Vadstenasystrarnas textvärld: studier i systrarnas skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse*. Svenska fornskriftsällskapet, Uppsala, 2007.
- Carlquist, Jonas & Carlquist, Jan (red.), *Nådig fru Kristinas andaktsbok: möte med en bannlyst kvinnas fromhetsliv*, Libris, Örebro, 1997.
- Cederbom, Charlotte, Ferm, Olle, Nyström, Staffan (red), *Nådendal – Vallis Gratiae, Finlands Birgittakloster*, Sällskapet Runica et Mediaevalia, Stockholm, 2018.
- Cnatingius, Hans, *Studies in the Order of St. Bridget of Sweden. 1, The Crisis in the 1420's*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1963.
- Collijn, Isak (red.), *Iconographia Birgittina typographica: Birgitta & Katherina i medeltida bildtryck: med reproduktioner i orig:s storlek och färger*, Fritzes bokhandel, Stockholm, 1915–1918.
- Collijn, Isak (red.) *Processus seu negocium canonizacionis B. Katerine de Vadstenis: efter Cod. Holm. A 93*, Svenska fornskriftsällskapet, Uppsala, 1942–1946.
- Cornell, Henrik *The Iconography of the Nativity of Christ*, Lundequistska bokhandeln, Uppsala, 1924.
- Erler, Mary, "Syon Abbey's care for books: its sacristan's account rolls 1506/7–1535/6", *Scriptorium* 39, Antwerpen, 1985.
- Estham, Inger, "Medeltida textilier i Skara domkyrka", *Skara 1 Före 1700: staden i stiftet*, red. A. Sträng, Historiekommité, Skara, 1986.
- Estham, Inger, "Medeltida textilier", *Vadstena klosterkyrka vol II, Inredning*, Sveriges kyrkor vol. 194, red. A. Andersson, Stockholm, 1983.
- Feldt, Ann-Christin, *Under golvet i Vadstena klosterkyrka*, Arkeologisk rapport, Linköping, 2008.
- Forbes, Stuart, "The Birgittine Abbey of Syon: The Burials of the Sisters and Brothers in the Abbey Church", C. Gejrot, M. Åkestam, R. Andersson (red.) *The Birgittine*

- Experience. Papers from the Birgitta Conference in Stockholm 2011.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 82, Stockholm, 2013.
- Franzén, Anne Marie, "Ytterligare ett medeltida gravtäckte", *Fornvännen* 1964:3, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, 1964.
- Frauen – Kloster – Kunst. Neue Forschungen zur Kultur des Mittelalters.* Ed. Susan Marti. Utg. Jeffrey F. Hamburger, Carola Jäggi, Susan Marti, Hedwig Röckelein. Brepols publishers, Turnhout, 2007.
- Frederickson, Henrik B. (red.) *Maribo Domkirke, Kloster-, by og domkirke gennem 600 år*, Syddansk universitetsforlag, Odense, 2016.
- Fredriksson Adman, Anna, *Vadstena klostrets bibliotek: en analys av förvärv och bestånd*, Vadstenabrödernas predikan, Meddelanden 3, Uppsala universitet, Uppsala 1997.
- Fritz, Birgitta & Elfving, Lars (red.), *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489: samtida texter med översättning och kommentar*, Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm, 2004.
- Fröjmark, Anders "Den missförstådda avlaten", *Religionsdidaktiska studier* red. Torsten Löfstedt, Linnaeus University Press, Växjö, 2015.
- Fröjmark, Anders, *Mirakler och helgonkult: Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden*, Diss. Uppsala: Univ., Uppsala 1992.
- Geete, Robert (red.), *Jungfru Marie örtagård: Vadstenanunnornas veckoritual*, Norstedt, Stockholm, 1895–1897.
- Geete, Robert, *Ceremonielet vid nunneinvigning i Vadstena kloster*, Svenska Fornskriftsällskapet, Stockholm, 1916.
- Geete, Robert (red.), *Svenska böner från medeltiden* Norstedt, Stockholm, 1907–09.
- Gejrot, Claes, Risberg, Sara & Åkestam, Mia (red.), *Saint Birgitta, Syon and Vadstena: papers from a symposium in Stockholm 4–6 October 2007*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 73, Stockholm, 2010.
- Gerritsen, Anne & Riello, Giorgio (red.), *Writing material culture history*, Bloomsbury Academic, London, 2015.
- Hablot, Laurent, *Manuel d'héraldique et d'emblématique médiévale*. Presse universitaire François Rabelais, Tours 2019.
- Hablot, Laurent, "Revêtir l'armoire. Les vêtements héraldique au moyen âge, mythes et réalités", *Espacio, tiempo y forma, serie VII, Historia del arte* no 6, Madrid 2018.
- Hallqvist, Katarina, *Birgittinsk vägledning. Yta och djup i predikningar för Petri kedjors fest*, Otryckt masteruppsats i praktisk teologi, Lunds universitet 2019.
- Hamburger, Jeffrey F., *Nuns as artists: the visual culture of a medieval convent*, Univ. of California Press, Berkeley, 1997.
- Hamburger, Jeffrey F., *The Visual and the Visionary: Art and Female Spirituality in Late Medieval Germany*, Zone Books, New York, 1998.
- Hausen, Reinhold, *Nådendals kyrka och klosterruiner*, Amos Andersson förlagsaffär, Helsingfors 1922.

- Hedström, Ingela, *Medeltidens svenska bönböcker: kvinnligt skriftbruk i Vadstena kloster*, Det humanistiske fakultet, Diss. Universitetet i Oslo, 2008, Oslo, 2009.
- Hildebrand, Hans, *Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar, del 2, Sveriges medeltid, skedet 1350–1521*, Linnström, Stockholm 1877.
- Horskjaer, Erik (red.), *De danske kirker, Lolland Falster, Mön, bd 6*, G. E. C. Gads forlag, Köpenhamn, 1968.
- Howgrave-Graham, R. P., *The Earlier Royal Funeral Effigies*, The Society of Antiquaries of London, London 1951.
- Härdelin, Alf (red.), "Birgittinsk lovsång den teologiska grundstrukturen i Cantus Sororum – den birgittinska." *Kult, kultur och kontemplantion, studier i medeltida svenskt kyrkoliv*, Artos, Skellefteå, 1998.
- Härdelin, Alf, *I Kristi och hans moders spår: om stationsandakter i Vadstena kloster: textutgåvor och analyser*, Sällskapet Runica et mediævalia, Stockholm, 2003.
- Höjer, Torvald, *Studier i Vadstena klostrets och Birgittinordens historia intill midten af 1400-talet*, Diss. Uppsala Univ., Uppsala, 1905.
- Kempff, Margareta, *Attribueringarnas mångfald: Johannes Stenrat och Hans Hesse: "den senmedeltida verkstadens produktion"* Spånga tr., Diss. Stockholm, Univ., Stockholm, 1994.
- Klack-Eitzen, Charlotte, Ortlepp, Wiebke & Weissgraf, Tanja, *Heilige Röcke: Kleider für Skulpturen in Kloster Wienhausen*, Schnell & Steiner, Regensburg, 2013.
- Klemming, Gustav Edvard (utg.), *Heliga Birgittas Uppenbarelsen, Efter Gamla Handskrifter bd 5 Bihang*, [innehåller *Constitutiones*] Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1, Svenska skrifter, Norstedt, Stockholm, 1883–84.
- Kohwagner-Nikolai, Tanja, "Per manus sororum –" *niedersächsische Bildstickereien im Klosterstich (1300–1583)*, Meidenbauer, Zugl. Erlangen, Nürnberg, Univ., Diss., 2005, München, 2006.
- Krone und Schleier: Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern; Ruhrlandmuseum: die frühen Klöster und Stifte 500–1200, Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland: die Zeit der Orden 1200–1500*, utg. Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn, Ruhrlandmuseum Essen, Hirmer, München, 2005.
- Krongaard Kristensen, Hans, *Mariager Kloster*, Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, 2018.
- Kroesen, Justin E. A., *Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen: Standort – Raum – Liturgie*, Schnell & Steiner, Regensburg, 2010.
- Källström, Olle, *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*: Diss. Stockholm: Högsk., Uppsala, 1939.
- Lahti, Sofia: *Silver Arms and Silk Heads. Medieval Reliquaries in the Nordic Countries*, Diss. Åbo Akademi, Åbo Akademis förlag, Åbo 2019.
- Laugerud, Henning: *Det haigoskopiske blick. Bilder, syn och erkjennelse i hoy- og senmiddelalder*, Diss. Univ. Bergen, 2005.
- Lemmel, Katerina, *Katerina's windows: donation and devotion, art and music, as heard and seen through the writings of a Birgittine Nun*, eds. C. Schleif, V. Schier, Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2008.

- Lewis, Gertrud Jaron, *By women, for women, about women: the sister-books of fourteenth-century Germany*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1996.
- Lindblom, Andreas, *Kult och konst i Vadstena kloster*, Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1965.
- Lindblom, Andreas, *Vadstena klostrets öden: till 600-årsminnet av Birgittas död*, Finspångs bokhandel, Finspång, 1973.
- Lindblom, Andreas, Collijn, Isak & Fürst, Carl M. (red.), *Birgittautställningen 1918: beskrivande förteckning öfver utställda föremål*, Uppsala, 1918.
- Lindgren, Mereth, *Bilden av Birgitta*, 2 omarb. uppl., Proprius, Stockholm, 2002.
- Lundén, Tryggve, "Den heliga Katarinas av Vadstena liv och underverk efter medeltida urkunder" *Credo* nr 2, Stockholm, 1950.
- Vita Katherine, facsimile tryck av Bartholomeus Ghotans i Stockholm 1487 tryckta bok*, övers. Tryggve Lundén, Pro veritate, Uppsala, 1981.
- Martin, Therese (red): *Reassessing the Roles of Women as 'Makers' of Medieval Art and Architecture*, vol 1-1, Brill, Leiden 2012.
- Mathisen, Ralph W. "Palaeography and Codicology", *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*, ed. S. Ashbrook Harvey, D. G. Hunter, 2008.
- Messenius, Johannes, *Scandia illustrata, liber VII*, Stockholm, 1702.
- Moisan, André, "Suger de Saint-Denis, Bernard de Clairvaux et la question de l'art sacré", *Le beau et le laid au Moyen Age*, Centre Universitaire d'Études et de Recherche Médiévales d'Aix (CUER MA), Aix-en-Provence, 2000.
- Moreton, Melissa, "*Scritto di bellissima lettera*": *Nuns' book production in fifteenth and sixteenth-century Italy*, opubl. Diss. University of Iowa, Iowa City, 2013.
- Mörner, Stellan, Sárkány, Tamás & Waldén, Bertil, *Ödeby kyrka: Glanshammars härad, Närke, band I:4*, Sveriges kyrkor vol. 129, red. A-C. Bonnier, M. Ullén, Almqvist & Wiksell Stockholm, 1969.
- Nisbeth, Åke & Estham, Inger, *Linköpings domkyrka, 3 Inredning och inventarier*, Linköpings domkyrka, Linköping, 2001.
- Norborg, Lars-Arne, *Storföretaget Vadstena kloster: studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning*, Diss. Lund, Gleerup, Lund, 1958.
- Nordenfalk, Carl, "Saint Bridget of Sweden as represented in illuminated manuscripts", *De artibus opuscula XL: essays in honor of Erwin Panofsky* vol. 1. Ed. M. Meiss, New York University Press, New York, 1961.
- Norn, Otto, Roussell, Aage & Købke Knudsen, Gertrud (red.), *Danmarks kirker. 8, Maribo amt*, Bind 1, Nationalmuseet, Köpenhamn, 1948.
- Nyberg, Tore, *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*, Diss. Lund, Gleerup, Lund, 1965.
- Plathe, Sissel F., "Kristi sår og lidelsesredskaber gengivet med nål og tråd. Et Birgittinsk rygkors fra en messehagel i Maribo Domkirke." *Stiftsbog og landdemo-deakt for Lolland-Falsters stift 2005*, Nykøbing, 2005.
- Paulus, Nicolaus, *Indulgences as a social factor in the middle ages*, Paderborn, 1922.

- Piltz, Anders "Nostram naturam sublimaverat. Den liturgiska och teologiska bakgrunden till det birgittinska mariaofficiet", *Maria i Sverige under tusen år*, del 1, red. A. Härdelin, S-E. Brodd, Artos, Skellefteå, 1996.
- Rajamaa, Ruth, *Systrarnas verksamhet, undervisning och uppfostran i Vadstena kloster 1384–1595*. Diss. Stockholm: Univ., Stockholm, 1992.
- Risberg, Sara (red.), *Liber usuum fratrum monasterii Vadstenensis*, Diss. Stockholm: Univ., Stockholm 2003.
- Rosman, Holger, *Bjärka-Säby och dess ägare: biografiska skildringar kring en gårds historia. 1*, Svenska kyrkans diakonistyrelse, Stockholm, 1923.
- Rossi, Matteo, *Survey: Vadstena Abbey Church*. GPR-undersökning i Vadstena klosterkyrka 2018, opubl. undersökningsrapport. Teknisk geologi, LTH, Lund, 2019.
- Rosling, Anna, Jane, *Studier i den heliga Birgittas Spiritualitet*, Diss. Stockholm 1986.
- Rudy, Kathryn. M, "Dirty books: Quantifying patterns of use in medieval manuscripts using a densitometer" *Journal of Historians of Netherlandish Art* 2 (1–2) 2010.
- Rudy, Kathryn, *Postcards on Parchment, the social lives of medieval books*, Yale University Press, New Haven, 2015.
- Rudy, Kathryn, *Virtual pilgrimages in the convent: Imagining Jerusalem in the late Middle Ages*, Brepols publishers, Turnhout, 2011.
- Räsänen, Elina, "The *Vallis gratiae* Altar frontlet: Object, Imagery, and Deconstruction of the 'Artist', *The Birgittine Experience, papers from the Birgitta Conference in Stockholm 2011*, red. C. Gejrot, M. Åkestam, R. Andersson, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 82, Stockholm, 2013.
- Sander Olsen, Ulla, Nyberg, Tore & Sloth Carlsen, Per (red.), *Birgitta atlas: Saint Birgitta's monasteries: a transeuropean project/ Die klöster der Heiligen Birgitta: ein transeuropäisches projekt*, Societas Birgitta Europa, Uden, 2013.
- Sander Olsen, Ulla, "The late medieval chronicle of Abbess Maria von Oss", *The medieval chronicle*, ed. E. Kooper, Rodopi, Amsterdam, 1999.
- Sahlin, Claire, "His heart was my heart." Birgitta of Sweden's devotion to the heart of Mary, *Heliga Birgitta – budskapet och förebilden. Föredrag vid jubileumssymposiet i Vadstena 3–7 oktober 1991*, red. A. Härdelin, M. Lindgren, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 28, Stockholm, 1993.
- Sandgren, Eva Lq, "Bilderna av Kristi sidosår i Birgitta Andersdotters bönbok", *Memento Mori: döden i middelalderens billedvärld*, Nordiska symposiet för ikonografiska studier, red. K. Bliksrud, L. Liepe, Novus, Oslo, 2011.
- Sandgren, Eva Lq, "Birgittinska bönboksbilder", *Iconographisk post* nr 2, Åbo akademis förlag, Åbo, 2014.
- Sandgren, Eva Lq, *The book of hours of Johannete Ravenelle and the Parisian book illumination around 1400*, Acta Universitatis Upsaliensis, Diss. Uppsala, 2002.
- Sandgren, Eva Lq, "Christina Hansdotter Brask: Reading and Pictorial Preferences in a Birgittine Prayer Book", *Nuns' Literacies in Medieval Europe: The Antwerp Dialogue*, eds. V. Blanton, V. O'Mara, P. Stoop. Brepols, Turnout, 2017.

- Sandgren, Eva Lq, Wahlberg, Ingela, "Det broderade relikvariet i Linköpings domkyrka", *Fornvännen* 2018 (112):4, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, 2018.
- Sandgren, Eva Lq, "Det marginaliserade bokmåleriet i Vadstena kloster", *Bilder i marginalen: nordiska studier i medeltidens konst*, Nordiska symposiet för ikonografiska studier, red. K. Markus, Argo, Tallinn, 2006.
- Sandgren, Eva Lq, "Hearts of Love and Pain: Images for Devotion in Vadstena Abbey", *Words and matter: the Virgin Mary in late medieval and early modern parish life*, eds. J. Carlquist, V. Langum, Sällskapet Runica et Mediaevalia, Stockholm 2015.
- Sandgren, Eva Lq, "Nordeuropa", *Geschichte der Buchkultur, Band 5 Gotik 2*, red. C. Beier, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 2018.
- Sandgren, Eva Lq, "Prosperity and poverty in Vadstena Abbey in the 16th Century" *Continuity and change: papers from the Birgitta Conference at Dartington 2015*, eds. E. Andersson, C. Gejrot, E. A. Jones & M. Åkerstam, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 93, Stockholm, 2017.
- Schadt, Herman, "Die Arbores bigamiae als heilsgeschichtliche Schemata" *Kunst als bedeutungsträger. Gedenkschrift für Günter Bandmann*, eds. W. Busch, R. Hauss-herr, E. Trier, Berlin, 1978.
- Schlothueber, Eva, "Die Bedeutung der Jungfraulichkeit für das Selbstverständnis der Nonnen der alter Orden", *Frauen – Kloster – Kunst*, J. F. Hamburger, C. Jäggi, (eds.). Brepols publishers, Turnhout, 2007.
- Schuler, Carol M., "The Seven Sorrows of the Virgin: Popular Culture and Cultic Imagery in Pre-Reformation Europe", *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, Vol. 21, No. 1-2, Amsterdam, 1992.
- Servatius, Viveca, *Cantus sororum: musik- und liturgiegeschichtliche Studien zu den Antiphonen des birgittinischen Eigenrepertoires : nebst 91 Transkriptionen*, Diss. Uppsala: Univ., Uppsala 1990.
- Siart, Olaf, "Der Kreuzgang des Klosters Himmelkron. Liturgie, Fürbitte und adlige Selbstdarstellung im Spiegel der künstlerischen Ausstattung" i *Frauen – kloster – Kunst* J. F. Hamburger, C. Jäggi, (eds.). Brepols publishers, Turnhout, 2007.
- Sigurdson, Julia M. & Zachrisson, Sune, *Aplagårdar och klosterliljor: 800 år kring Vadstena klostets historia*, Artos, Skellefteå, 2012.
- Silfverstolpe, Carl (utg.), *Historiskt bibliotek I*, Stockholm, 1875–1880.
- Silfverstolpe, Carl, *Klosterfolket i Vadstena: personhistoriska anteckningar*, Norstedt, Stockholm, 1898.
- Silfverstolpe, Carl (red.), *Vadstena klostets uppbörds- och utgiftsbok 1539–1570*, Ivar Hæggströms boktryckeri, Stockholm, 1895.
- Skinnebach, Laura Katrine: *Practices of Perception – Devotion and the Senses in Late Medieval Northern Europe*, Diss. Univ. Bergen, 2013.
- Sloth Carlsen, Per, *Mariager kloster: Birgittinerordenen og bygningshistorien*, Randers amts historiske samfund, Randers, 1983.

- Stolt, Bengt, ”Korkåpens användning efter reformationen” *Fornvännen* 58, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Stockholm, 1963.
- Strinnholm Lagergren, Karin, *Birgittine chantscape. Chant and liturgy in the Order of the Birgittines 14th–20th centuries*, (under utgivning)
- Ståhl, Peter, *Johannes Hildebrandi, Liber epistularis (Cod. Upsal. C 6): I. lettres nos 1 à 109 (fol. 1r à 16r)*, Diss. Stockholms univ. Stockholm, 1998.
- Theiner, Augustin, *Schweden und seine Stellung, zum heiligen Stuhl unter Johan III, Sigismund III und Karl IX.*, Augsburg, 1838–1839.
- Thomas, Anabel, *Art and Piety in the Female Religious Communities of Renaissance Italy. Iconography, space, and the religious woman's perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Treasures of Heaven. Saints, relics and devotion in medieval Europe*, eds. M. Bagnoli, H. A. Klein, C. Griffith Mann, J. Robinson, Yale Univ. Press 2010.
- Tångeberg, Peter, *Mittelalterliche Holzskulpturen und Altarschreine in Schweden: Studien zu Form, Material und Technik*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, 1986.
- af Ugglas, Carl, R, ”En svensk korsväg med målade stationsbilder”, *Fornvännen* 33, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm, 1938.
- Undhagen, Carl-Gustaf, ”Vadstena klostrets förlorade praktexemplar av Birgittas revelationer”, *Heliga Birgittas uppenbarelser 650 år: en jubileumsutställning av latinska handskrifter och editioner tryckta 1492–1992*, red. C-G. Undhagen, F. Vahlquist, Univ.-bibl., Lund 1995.
- Urberg, Michelle, *Music in the Devotional Lives of the Birgittine Brothers and Sisters at Vadstena Abbey (C. 1373–1545)*, opubl. PhD Thesis, Chicago University, Chicago 2016.
- Vadstena kloster, *Vadstenadiariet: latinsk text med översättning och kommentar*, utgiven av Claes Gejrot. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm 1996.
- Walta, Ville, ”Birgittine Fragments in Finland: Reconstructing Naantali Abbey's Library, *The Birgittine Experience, papers from the Birgitta Conference in Stockholm 2011*, red. C. Gejrot, M. Åkestam & R. Andersson, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 82, Stockholm 2013.
- Walta, Ville, *Libraries, manuscripts and book culture in Vadstena Abbey*, Diss. University of Helsinki, Helsingfors 2014.
- Weekes, Ursula, *Early engravers and their public, The Master of the Berlin Passion and Manuscripts from Convents in the Rhine-Maas Region, ca. 1450–1500*, Brepols, Turnhout, 2004.
- Zimmer, Petra, *Die Funktion und Ausstattung des Altares auf der Nonnenempore. Beispiele zum Bildgebrauch in Frauenköstern aus dem 13 bis 16 Jahrhundert*, Köln, 1990.
- Åkestam, Mia, ”Ego sum Regina celi, mater Dei: om några medeltida bebådelsebilder och S. Birgittas uppenbarelser”, *Fornvännen* 2004 (99):1, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Stockholm 2004.
- Åström, Patrik, ”Kodikologi”, *Medeltidshandskrifter*, <http://www.medeltidshandskrifter.se/index-filer/Page488.htm>. [nedladdad den 26 juli 2021]

English Summary

The Birgittines and their Images – Image, Place and Viewer in Vadstena Abbey Around 1500 A.D.

On June 6, 1499, Bishop Henrik of Linköping consecrated four women and one man to monastic life in Vadstena. Now the sixty female and twenty-five male places of the monastery were filled again. Of course, the day was marked by festivities when as many as five people were admitted to the community, each after making their solemn vows before the bishop and the congregation. The ritual that was followed at the ordinations tells not only what to do and how to move within the space of the church, but also that a red banner and two candlesticks would lead the procession. The red banner was adorned with a picture of Christ on one side and the Virgin Mary on the other. The monastic candidate was thus already accompanied by important pictures from their first day in the Abbey.

All the medieval visitors in Vadstena who entered the Abbey church faced a specially designed, multifaceted space. The church interior was created to facilitate the spiritual practices of all its users – the inhabitants as well as the visitors. The seventy-five monastic inhabitants consisted of two major groups, sixty nuns and twenty-five conventual brothers, who were rigorously separated from each other and from lay visitors. This separation created specially designed spaces for each of the three groups. The church was filled with images of saints and holy objects, and contained the largest number of altars of all churches in the Nordic countries. The question raised in this study is to what extent the three groups also faced different pictorial programmes/visual strategies? Did a nun get the same kind of visual message as the pilgrim and the conventual priest? Might there have been certain pictorial programmes composed for the different groups? How much could they perceive of the others' visual worlds?

This study combines a large number of sources and materials to discuss how the visual world of the Abbey church was designed for the three different user groups. It will be based on the architecture, the altar sculptures, preserved manuscripts, textiles and devotional objects. The main written sources will be the Memorial Book from the monastery, the monastic Rule and Saint Birgitta's Heavenly Revelations, the customary books of the two convents, the documentation from the translation feast for Katarina of Vadstena in 1489, and diplomas. First and foremost are, how-

ever, the physical objects and the space itself. Hence, the first step to take is to define how the lost interior was organised. Today we have no apparent traces of the nuns' raised gallery, the elevated Marian choir on the eastern wall nor the elevated ambulatories leading to it. Neither have the broad six steps leading up to the main altar left any evidence behind. Even the choir of the brothers has been emptied and appears to be without traces of its former structure. What we do have is a number of traces of former doors on different levels in the stone walls.

Saint Birgitta designed a church not just for three different user categories. She also created a place for worship, seemingly turned in the wrong direction: the protruding choir of the brothers is in the west and the lay people's entrances in the east. (Fig. 11.) Normally, churches have their extended choir in the east and the entrance in the west. The originality of the design continues inside. The main choir and its thirteen altars are placed in the west, with the brothers' choir behind, shaping an enclosed space for their daily prayers. Close to the two eastern entrances, but on a gallery one level above them, was the Marian choir. In the middle of the church was the nuns' large elevated choir, placed as a balcony between the high pillars and with an entrance directly from the cloister. On the north, east and the south sides of the church ran elevated ambulatories, carrying walkways for the priests, by which they could reach the Marian altar. They were taken down in 1692 but were depicted by Elias Brenner in 1653. (Fig. 5.)

The nuns' gallery

The exact position of the Marian choir and the nuns' gallery was, unfortunately, never documented. Saint Birgitta prescribed the nuns gallery to be in "the middle of the church", but says nothing about its size. Her instruction on its height is also a matter of interpretation. The testimony of a devastating down-falling platform in the church 1580 is probably not referring to any of the monastic galleries, but rather to a temporary construction raised for the specific royal wedding about which it was reporting. More probably, the wooden structure of the Marian choir and the nuns' gallery was reused in the ongoing construction of the Vadstena castle, led by members of the Vasa royal dynasty, as were the wooden beams that carried the two-levelled choir of the brothers.

The precise placement of the former gallery for the nuns is of crucial importance in understanding what visual world they had access to when they looked down through their peepholes in the enclosing balustrade. From their choir stalls, they had the Marian altar in the east and the main choir and its thirteen altars in the west – but how much did they really see? Following the building instructions for the monastery in the Heavenly Revelations of Saint Birgitta, the gallery was placed around 6 metres above the floor, with a northern entrance on the first floor. This means they had easy access to the church, placed on the same level as their dormitory. Scholars such as Bertil Bertelsson and Iwar Anderson have suggested different solutions as to the placement of the nuns' gallery. The most commonly presented solution is that

the gallery occupied the second and third bays in the middle of the church. If so, its entrance must have been at the middle of the north side. The distance between the pillars is 20 ells, i.e. about 11 metres. This is a fairly large distance to carry a gallery of brick and wood with choir stalls for sixty nuns. It would have been appropriate to have some more support for it.

In 2018, a Geo Penetrating Radar (GPR) investigation took place in parts of the church. This showed areas that were “empty” and other areas that seems to have been more frequently used for burials. It also indicated some bases for pillars, probably carrying the nuns’ gallery. Combining these lost pillars with the present ones resulted in a modified solution for the placement of the nuns’ gallery. It seems to have occupied 1.5 of the bays, leaving an open space between the eastern balustrade and the Marian altar on the east wall. (Fig. 13.) According to this solution, the gallery seems to have been exactly “in the middle” of the hall church, just as the founder had prescribed.

If taking a place among the nuns in their gallery, what could we see? The choir stalls on the gallery were divided into two adjacent groups along the north and south sides, with chairs for the abbess and the prioress in the eastern part: just as is usual in a monastery. Along the inside of the western balustrade hung fifteen paintings depicting the Passion of Christ. The ninth of them, The Deposition from the Cross, was venerated explicitly in a procession on Fridays. Further away, the nuns could see the large crucifix hanging in the triumphal arch above the main altar. And above their heads, from 1466 onwards, was a suspended sculpture of the Virgin. Looking out through the peepholes, they could see the twelve apostolic altars and the main altar, consecrated to St Peter and St Paul. Maybe they also could get a glimpse of the Chapel of the blessed Katarina of Vadstena at the north west pillar (built in 1489) and the nearby Saint Anna Chapel, founded by Queen Philippa in 1425.

There was also a devotional altar in the western part of the nuns’ choir, with a monstrance and a sculpture of the Holy Virgin. The monstrance was to be displayed on this altar at all times so the nuns could see the Host in it, i.e. perceive the presence of Christ. The sculpture of the Virgin was carried in the regular processions and placed on the altar at their conclusion. At the front of this altar, an altar frontlet was attached, depicting scenes from the life of Christ, Mary and some other saints. (Fig. 34.) The frontlet was embroidered by the nuns themselves. Along the upper and lower sides, it was furnished with a text from the nuns’ liturgy.

When the nuns opened their prayerbooks they faced illuminations that had a threefold purpose: they helped them to navigate in the text sections, enhanced the content of the prayerbooks and made them visually appealing. The manuscripts containing the nuns’ own liturgy, *Cantus sororum*, were, however, of a more modest design and seem never to have contained any figurative depictions. The private prayerbooks, on the contrary, do contain miniatures of varying numbers. Most of the images are now lost but it is possible to recreate the pictorial content by reading the texts next to the empty spaces of the lost images. In this instance, the images directly illustrate the succeeding prayer content. Among the pictorial themes in the prayerbooks, the Virgin Mary takes a prominent place but we also see depictions of

other saints. However, Saint Birgitta and Katarina are rarely depicted in the books. A more frequent theme is signs/symbols referring to the Passion of Christ, such as a wounded heart and tools of the Passion. The heart is used as a double symbol referring to the Passion of Christ as well as to the compassion of Mary. Sometimes the heart has a wound inside and carries the words *fons amoris*. (Figs. 15, 21, 22.)

The nuns wrote their own books and seem to have decorated them themselves. Generally, the changes in scribe go hand in hand with the changes in the style of decoration. For example, the most active scribe of all, Christina Hansdotter Brask (d. 1519), has left almost twenty written manuscripts behind, decorated in a homogeneous style. The nuns performed this scribal work in the scriptoria, a large room shared by nuns working with other handicrafts such as embroidery.

A fairly large number of embroideries from the monastery are preserved today (around seventy), mainly liturgical objects. Comparing the decorative content in them with the content of the books, we see a similar visual sphere. Many of the same symbols occur in the textiles as well as the books. Another similarity is the use of decorative letters. In a few instances in the books, they are obviously owner marks, but more commonly they are not. Instead, they are references to Christ, Mary, Birgitta and Katarina. Mary (in Swedish, “Maria”) is referred to as for example “maia”, “ai” or just an “m”. A ribbon on a chasuble cross in Skara Cathedral has been decorated with roses and “m”-letters all along its length, giving references to both Mary and Birgitta simultaneously: the rose referring to the Birgittine hymn *Rosa rorans...* (Fig. 26.)

The brethren’s environment

The liturgical textiles produced by the nuns were used by the brothers in the monastery. Among them, thirteen were priests and four were ordained as deacons (eight lay brothers were also at hand). This generated a need for chasubles, dalmatics, tunics, copes, albs, amicts and other minor objects. These brothers had to serve at the sixteen consecrated altars in the monastery. Apart from celebrating mass at the monastic altars or preaching to the lay people, they spent the time for their liturgy in their own choir. It was placed in the far west of the church, behind the main altar. As was the case with the nuns’ choir, the male choir was mainly constructed of wood and elevated from the ground floor. The monks entered the church from a door in the western wall (today closed) and could then turn to the left if they were to go to the nuns’ confessionals in the northern wall. If, instead, turning right, this led them to stairs up from the church to the choir stalls behind the main altar. So, the choir was built on two levels, keeping the confessional activities and the choir liturgy separate and undisturbed from each other. From their seats in the choir, the brothers faced the western side of the main altar, thus this served as their devotional altar. The elevated main altar on its steps, together with its reredos, formed a barrier to the rest of the church, creating a separate but attached area to the main part of the

church building. Probably, the brothers could not see much of the rest of the church behind the main altar. (Fig. 47.)

In their choir stalls, the brothers had a visual environment where the light flowed in through the high windows from three directions. The two pairs of preserved choir stalls have a discrete decoration of carved six lobed roses on the arm rests, but no misericords or other carvings. (Fig. 48.) Nail holes on the vertical surfaces indicate that something once adorned them, maybe a woven textile or a painted sheet.

The brothers did not perform the same liturgy as the sisters, but adhered to the liturgy of their local diocese. For the brothers in Vadstena this meant they followed the Linköping liturgy. Compared to the nuns' prayerbooks, the devotional manuscripts of the male convent seem to have had a sparse decoration. No miniatures or figurative depictions have been preserved in the very few identified liturgical sources of the brothers. It was not in the prayerbooks that they experienced the pictorial world of the convent, but in the liturgical textiles the nuns provided them with. When the nuns had completed their work on the textiles, the items changed location and became a part of the close environment of the brothers. In this way, one may say that the textiles shaped a common visual identity for the Vadstena Birgittines. The heart, rose and lily symbolism, dispersed letters etc., all became very close to the priests and deacons during the liturgy. (Figs. 38–41, 43, 52–54.)

The pilgrims' space in the church

Turning to the visitors coming to Vadstena, it is important to state that the interior was extraordinary compared to the parish churches most people had experience of. A normal church had a main altar, an altar for the Virgin, another for the dedicational saint, maybe a Holy Cross altar and, in some cases, various other altars: so, in total maybe five altars. Of course, the churches were filled with painted surfaces depicting legends, biblical stories and holy persons, and sometimes additional educational or warning scenes. This was normal in the Middle Ages. When entering a huge cathedral-like church in Vadstena, they could only move around in the central part of the church since an iron fence delineated the border of the monastic sphere. The lay people's space was not really a small area, but covered the main parts of the church. They could even move around under the nuns' gallery. It was an area of three bays by four bays, each one covering about 40 m². The limitations were not the space in itself but all the altars and chapels erected in it. An approximation gives the number of about forty-five altars in the lay people's part of the church, i.e. in total around sixty altars in the church as a whole. This number surmounts all other churches in Scandinavia during the Middle Ages. But the altars were not freestanding: most of them were enclosed in chapels of textile or wooden constructions. This is known from, for example, the translation of Katarina of Vadstena in 1489, when the monastics cleaned the church and threw out benches, smaller chapels and wooden structures to get space for the large event and its processions. Some lay altars are

explicitly mentioned as chapels, as, for example, the Corpus Christi Chapel of King Karl Knutsson (Bonde) and the Saint Anna Chapel of Queen Philippa.

The most prominent chapel however was the Birgitta Chapel, placed in the eastern part of the church. According to the grave plans from 1653 and up to the early nineteenth century, its position remained intact from the time when the local Lutheran parish made the former Birgitta altar its main altar in the sixteenth century. Here, the pilgrim could probably see one of the sculptures depicting Saint Birgitta, leave a votive gift, light a candle and walk around the altar. The altarpiece has double pairs of wings and was ordered from a workshop in Lübeck and consecrated in 1459. (Fig. 66.) The scene of the corpus shows Saint Birgitta enthroned, surrounded by her followers. On the carved interior wings are scenes from the life and passion of Christ. On the next level, in painted panels on the outside of the inner pair of wings, the life of Saint Birgitta is paralleled with the life of the Virgin Mary. Unfortunately, the paintings on the exterior panels are so devastated that an interpretation of the iconography is very unsure. Thus, the pictorial programme enhances the role of Saint Birgitta as an ideal follower of Christ and his mother, the Virgin Mary, encouraging everyone to follow the same path.

The pilgrim, standing in the Birgitta chapel, was thus in a visual framework where the role of the founder was indeed enhanced. This comparatively large space also contained graves and minor altars, such as the John the Baptist altar founded in 1428 by the bailiff Jöns Eriksson (Lykke). This bailiff was buried close to the south side of the Birgitta altar, i.e., a most prominent place. Some graves were found in the central part of the chapel floor and also along the line of its main entrance in the west. The families represented in this space belonged to the high nobility, such as the families of Sture, Thott, Bonde, Bielke, Lejonansikte, and Nipertz, but also to the upper clergy in Sweden. The coats of arms of their families adorned their tombstones, probably with paint in the shallow carvings. If the visitor wanted to encircle the Birgitta altar, there were portals in the wooden tracery walls that enclosed the chapel. Raising the head, the pilgrim standing in front of the altar could look up at the Marian choir just behind the Birgitta altar. This was a most prominent altar in the church. Saint Birgitta gave this emphasis to the Holy Virgin by placing her altar in the position of an eastern main altar. The nuns could perceive this altar from their gallery, almost on the same level.

A problem in this instance is the question of where Saint Birgitta's reliquary (the silver shrine) was placed. Mentions of it are sparse, and when it is commented on it is because it was moved to a certain position for a specific occasion. This was, for example, the case at the festivities for Katarina in 1489. Then, it was placed in the main choir and carried in the procession. Andreas Lindblom presents an idea that it was hanging down from the main altar of 1521, based on his interpretation of the fragmentary preserved predella of the altarpiece that was consecrated that year, but is now lost. The idea that the great and heavy gilt silver shrine (weighing around 89 kg) was placed in the main choir might seem tempting, if it was intended for pure display at a distance from the pilgrims. More normal behaviour for a medieval pilgrim would be to be able to get as close as possible to it, pass by under or through

its support construction, or even touch something that had been in contact with the holy person. If placed in the main choir, at the eastern side of the main altar, the reliquary would have been hard to see for nuns as well as the brothers, and impossible to get access to for the pilgrims.

Returning to the Birgitta and Marian altars, there is a pair of supporting pillars under the edges of the Marian choir platform. They rise from the sides of the back of the Birgitta altar, supporting the gallery. According to the grave plans, they persisted well into the nineteenth century and seem to have been of brick or stone. (Figs. 2–5.) Tentatively placing the shrine on the platform, along its western edge, creates several attractive effects from the pilgrims' as well as the monastery's view. The shrine then gets a most prominent and elevated place, and becomes visible not just for the pilgrims on the floor, but simultaneously for the nuns at their platform and for the brothers who celebrated the Marian mass at the altar and the side altars on the ambulatories. (Fig. 13.) There is another advantage from a pilgrim's perspective: it also becomes possible to pass underneath the shrine. The "empty" space under the Marian choir changes totally through this arrangement and becomes an intense space where the devout pass close to the Birgitta altar, her shrine and at the same time also close to the Marian altar. Getting close to the Marian altar was also an important issue when coming to Vadstena, according to the number of issued indulgences for this activity. We will, however, never know if this interpretation of the arrangements in the eastern part of the abbey church is correct, but it is tempting and does solve some crucial problems.

Conclusion

The initially raised questions on the similarities and/or differences in the visual content of the three main different spheres in the church, have thus been answered. For the nuns' enclosed world, the major purpose of the images was to enhance and facilitate the nuns' devotional life in the footsteps of the Virgin Mary and Saint Birgitta. The images in their circumscribed context reminded them of Mary's compassion with Christ's Passion, and their close relationship. Mary is the outstanding figure in this.

For the brothers in the monastery, the visual world was wider than that of the nuns. They could move along the walls of the church, get close to all the sixteen monastic altars and obtain a full view of the church and its many altars and chapels. The visual content for them emphasised the same encouragement to follow in the footsteps of Saint Birgitta and Virgin Mary. They also had the apostles close at hand from their western choir, since these twelve minor altars were lined up in a plough formation in front of the main altar. This was a truly male world – twenty-five monks and twelve apostles together with St Michael and John the Baptist. Additionally, there was Christ on the cross above the main altar that was dedicated to St Peter and St Paul in common. Interesting though, is that the men are placed in the west, while the nuns, Saint Birgitta and the Virgin Mary preside in the east,

i.e., the most prominent place in the church, facing in the direction of the Second Coming of Christ.

Looking at the closer world of the brothers, they seem to a large extent have been sharing visual references with the nuns. The same symbols occur in the manuscripts of both convents and on the textiles made by the nuns and used by the monks, i.e. on items that were fundamental to their daily life. Prayerbooks, lectionaries, altar frontlets, chasubles and dalmatics, all using the same (seemingly decorative) forms, but sometimes given a more complex devotional meaning by the scribes/illuminators or embroideresses.

Looking at the bigger space in the church, occupied by the many lay altars, one witnesses a most extraordinary Catholic set of saint's altars. The pilgrims' space included on one hand a very ordinary set of saints, even if remarkably numerous. Connected to these altars were their mainly noble founders, marked out by their heraldry on the walls, tombstones and other objects in their chapels. On the other hand, the pilgrims' part of the church contained something that didn't exist anywhere else: the sanctuary of Saint Birgitta, the tombs of her beatified daughter Katarina and Master Petrus, Saint Birgitta's confessor.

Returning to the ordaining of the nuns in 1499 and the visual context in the church, the images were not just all around the visitors and the inhabitants. The overall scenography in the church meant that Saint Birgitta, as a general plan, created a spatial context with a male and a female pole, where the Holy Virgin dominates the east, whilst Christ, together with the Apostles, dominates the west. But, on a more detailed level, it is also clear that Mary and Christ are depicted alternately, no matter in which direction you look. The role of the Virgin is indeed prominent, certainly from the nuns' point of view. That the monastery was primarily created for women is also displayed in the overall pictorial programme legible from the church interior. Interpreting the interior and its images from east to west, the Virgin Mary comes first, closest to Christ, then Saint Birgitta, followed by the nuns. Thereafter follow the Apostles and, finally, the monks. That this monastic foundation was designed for the nuns, and the brothers should serve them, is revealed in the organisation of the church interior, from east to west. The building might therefore also be described as a symbolic depiction of the message of Saint Birgitta: follow me as I follow Mary, and as Mary followed Christ! The Vadstena pilgrim, standing at the foot of the main choir, is therefore in noble company together with the Virgin Mary and Saint Birgitta walking ahead; she is standing side by side with Katarina and confessor Petrus, framed by the Apostles and with the brothers in the back. So, the pilgrim is a part of the Catholic community, together with all the other visitors in the church, with those buried in the tombs and the many saints of the lay altars.

The space in which the pilgrim moves is shared with the saints and enclosed by the creation of Saint Birgitta. This gives the place a certain character. One might say that Saint Birgitta built her plan on the concept that the church as an organisation is a symbol for the Virgin Mary, and that each church is an embodiment of this. From this, she fashioned her foundation, creating the unusual structure of the building. Her successors strengthened its Birgittine character by the specific

Birgittine additions – the shrine, the Birgitta altar, and the memorial places for her daughter Katarina and her confessor Petrus – and adapted it to follow a normal Catholic praxis. Thereby, the specifically Birgittine peculiarities became integrated with the common Catholic praxis, in a similar manner to when Saint Birgitta herself was inserted into already well-known motifs such as the Nativity of Christ. This, I think, is a very conscious pictorial usage, where the prerequisites created by Saint Birgitta, in a purposeful way, were developed by her followers in the Order of Our Most Holy Saviour (O.S.S.S).

De kyrkliga kulturarven. Aktuell forskning och pedagogisk utveckling

Red. E. Karlsmo, J. Lindblad, H. Widmark

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS, ARCUS SACRI NR 1, Uppsala 2014

Anders Åman (1963): *Helgo Zettervalls domkyrkorestaureringar*

Red. E. Karlsmo, J. Lindblad, H. Widmark

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS, ARCUS SACRI NR 2, Uppsala 2015

Anna Elmén Berg: *Medeltidskyrkornas modernisering? Den svenska restaureringsdiskursen och kyrkliga moderniseringsprocessen ca 1925–1975 med exempel från Övre Norrland*

Red. H. Brander Jonsson, E. Karlsmo, J. Lindblad

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS, ARCUS SACRI NR 3, Uppsala 2017

Inga Lena Ångström Grandien: *Åboms kyrkor. Arkitekten Johan Fredrik Åbom och 1800-talets kyrkobyggnadsverksamhet*

Red. H. Brander Jonsson, E. Karlsmo, J. Lindblad

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS, ARCUS SACRI NR 4, Uppsala 2021

Eva Lindqvist Sandgren: *Birgittinerna och deras bilder. En studie av bild, rum och betraktare i Vadstena klosterkyrka omkring år 1500*

Red. H. Brander Jonsson

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS, ARCUS SACRI NR 5, Uppsala 2021

